

ISSN 0130- 5247

4 КИЇВ-1988

У УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС
- Ленінське мистецтво ідейного спору: уроки діалектики
- Донецько-Криворізька Радянська Республіка в оцінці В. І. Леніна

РЕДАКЦИОНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

2 экз.

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Е. Любич

Коректор Л. О. Пляшкова

Здано до набору 12.02.88. Підп. до друку 24.03.88. БФ 37590. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,16. Тираж 2300 пр. Зам. 0-25. Ціна 90 к.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 4 (325). АПРЕЛЬ. 1988. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины—филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (На украинском языке). Главный редактор Ю. Ю. Кондуфор. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 4 (325)

КВІТЕНЬ

1988

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Кондуфор Ю. Ю. Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в
Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС 5

До 118-річчя з дня народження В. І. Леніна

Нагорна Л. П. Ленінське мистецтво ідейного спору: уроки діалектики 20
Варгатюк П. Л. Донецько-Криворізька Радянська Республіка в оцінці
В. І. Леніна 33

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

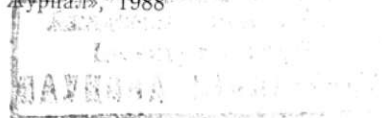
Сиволоб Ю. В. Соціалістичне змагання: напрями і тенденції досліджень 45
Сарбей В. Г. До питання про історіографічну оцінку газети «Южный рабочий» 56
Санцевич А. В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (струк-
турний аналіз) 64

ПОВІДОМЛЕННЯ

Нерод В. О. Про створення Біографічної хроніки В. І. Леніна 76
Черненко А. М. (Дніпропетровськ), Савченко О. І. (Дніпропетровськ).
В. І. Ленін і російська революційна еміграція в Австралії (1907—1919 рр.). 81
Канцелярук Б. І. До історії перших видань творів В. І. Леніна україн-
ською мовою 90
Громова І. А. До питання про діяльність Тимчасового робітничо-селянсько-
го уряду України 100
Максименко М. М. (Сімферополь), Роман В. А. (Сімферополь). Вклад
будівельників УРСР у соціальне перетворення села (1971—1975 рр.) 113

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Войналович В. А. (Полтава), Горбик В. О. Здійснення ленінських ідей
монументальної пропаганди в Українській РСР (До 70-річчя ленінського
декрету «Про пам'ятники республіки») 119
Григор'єва Т. Ф. Увічнення подій Великого Жовтня на Україні в історич-
них пам'ятках 130

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Кожекін А. Г. (<i>Сімферополь</i>). Публікації праць В. І. Леніна в газеті більшовицького Румчероду «Голос революції»	140
Хацкевич О. Ф. (<i>Мінськ</i>). К. Е. Дзержинський — боєць антифашистського підпілля	142

НАШ КАЛЕНДАР

Воскресенський О. О. (<i>Харків</i>), Бондаренко М. П. (<i>Харків</i>). 70-річчя інституту військових комісарів	144
Смолій В. А., Ричка В. М., Стоян П. К. Серафим Володимирович Юшков (До 100-річчя з дня народження)	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Маркітан Л. П. Листівки В. І. Леніна в колекції ЦНБ АН УРСР	154
Бородін Є. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Всесоюзна наукова конференція в Казані «Виховання молоді та студентів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна»	156
Коломоєць Ю. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Регіональна наукова конференція «Учні та соратники В. І. Леніна у трьох російських революціях на Катеринославщині»	157
Казьмирчук Г. Д., Стельмах С. П. Науково-практична конференція в Києві, присвячена повстанню декабристів	158
Зінченко Ю. І. Про створення Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Кондуфор Ю. Ю. Задачи дальнейшего развития исторических исследований в Украинской ССР в свете решений XXVII съезда КПСС 5

К 118-летию со дня рождения В. И. Ленина

- Нагорная Л. А. Ленинское искусство идейного спора: уроки диалектики 20
Варгатюк П. Л. Донецко-Криворожская Советская Республика в оценке В. И. Ленина 33

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Сиволоб Ю. В. Социалистическое соревнование: направления и тенденции исследований 45
Сарбей В. Г. К вопросу об историографической оценке газеты «Южный рабочий» 56
Санцевич А. В. Периодическая пресса как комплекс исторических источников (структурный анализ) 64

СООБЩЕНИЯ

- Нерод В. А. О создании Биографической хроники В. И. Ленина 76
Черненко А. М. (Днепропетровск), Савченко А. И. (Днепропетровск). В. И. Ленин и российская революционная эмиграция в Австралии (1907—1919 гг.) 81
Канцелярук Б. И. К истории первых изданий произведений В. И. Ленина на украинском языке 90
Громова И. А. К вопросу о деятельности Временного рабоче-крестьянского правительства Украины 100
Максименко М. М. (Симферополь), Роман В. А. (Симферополь). Вклад строителей УССР в социальное преобразование села (1971—1975 гг.) 113

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Войналович В. А. (Полтава), Горбик В. А. Осуществление ленинских идей монументальной пропаганды в Украинской ССР (К 70-летию ленинского декрета «О памятниках республики») 119
Григорьева Т. Ф. Увековечение событий Великого Октября на Украине в исторических памятниках 130

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Кожекин А. Г. (Симферополь). Публикации работ В. И. Ленина в газете большевистского Румчерода «Голос революции» 140
Хацкевич А. Ф. (Минск). К. Е. Дзержинский — боец антифашистского подполья 142

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Воскресенский А. А. (Харьков), Бондаренко Н. П. (Харьков). 70-летие института военных комиссаров 144
Смолий В. А., Рычка В. М., Стоян П. К. Серафим Владимирович Юшков (К 100-летию со дня рождения) 148

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Маркитан Л. П. Листовки В. И. Ленина в коллекции ЦНБ АН УССР	154
Бородин Е. И. (Днепропетровск). Всесоюзная научная конференция в Казани «Воспитание молодежи и студентов на примере жизни и деятельности В. И. Ленина»	156
Коломоец Ю. И. (Днепропетровск). Региональная научная конференция «Ученики и соратники В. И. Ленина в трех российских революциях на Екатеринославщине»	157
Казмирчук Г. Д., Стельмах С. П. Научно-практическая конференция в Киеве, посвященная восстанию декабристов	158
Зинченко Ю. И. О создании Научного совета АН УССР по проблемам исторической науки	159

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Ю. Ю. КОНДУФОР,
директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР

ЗАВДАННЯ ДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У СВІТЛІ РІШЕНЬ XXVII З'ЇЗДУ КПРС

Вести мову про стан справ і завдання української радянської історичної науки, відверто кажучи, нелегко. Адже, незважаючи на певні досягнення, сьогодні висуває перед нами зовсім інші, значно вищі вимоги. Те, що відбувається в суспільстві, потребує докорінної перебудови історичної науки.

Однак у мисленні, у формах і методах вивчення нашого минулого ще продовжують панувати консервативні стереотипи, що сформувався роками. Мають місце факти, коли іноді навіть провідні вчені, визнаючи на словах необхідність перебудови, виявляють розгубленість перед новими вимогами. Інерція вчорашньої психології, застарілих поглядів та догм ще досить сильна. І все ж зміни неминучі. Становище дещо полегшується тим, що нині ми озброєні документами і матеріалами урочистого засідання, присвяченого 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, промовою на ньому Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». У доповіді сформульовано нові підходи в розумінні історичного процесу, розставлено акценти з багатьох проблем, які нас хвилюють.

Ми пишаємося своєю історією, своєю революцією. За 70 років пройдено великий шлях. Завдяки революції, завдяки соціалістичному вибору Радянський Союз став сьогодні таким, яким він є. Це сучасна держава з величезними досягненнями. Це суспільство, що має величезний політичний, інтелектуальний, науковий і природний потенціал. Однак це і суспільство, в якому назріло багато проблем. У їх розв'язанні історична наука має взяти якнайактивнішу участь. Вивчення минулого на основі володіння об'єктивними закономірностями створює можливості глибокого проникнення в суть сучасних подій і явищ. «Відповідальний аналіз минулого,— підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу,— розчищає шлях у майбутнє, а напівправа, яка соромливо обминає гострі кути, гальмує вироблення реальної політики, заважає нашому рухові вперед»¹.

Саме на напівправді, на жаль, замішувалися в недалекому минулому наші праці. Ми, історики, несемо повну відповідальність за те, що довгий час старанно обходили негативні моменти. Саме собою виникає запитання: чому ми так чинили? Більшість з нас були і є чесними людьми. Ми не кривили душею. Але і чи не надто ми переконали себе в тому, що наша роль — бути вихователями і що в інтересах

---

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 27.

виховання мас не слід акцентувати увагу на негативних моментах й будувати свою роботу виключно на позитивному матеріалі? Ми переконали себе в тому, що така позиція відповідає інтересам суспільства, інтересам нашої великої справи.

Вдивляючись у недалеке минуле, не можна, звичайно, не враховувати об'єктивних умов, у яких працювали вчені-історики. А це і обмежений доступ до документальних джерел, і суспільно-політична обстановка, в якій доводилося діяти. Скажу відверто: все, що ми писали, досліджували, йшло від чистого серця, від душі. Ми щиро вважали, що писати слід саме так, а не інакше. Все диктувалося свідомістю того часу. І нині ми з боєм це усвідомлюємо. Ми, історики, не виявилися здатними вчасно попередити партію про певні негативні процеси, які відбувалися в суспільстві, про те, що, образно кажучи, наш паровоз не летить вперед, до комунізму, а дуже серйозно пробуксовує, сприяючи наростанню в суспільстві застійних явищ. Ми не звернули уваги на необхідність вжиття рішучих заходів до виправлення становища, що склалося.

Таким чином, застійні і негативні явища, характерні для нашого суспільства в 70—80-ті роки, були повною мірою властиві й суспільним наукам, позначилися на науковому рівні праць з історії й на організації наших досліджень. Серед негативних явищ, що визначили низький науковий рівень історичних праць, крім зазначених вище, слід також назвати: однобічність і упередженість у трактуванні багатьох подій, в оцінці діячів, особливо нового й новітнього часу; наявність елементів схоластичної і суб'єктивістської політизації у висновках і оцінках, що стосувалися минулого, і, як наслідок цього, сповзання до кон'юнктурних конструкцій; спрощування минулого, забування марксистської вимоги про необхідність бачити життя таким, яким воно є, а, отже, показувати минуле як діалектичний процес з усіма властивими йому суперечностями, єдністю і боротьбою протилежностей, досягненнями й недоліками, боротьбою нового із старим, відживаючим, нагромадженим позитивним досвідом і допущеними помилками й прорахунками. Внаслідок цих упущень висновки істориків не справляли стимулюючого впливу на суспільну практику. Крім того, набула поширення «фігура замовчування» на цілі етапи й періоди, на події й окремих осіб, насамперед в історії нашої країни. Мало місце зневажливе ставлення до творчої розробки питань теорії й методології, не було плідних творчих дискусій, які відіграють роль рушія в історичній науці й у науці взагалі.

Яким же тепер уявляється майбутнє історичної науки і які конкретні заходи вживаються для виправлення становища в ній? Період, що пройшов після історичного квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, був часом критичного осмислення минулого й вироблення шляхів виведення історичних досліджень на рівень сучасних вимог. Що вже зроблено? Переглянуто й уточнено тематику наукових розробок. Виділено два пріоритетні напрями досліджень: розвиток соціальної структури радянського суспільства і національне та інтернаціональне в історичному розвитку українського народу. Щодо першого напрямку повним ходом розгорнулася підготовка багатотомної «Історії класів і соціальних верств Української РСР». З метою організаційного забезпечення її випуску докорінним чином перебудовано структуру відділів, що займаються історією радянського суспільства.

Істотну роль в активізації всієї наукової і науково-організаційної діяльності колективу інституту відіграла атестація. Відшуковуються шляхи використання нової системи оплати праці для поліпшення якості наукових досліджень. Зусиллями ряду відділів й методологічного семінару молодих учених було організовано загальноінститутські дискусії з гострих і актуальних питань історичної науки. Пройшовши в атмосфері гласності, відвертого й відкритого обміну думками, вони

сприяли критичному осмисленню зробленого, визначенню нових аспектів у висвітленні багатьох складних і важливих періодів в історії будівництва соціалізму в нашій країні.

У 1987 р. вийшли в світ праці, створені співробітниками інституту в умовах перебудови. Слід сказати, що в окремих з них, і насамперед, у дослідженнях, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, відчувається свіжий подих часу, що поступово охоплює історичну науку.

Однак поки що темпи, масштаби і якість перебудови в українській радянській історичній науці ще не відповідають тим відповідальним завданням, які висунула перед нею партія. Атмосфера творчого піднесення, що охопила всю країну, використовується істориками ще далеко не повністю. Чимало з нас, погоджуючись з тим, що потрібно сміливо й ініціативно висувати нові ідеї, рішуче відмовитися від схоластики й схематизму, продовжують звично йти протоптаними доріжками. Кажучи по справедливості, рано все ж судити про перебудову в історичній науці по книжковій продукції, хоч перші ластівки, як відзначалося, вже є. Але чи можемо ми сказати, що серед рукописів, переданих до видавництва цього року чи запланованих на 1989 р., є такі, автори яких осмислюють наше історичне минуле по-новому, оригінально? Ні, не можемо. Більшість запланованих до видання в дванадцятій п'ятирічці праць має багато в чому колишній характер, окремі формулювання в них лише оновлено, тобто зберігається звична стереотипність.

Безуспішними будуть спроби виявити у науковій періодиці, і насамперед в «Українському історичному журналі», статті, які б своєю ідейною напругою, новизною змісту, глибиною аналізу чи нетривіальними висновками привернули до себе загальну увагу, стали яскравою подією духовного життя суспільства. Більшість публікацій, як і раніше, не здатна викликати не тільки суспільного резонансу, а навіть підвищеного інтересу в професіональному середовищі, не кажучи вже про широке коло читачів. Недостатньо враховуємо ми у своїй роботі і ту обставину, що історія є суспільною наукою не лише за змістом, а й за впливом на уми й серця людей, за активною роллю у формуванні суспільної свідомості. Як і раніше, дуже мало готується і видається науково-популярних праць, довідкової літератури.

У вересні 1987 р. Наукова рада інституту, критично оцінивши перший період перебудови, констатувала, що його колектив має енергійніше оновлювати форми й методи наукової роботи, добиваючись якісного прирощення знань і узагальнення сучасної практики, посилювати свій вплив на головні напрями розвитку історичної науки в республіці. Було підкреслено необхідність підвищення вимогливості до наукових співробітників, загострення почуття відповідальності за доручену справу, формування атмосфери творчої критики і самокритики, потягу до дискусій, нетерпимості до псевдонаукових суперечок і т. д. Керівники підрозділів підготували звіти про стан розвитку відповідних проблем історичної науки, виділивши теми, які потребують першорядної уваги.

Однак, на жаль, доводиться знову констатувати, що ряд з них відбиває колишні стереотипи мислення, форм і методів вивчення минулого.

Проте можна виділити основні перспективні напрями наукової діяльності, які потребують першорядних зусиль дослідників. Головною серед проблем, якими займатиметься колектив інституту, буде залишатися розвиток соціальної структури радянського суспільства. В її межах розроблено план досліджень на період до 2000 року. Слід сказати, що коли раніше складання таких планів не викликало особливого ентузіазму, то нині ми змушені визнати його досить ефективною формою прогнозування перспективних розробок, яку варто пошири-

ти й на інші наукові напрями. Чим зумовлюється така пильна увага саме до історії розвитку соціальної структури суспільства?

Визначаючи шляхи становлення безкласового суспільства, партія керується реальним співвідношенням класових і соціальних відмінностей. Дбаючи насамперед про загальнонародні цілі, вона водночас ретельно враховує специфічні інтереси класів і окремих соціальних груп суспільства. Звідси випливає величезне значення, яке має аналіз теоретичних і практичних аспектів закономірностей розвитку соціально-класової структури суспільства на всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва. Такий аналіз, включаючи й прогностичні оцінки, неможливий без звернення до історичного досвіду соціальної політики КПРС.

У світлі рішень XXVII з'їзду партії, січневого й червневого (1987 р.) пленумів ЦК КПРС потрібні нові підходи й у висвітленні розвитку соціально-класової структури суспільства. Тим більше, що вона, як відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі Центрального Комітету партії, досі зображувалася суспільствознавцями схематично, позбавленою суперечностей і динамізму різноманітних інтересів суспільних верств і груп. Зафіксовані Конституцією СРСР ще в 1936 р. форми соціальної організації й структури радянського суспільства закристалізувалися в нашій свідомості, перетворилися в стереотипи, які робили неможливою саму постановку питання про наступну еволюцію класів. Слідом за Сталіним багато суспільствознавців розвивали концепцію «нових класів», соціалістичного робітничого класу й колгоспного селянства, намагаючись не помічати її кричущої суперечності з основоположною тезою про неможливість класоутворення при соціалізмі.

Історики, які займалися проблемами робітничого класу й селянства, звертали основну увагу на їхню діяльність і лише побіжно порушували питання, які стосувалися кількісних і якісних змін у середовищі цих класів. Динаміка соціально-класової структури суспільства висвітлювалася поверхово. З таких позицій до 50-річчя Великого Жовтня Інститутом історії АН УРСР було підготовлено, зокрема, двотомники з історії робітничого класу й селянства України. Це зумовлювалося слабкою доступністю джерел (зокрема, архівних матеріалів щодо переписів населення), непорівнянністю даних опублікованих переписів, обмеженістю поточних статистичних спостережень у рамках класів і соціальних груп тощо.

Інерційний спосіб мислення, який не могли похитнути інтенсивні соціальні процеси, що відбувалися в реальній дійсності, підхід до класів при соціалізмі як до незмінної категорії (при тому, що її історичний характер сумніву не піддавався) практично залишався незмінним навіть після висновку XXVI з'їзду КПРС про ліквідацію класового поділу суспільства в найближчому, доступному для огляду майбутньому. Лише під впливом теоретичних положень нової редакції Програми КПРС значно зріс інтерес дослідників до закономірностей ліквідації соціально-класових відмінностей у радянському суспільстві.

У 1985 р. Президія Академії наук Української РСР поклала на Інститут історії АН УРСР обов'язок у координації з іншими установами Секції суспільних наук підготувати протягом дванадцяти п'ятиріччя семитомну «Історію класів і соціальних верств Української РСР». Три томи цієї фундаментальної праці буде присвячено історії робітничого класу, два — колгоспного селянства, ще два — радянської інтелігенції. Аналітичний, у рамках окремих класів і соціальних груп, підхід до дослідження має своєю метою виявлення основних закономірностей соціально-класового зближення, напрямів і шляхів просування суспільства до соціальної однорідності.

Робота над семитомником допомагає сконцентрувати зусилля вчених, що спеціалізуються в галузі історії радянського суспільства, на

пріоритетному напрямі. Це сприяє поглибленому засвоєнню вчення основоположників марксизму-ленінізму про безкласове соціалістичне суспільство, розробці методологічних і методичних аспектів динаміки соціально-класової структури на різних етапах історичного розвитку, підготовці кадрів, здатних широко розгорнути ці дослідження в 90-х роках.

Протягом тринадцятої п'ятирічки Інститутом історії АН УРСР на базі семитомника й дальшого поглибленого вивчення результатів соціального розвитку суспільства буде підготовлено цикл наукових монографій: 1. Соціальний портрет сучасного робітничого класу; 2. Соціальний портрет сучасного селянства; 3. Соціальний портрет сучасної інтелігенції.

Авторські колективи, що вже склалися в інституті, поповняться спеціалістами-суміжниками з тим, щоб у процесі дослідження максимально використовувати результати соціологічних і демографічних обстежень, з'ясувати вплив процесів, що відбуваються в економіці, на соціальне обличчя трудящих. Основна мета запланованого дослідження — простежити формування працівника нового типу.

В усіх передбачуваних наукових дослідженнях з проблеми «Розвиток соціальної структури радянського суспільства» буде показано, як позначається на цьому процесі прискорення соціально-економічного розвитку країни, перебудова всіх сфер життя суспільства, які явища, процеси і тенденції є найістотнішими в ході вдосконалення соціальної структури, просування суспільства до безкласовості. Основою для вивчення цих проблем стануть фундаментальні ленінські положення про будівництво соціалізму, ленінські погляди на соціалізм як живу творчість мас.

Реалізація другої великої комплексної теми пов'язується, як уже зазначалося, з розробкою проблеми «Національне й інтернаціональне в історичному розвитку українського народу». Чим це викликано? Адже нещодавно була завершена робота над шеститомним циклом праць з історії дружби та співробітництва українського народу з російським, білоруським і молдавським народами. Порівняно свіжими здавалися й матеріали колективної монографії «Великое содружество народов-братьев». Але проблеми нагромаджувались і в сфері міжнародних відносин. І, як тільки після XXVII з'їзду КПРС наше життя стало демократичнішим, а гласність почала утверджуватися скрізь, відразу виявилось, що наше суспільство — не безлика сіра маса. Та дуже швидко дали про себе знати й до часу приховувані болячки, в тому числі такі несподіванки, як події в Алма-Аті та Прибалтії, проблеми кримських татар, «Пам'ять», УКК («Український культурологічний клуб»), неформальні групи тощо. Щоб досягти справжньої єдності — єдності, яка випливає з природних відмінностей, з діалогу цих відмінностей, потрібно інакше подивитися на нашу історичну спадщину, побачити її в новому, а головне — всебічному висвітленні.

Цьому й мають служити праці, що створюються в рамках комплексної теми. Планується підготувати 8 колективних та 11 індивідуальних монографій. На їх сторінках буде реалістично відтворена широка панорама зародження, становлення й розвитку дружби і співробітництва українського народу з братніми народами нашої країни від часу утворення української народності до нинішнього дня. Успіху в підготовці цих праць буде досягнуто, якщо їх авторам вдасться позбутися догматизму в розкритті складних процесів і явищ, декларативності, відірваності від життя, розриву між реальністю і показним благополуччям. На жаль, назви ряду досліджень поки що позначені штампами, несуть на собі відбиток стереотипів минулого, що, безумовно, буде виправлено. Та головне полягає в тому, щоб уникнути їх при написанні самих праць. До цього нас зобов'язує й постанова

ЦК Компартії України про завдання інтернаціонального й патріотичного виховання.

Така детальна характеристика перспектив досліджень з проблем «Розвиток соціальної структури радянського суспільства» та «Національне й інтернаціональне в історичному розвитку українського народу» зумовлена тим, що це — магістральні шляхи вивчення вітчизняної історії інститутом у дванадцятій і тринадцятій п'ятирічках. На її розробці буде зосереджено від 6 до 10 наявних у нашій установі відділів.

У зв'язку з викладеним вище може виникнути цілком законне питання: а який же стан справ з вивченням інших важливих питань історії радянського суспільства? Адже наш час вимагає невідкладного з'ясування історичної правди по багатьох проблемах вітчизняної історії. На наш погляд, вихід — у розумному поєднанні колективних та індивідуальних розробок, а також у поліпшенні координації історичних досліджень у масштабах республіки.

Широке коло завдань стоїть перед спеціалістами, які досліджують історію Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни. Це досить переконливо засвідчила зустріч фахівців з даної проблематики на тему: «Вивчення історії Великого Жовтня: Підсумки і перспективи». Вона була організована у грудні 1986 р. редакцією журналу «Вопросы истории» спільно з Науковою радою АН СРСР з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції». В ході обміну думками було порушено дуже багато цікавих питань. На щастя, у нас немає необхідності шукати вказівок стосовно шляхів дальшого вивчення цієї важливої теми на стороні. У 1987 р. вийшла в світ колективна праця «Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», в якій підбиті підсумки роботи істориків республіки в зазначеному напрямі, виявлені питання, що вимагають більш ґрунтовного опрацювання. Безсумнівно, вони будуть уточнені і скориговані з урахуванням вимог партійних документів останнього часу, згаданої дискусії та найновіших публікацій. Першочергове ж для нас завдання полягає в додатковому вивченні й висвітленні малодосліджених і дискусійних питань становлення Радянської влади на Україні.

Нові підходи потрібні у вивченні проблем перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Тут учені тривалий час традиційно розробляли тільки три основні напрями соціалістичного будівництва — індустріалізацію, колективізацію, культурну революцію. Вже давно визріла потреба (а нині для цього є всі необхідні умови) в поглибленому, а головне — комплексному аналізі всього перехідного періоду, і насамперед ряду найважливіших його позицій. Першочергової розробки вимагають такі з них:

- об'єктивні та суб'єктивні передумови перехідного періоду;
- вихідний рівень революційних перетворень і руху до соціалізму;
- співвідношення соціалістичних та демократичних завдань і, відповідно, процесів, що визначали реальне обличчя, зміст перехідного періоду;
- співвідношення загального і національно особливого в реалізації об'єктивних закономірностей;
- характер динаміки перехідного періоду, його основні етапи;
- обсяг революційних перетворень, що характеризують підсумки перехідного періоду і водночас відкривають можливість вступу суспільства в соціалістичну фазу, визначають зміст її початкового етапу.

Комплексне охоплення цих найважливіших аспектів теми створить основу для розгорнутої характеристики єдиного, багатогранного, динамічного, мінливого процесу побудови соціалістичного суспільства.

Гострий, дедалі зростаючий інтерес найширшої громадськості викликає тематика, пов'язана з героїчною боротьбою радянського на-

роду проти фашизму. Позитивно оцінюючи зусилля істориків УРСР в її розробці, потрібно, однак, констатувати, що наявна історіографія, хоч і відзначається обширністю та різноманітністю, водночас не відбиває всієї глибини і складності такого всесвітньо-історичного явища, яким була Велика Вітчизняна війна.

Сьогодні ми особливо добре бачимо, що наші дослідження ще не задовольняють сучасників у розкритті всієї правди війни. Чимало праць, особливо тих, які вийшли в останнє десятиріччя, не відзначаються оригінальністю і глибиною задуму. Нерідко вони написані в суто фактографічній площині, що звичайно виключає новизну суджень, яскравість характеристик, місткість оцінок. Такими вадами, а до того ще й тематичною застарілістю, «вторинністю» фактичного матеріалу, відсутністю нового, нетрадиційного «кута зору», позначена, на жаль, більшість праць, що вийшли в республіці до 40-річчя Перемоги.

Нині, враховуючи наближення 45-ти, а в перспективі й 50-річчя Перемоги, відділ історії Великої Вітчизняної війни веде пошуки нових, малодосліджених напрямів досліджень. Оскільки протягом тривалого часу його колектив зосереджував увагу на вивченні воєнно-партизанської тематики, цілком виправданим уявляється зміщення акцентів на більш глибоке розкриття історичних закономірностей Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. Передбачається, зокрема, підготовка і видання капітальної, єдиної у своєму роді праці «Діяльність трудящих Української РСР по зміцненню радянського тилу в період Великої Вітчизняної війни» у двох частинах. Як і раніше, актуально залишиться розробка питань теорії і практики партизанської боротьби.

Ну а як бути з темами, що викликають посилений інтерес громадськості, з так званими «білими плямами», яких поки що немало в історії минулої війни? По-перше, відділ має намір висвітлювати їх паралельно з основною дослідною роботою у наукових та науково-популярних статтях і брошурах. По-друге, плідотворною, такою, що заслуговує на всебічну увагу, уявляється ідея створення енциклопедії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», в якій були б систематизовані, синтезовані і закріплені найважливіші досягнення історіографії з цієї проблематики. Подібні праці, присвячені іншим історичним періодам, уже існують. По-третє, вони, поза всяким сумнівом, дістануть відображення у новому виданні «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945». Ряд сюжетів у цій фундаментальній праці доведеться висвітлювати й нашим фахівцям, які повинні бути готовими зробити це на належному рівні.

У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії підкреслювалося, що наш бурхливий час вимагає широкого виходу суспільних наук на конкретні потреби практики, що вчені-суспільствознавці повинні чутливо реагувати на зміни, які відбуваються в житті, тримати в полі зору нові явища, робити висновки, здатні правильно орієнтувати практику. Все це зумовлює необхідність приділити особливу увагу вивченню періоду зміцнення, розвитку та всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства. Йому присвячено чимало праць. Та навіряд чи вони можуть задовольнити громадськість. Саме тут у необмеженій кількості в наявності є повний комплект негативних моментів: і схематизм, і описовість, і фактографізм, і кон'юнктурщина. Дослідники практично ігнорували багато об'єктивних і суб'єктивних факторів, притаманних цьому періоду. Але ж він характеризувався певними специфічними рисами. По-перше, в його рамках завершується ряд процесів, не доведених до кінця в умовах перехідного періоду (індустріалізація, культурна революція та ін.). По-друге, серйозний деформуєчий вплив справляло існування капіталістичного оточення, що зумовлювало необхідність розв'язання цілого комплексу першочергових завдань.

По-третє, провідним у розвитку економіки та інших сфер суспільного життя був екстенсивний тип (метод), що накладало відповідний відбиток на темпи й методи розв'язання різноманітних проблем соціалістичного будівництва. Важливо вивчити ці об'єктивні й суб'єктивні фактори, розкрити їх роль і показати вплив на процес зміцнення соціалізму в СРСР.

Патріотичний та інтернаціональний обов'язок учених-істориків полягає також у тому, щоб дати всебічну оцінку сукупності тих факторів об'єктивного й суб'єктивного порядку, які призвели на початку 70-х років до уповільнення темпів економічного зростання, деформації ряду сторін життя суспільства. У той же час як з наукової, так і з політичної точок зору принципово важливо виявити ті досягнення в галузі теорії і практики, що лягли в основу комплексної перспективної програми прискорення соціально-економічного розвитку країни, схваленої XXVII з'їздом КПРС.

Сьогодні наша держава перебуває на початку тривалого історичного етапу всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства. Намічаючи програму наукових досліджень на тривалу перспективу, необхідно передбачити як один з найважливіших напрямів вивчення історії цього етапу. Можна висловити припущення, що, очевидно, з дев'яностих років вивчення проблем історії перебудови і вдосконалення соціалістичного суспільства буде не тільки за значенням, а й за обсягом підготовлюваної наукової продукції однією з провідних галузей вітчизняної історіографії.

Вже тепер можна окреслити контури реалізації цих досліджень, в основу яких має бути покладена історія втілення в життя висунутої квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС і XXVII з'їздом партії стратегії прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства. Комплексною програмою «Історія будівництва соціалістичного суспільства» передбачається створення на першому етапі досліджень (до 75-річчя Великого Жовтня) ряду колективних праць, у тому числі з історії всіх союзних республік, на тему «Основні проблеми історії вдосконалення соціалістичного суспільства». На другому етапі (до 80-річчя Жовтневої революції) планується здійснити підготовку: а) силами Інституту історії СРСР АН СРСР та академії наук союзних республік тритомної монографії «Загальні закономірності і республікансько-регіональні особливості вдосконалення соціалістичного суспільства»; б) тритомної узагальнюючої праці «Будівництво соціалістичного суспільства в СРСР. Основні етапи і проблеми».

Завершуючи аналіз перспектив вивчення історії соціалістичного й комуністичного будівництва в умовах перебудови, слід зазначити, що для цієї проблематики в цілому характерний дефіцит уваги до конкретних людей, які прославили себе активною участю в революційній боротьбі, бойовими і трудовими подвигами. Упущення та недоліки у науковому висвітленні хронологічно близьких до сучасності періодів призводять до того, що в процесі «виховання історією» ми дедалі частіше забираємося в далеку минувшину. Звичайно, ніхто не збирається заперечувати виховне значення великих подвигів наших предків. Але в ряді статей останнього часу почали досить виразно чути схилювання за всім без винятку патріархальним, старозавітним. Не слід забувати, що далеко не все було таке вже гарне в ті старі часи. Джерелом радянського патріотизму повинна служити насамперед наша революційна історія. Воістину невичерпна, вона дає величезну кількість хвилюючих, переконливих, правдивих прикладів героїзму, самовідданості, ентузіазму мас, їх революційної творчості у ході будівництва небаченого раніше суспільства. Наша велика революція, творення соціалізму, захист Радянської Вітчизни від зовнішніх і внутрішніх ворогів покликали до життя безліч героїв, видатних лідерів, талановитих організаторів. Вони будуть служити прикладом, взірцем не одному поко-

лінню радянських людей. Їхнє життя складалося неоднаково. Шлях багатьох з них обірвався трагічно. І наш обов'язок розповісти живим правду про цих людей.

Реалізуючи наші плани, знову звернемося до узагальнення досвіду світового соціалізму, що можливе лише на основі аналізу співвідношення загальних закономірностей та регіональних, національних особливостей. Велике місце в роботі інституту займатиме вивчення актуальних проблем розвитку світової системи соціалізму. Не можна не відзначити, що праці, видані з питань історії та міжнародних відносин соціалістичних країн (як узагальнюючого характеру, так і окремі монографічні дослідження), якщо оцінювати їх з позицій сучасних вимог і завдань історичної науки, мають окремі недоліки. Головний з них полягає в тому, що складні процеси становлення нового суспільства і розвитку відносин між соціалістичними державами висвітлювалися спрощено. Правомірно зосередивши увагу на показі історичних досягнень країн соціалістичної співдружності, автори не приділяли достатньої уваги аналізу труднощів об'єктивного та суб'єктивного характеру, які впливали на хід подій та розв'язання проблем, що їх висувало життя.

Недостатньо розробленими залишилися питання історіографії найважливіших проблем становлення й розвитку світової системи соціалізму.

Не завжди предметною та аргументованою була критика антинаукових буржуазних і ревізіоністських концепцій історії світового соціалізму.

Отже, необхідне дальше розширення фронту досліджень щодо загальних закономірностей соціалістичної системи та їх конкретного вияву, участі Української РСР у всебічному співробітництві соціалістичних країн, особливо у 80-і роки, проблем прискорення соціально-економічного розвитку і вдосконалення соціалістичного суспільства в країнах співдружності й формування соціалістичного способу життя.

Поряд з проблемами, що нагромадилися в процесі вивчення історії радянського суспільства, тяжке становище склалося в дослідженні історії України дожовтневого періоду. Особливо гостро вони виявилися на початку 70-х років. Практично було припинено розробку фундаментальних проблем, археографічну діяльність, різко скоротилася кількість друкованої продукції. По суті були втрачені цілі напрями в цій галузі наукових знань (історія Київської Русі, розробка соціально-економічних проблем, розвитку духовної культури тощо). Загострилося кадрове питання. За останні 17 років у республіці з цих питань було захищено лише 5 (!) докторських дисертацій. Нині на Україні (крім Києва) розробкою феодальної тематики займаються 5—7 чол. І це за величезної кількості проблем і невирішених питань, що стосуються найрізноманітніших аспектів феодальної епохи. В цих умовах історики республіки повинні зосередити зусилля на найбільш пріоритетних дослідженнях. До них відносяться:

- розробка соціально-економічних процесів періоду феодалізму;
- поглиблене вивчення етапів формування феодального землеволодіння і землекористування, розвитку міст, промислового виробництва й торгівлі;
- розкриття взаємозв'язку соціально-економічних факторів з формами класової боротьби; вивчення суспільної свідомості учасників народних рухів, результативності класової боротьби;
- дослідження етнічної культури українського народу;
- висвітлення історії Київської Русі, ролі і місця давньоруської спадщини в історичній долі східних слов'ян.

Передбачається зосередити зусилля на розробці еволюції класово-станової структури феодального суспільства на Україні. Це маловивчена, але актуальна проблема. Вона знаходиться у руслі головної теми

наукових досліджень інституту — «Історія класів і соціальних верств Української РСР».

У занедбаному стані знаходяться в республіці дослідження з історії капіталізму. Причини цього подібні до тих, що зумовили відставання у вивченні історії феодалізму. Можна навести масу прикладів, що свідчать про тривалий процес згортання тематики досліджень зазначеного періоду. Час дає нам шанс реабілітувати себе перед дослідниками, просто любителями історії. Гадаємо, що невдовзі побачать світ збірники слідчої справи Кирило-Мефодіївського товариства, щоденники О. Ф. Кістяківського та інші збірники матеріалів і документів, на які так чекає читач.

Нині гостро постала необхідність вивчення базисних явищ, розробки малодосліджених питань генезису капіталізму на Україні, зародження й розвитку капіталізму в промисловості, сільському господарстві, торгівлі, ролі в цьому процесі міст. Невідкладним є дослідження робітничого руху в усіх його формах і виявах. Ми вже цілком дозріли для створення спеціальної узагальнюючої праці з проблем національно-визвольної боротьби на Україні як складової частини загальноросійського революційного руху ХІХ — поч. ХХ ст. Велике наукове і політичне значення в аспекті боротьби проти буржуазно-націоналістичних концепцій, зокрема теорій «безкласовості» й «безбуржуазності» української нації, матиме наукова розробка історії ворожих трудящим масам класів.

Серед першочергових завдань — створення комплексного узагальнюючого дослідження з історії української капіталістичної (буржуазної) нації. Над її реалізацією працюватиме у дванадцятій та частково тринадцятій п'ятирічках відділ історії капіталізму нашого інституту. В комплексі з підготовленою відділом історії феодалізму монографією про формування української народності ми в перспективі матимемо цикл праць з цієї важливої проблеми.

Говорячи про труднощі, з якими стикаються дослідники історії феодалізму та капіталізму, ми не хотіли б, щоб склалося враження, що в інституті вони кинуті напризволяще. Багато (хоча, мабуть, і не все) робиться для забезпечення досліджень цих періодів. Більше уваги ми почали приділяти підготовці кадрів. Пожвавилася видавнича діяльність. Частіше з'являються публікації, присвячені дожовтневому періоду, в «Українському історичному журналі». Поряд з відновленням сектором історії Київської Русі створено сектор історичних зв'язків України із зарубіжними країнами, завдання якого — виробити цілісне уявлення про місце і роль історії нашого народу в контексті все-світньо-історичного процесу. Найближчим часом сектор займатиметься вивченням культурних і наукових зв'язків України з країнами Європи.

На сучасному історичному етапі значно розширюються наукові дослідження в галузі історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін. Їх розвиток має велике значення. Історіографія дає можливість осмислити вже зроблене і намітити шляхи на майбутнє. Зростає, принаймні повинна зростати, роль в історичному дослідженні джерелознавчої бази, яка останнім часом стала не дуже популярною серед вчених, особливо молодих. Адже відомо, що різнобічне, збалансоване, глибоке вивчення історичної дійсності можливе лише на основі широкого кола джерел, що охоплюють різні сторони досліджуваної проблеми.

Аналізуючи стан історіографічних досліджень, слід насамперед вказати на відсутність єдності та взаємозв'язку двох їх типів: проблемні історіографічні праці не дають матеріалу для виявлення загальних закономірностей розвитку історичної науки, а дослідження з історії історичної науки не становлять конкретно-наукову основу для проблемних історіографічних праць.

Для джерелознавчих досліджень характерною є також відсутність взаємозв'язку між двома напрямками розробок: вивчення джерела як явища історичної реальності і як носія інформації для розв'язання конкретних наукових проблем. Усе це дуже знижує ефективність як історіографічних, так і джерелознавчих досліджень не лише в республіці, а й в країні у цілому.

Відділом джерелознавства й допоміжних історичних дисциплін планується підготовка узагальнюючої колективної монографії з джерелознавства історії України радянського періоду. Оригінальність її полягатиме в тому, що автори будуть розглядати не окремі види джерел, а цілі їх комплекси як реальну базу історичних досліджень. У тринадцятій п'ятирічці відділ планує джерелознавчі дослідження з пріоритетного напрямку «Національне та інтернаціональне в історичному розвитку українського народу». Це, безумовно, розширить джерельну базу історії дружби і співробітництва народів СРСР.

Деяких успіхів досяг інститут у розвитку окремих спеціальних історичних дисциплін (до речі, в республіці вони практично не розвиваються). Насамперед це стосується історичної географії. Минулого року в основному завершено роботу над другою частиною Атласу історії Української РСР. Перша знаходиться на картофабриці. Без перебільшення можна сказати, що нашими науковцями у співдружності з вченими Москви, закладів нашого відділення, вузів створено атлас, що не має аналогів у радянській історичній науці. Це, безумовно, успіх колективу. Нині стоїть питання, як найбільш ефективно розпорядитися нагромадженим досвідом. Адже розумно використовувати його, можна просунути значно вперед у різних напрямках історико-географічних досліджень.

Складні завдання постали нині перед історичним краєзнавством — найбільш демократичною частиною історичної науки, що торкається всіх верств суспільства. Необхідність перебудови історичного краєзнавства назріла давно. Смісл її полягає в тому, щоб посилити дійову допомогу історичній науці у відтворенні правдивої історії, з іменами людей, незаслужено забутих, висвітленням особливостей історичних процесів і явищ та місцях. Цьому має сприяти подальша робота по написанню історії міст і сіл, фабрик і заводів, створенню зводу пам'яток історії та культури Української РСР. Слід, очевидно, вирішувати питання про викладання історичного краєзнавства в школах, технікумах, вузах. Цікавою і принципово новою є думка про створення паралельно з роботою над Зводом пам'яток Атласу пам'яток історії та культури УРСР.

Виведення нашої історичної науки на рівень, що відповідає вимогам сучасності, передбачає не лише розкриття правди історії в усьому його діалектичному повнокров'ї, а й захист цієї правди від спроб її перекручення. Ідеологічна боротьба продовжується, і наші ідейні противники тим частіше звертаються до історії, чим менше аргументів на свою користь знаходять у сучасній дійсності. На одному з недавніх засідань Вченої ради нашого інституту йшлося про докторські дисертації, захищені в англійських країнах (США, Великобританії, Канаді та ін.) з проблем, що стосуються України. Виявилося, що за 1960—1985 рр. там підготовлено 680 таких дисертацій, причому з кожних трьох дві присвячені її минулому і вістря їх направлено на те, щоб, препаруючи історію на всю глиб століть, реанімувати український буржуазний націоналізм, дискредитувати історичний досвід українського народу, його соціалістичні цінності, його інтернаціоналізм.

Отже, очевидно, що критика буржуазної історіографії була і залишається важливим завданням наших істориків. Певна робота в цьому напрямі зроблена. Виконані та видані або знаходяться у процесі видання дослідження з критики буржуазних тлумачень щодо проблем історії інтернаціоналізації життя радянського суспільства,

соціально-економічного і культурного розвитку республіки, етногенезу українського народу, введення християнства на Русі. Триває робота над двотомником «Критика сучасної буржуазної історіографії історії Української РСР». Однак критика буржуазної історіографії поки що є справою порівняно обмеженого кола дослідників. Причому останні, аналізуючи буржуазну літературу з тієї чи іншої проблеми, базуються не стільки на самостійному вивченні джерел, скільки на висновках, вже зроблених радянськими істориками, не вдаючись до переосмислення застарілих уявлень.

Нині, коли радянська історична наука в цілому зазнає перебудови, необхідний і новий підхід до критики буржуазної історіографії. Вона повинна стати складовою частиною кожного дослідження. Справді, хто може вірніше відчуті і глибше розкрити, в чому і як фальшує буржуазна історіографія, розглядаючи якусь проблему, як не спеціаліст-дослідник? Необхідно, щоб увесь фронт історичних досліджень був безпосередньо залучений до боротьби проти буржуазної історіографії. Це — одне із завдань порядку денного нашої перебудови.

Однак розв'язання цього завдання — справа нелегка. Слід визнати, що багатьом нашим дослідникам не вистачає ні навичок, ні смаку до наукової полеміки з класовими опонентами, а також, що особливо прикро, знання мов. Існують і об'єктивні труднощі — мізерність надходжень відповідної зарубіжної літератури і розпорошеність її по різних бібліотеках, відсутність можливості копіювання тощо.

Всі ці питання потребують свого вирішення. Адже не можна вважати виходом із становища 10-денні відрядження до Москви для роботи над зарубіжною літературою. Та й чи достатні для осмислення концепцій іноземних авторів зроблені від руки виписки навіть за 2—3 таких відрядження?

Поворот усього фронту наших досліджень до питань критики буржуазної історіографії не виключає необхідності існування спеціального підрозділу, яким в інституті є відділ зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби. Його завдання полягає в тому, щоб, по-перше, забезпечувати потреби як наукових досліджень, так і ідеологічної практики в оперативній інформації про зарубіжні видання з проблем України і, по-друге, досліджувати питання методології та методики як буржуазної історіографії, так і нашої критики її, обумовленість концепцій цієї історіографії процесами у світі капіталізму та її ідейно-політичні мотиви. Інакше кажучи, дослідження відділу повинні бути переорієнтовані з критики буржуазної історіографії конкретно-історичних проблем на питання методології й методики, а також прикладної ролі буржуазної історіографії в ідеології і політиці імперіалізму. Така переорієнтація вже заявлена в планах на найближчу перспективу.

І, нарешті, слід звернути увагу на надзвичайно важливе питання, що має відношення до спеціалістів усіх галузей історичної науки. Як відомо, сила радянської історичної науки — в її марксистсько-ленінській методології. Ця методологія ввійшла в плоть і кров радянських істориків і стала основою їх наукових досліджень. Разом з тим використання методологічної скарбниці марксизму-ленінізму в працях істориків потребує дальшого вдосконалення.

Ряд істориків змішують методологію з методами історичного дослідження, помилково вважаючи, нібито методологія історії відрізняється від методології інших суспільних наук і навіть кожна галузь самої історичної науки має власну методологію. Тим самим вони заперечують головне: наша методологія — це система законів і категорій суспільного розвитку, відкритих класиками марксизму-ленінізму, складовими частинами якої є діалектичний та історичний матеріалізм, політична економія і науковий комунізм. Керуватися марксистсько-ленінською методологією означає аналізувати історичні явища і про-

цеси крізь призму цих законів і категорій. Історія як наука відрізняється від інших суспільних наук лише тим, що інтегрує всі аспекти суспільного розвитку, і тому вчені-історики беруть на озброєння всі складові частини марксистсько-ленінської теорії. Однак це, на жаль, не завжди притаманне нашим працям. Звідси — фактографізм в одних випадках і декларативність — в інших.

Таким чином, говорячи про основні напрями розвитку історичних досліджень у республіці на прикладі діяльності нашого інституту, ми змушені визнати, що необхідно ще багато зробити для досягнення якісно нового рівня розвитку історичної науки. Завдання полягає в тому, щоб якнайшвидше позбутися застарілих підходів до наукових досліджень, мобілізувати наукову думку, подолати споживацьку психологію в науці.

Що ж конкретно необхідно зробити для посилення суспільної, соціальної значимості історичної науки? По-перше, всю дослідницьку роботу слід підпорядкувати всеохоплюючому, поглибленому і правдивому аналізу минулого і сучасності, по-друге, відмовитися від застиглих схем при вивченні історії, по-третє, цю роботу максимально наблизити до потреб життя.

Час, що минув після з'їзду, останні події переконливо підтверджують принципове значення уроку правди, про який говорилося на форумі радянських комуністів. У будь-якій ситуації ми повинні пам'ятати застереження В. І. Леніна про те, що страшними є ілюзії і самообмани, згубна боязнь істини. Партії і народу потрібна вся правда — у великому і малому. Лише за таких умов можна виховати людей з розвинутим почуттям громадянського обов'язку, а брехня і напівправа розбещують свідомість, деформують особу, заважають виробленню реалістичних висновків, оцінок, без чого не може бути активної партійної політики. Лише висвітлюючи всі події і явища, що відбуваються в суспільстві, показуючи життя в усій його повноті та багатогранності, неухильно дотримуючись принципу історизму, історико-партійна наука зможе виконувати свої соціальні і методологічні функції, сприяти вихованню трудящих історією, уроками правди. Постійне нарощування історичних знань, більш ефективне використання історичного досвіду та уроків історії можливі лише при діалектичній єдності дослідження минулого і сучасності, якщо теоретичні висновки і узагальнення ґрунтуються на аналізі конкретних історичних фактів і явищ. В науці неприпустимими є односторонність і крайності, інерція застарілої практики, шаблони застійних поглядів і підходів.

Об'єктивно оцінюючи досвід і уроки історії, критикуючи недоліки і помилки в розвитку радянського суспільства, що мали місце особливо в останні два десятиріччя, партія разом з тим прагне не допускати необґрунтованого критиканства, очорнителства нашого минулого, поширення викривлених уявлень про хід і результати соціалістичного будівництва в СРСР.

Найскладніше, можливо, що нам треба подолати, — це схильність до стереотипів. Під загальні та очевидні положення нерідко підганяються факти, в тому числі виявлені в архівах, — і перед книгою, дисертацією, статтею загорається зелене світло. Багатьом з нас доведеться переборювати себе, свої прийоми роботи. Це дуже непросто, адже відомо, що немає нічого складнішого, як ламати себе.

Тут не можна не сказати про те, що ми, можливо не зовсім вдало і точно, звикли називати кон'юнктурщиною. Її можна визначити як намагання — відповідно до не завжди правильно зрозумілих завдань дня — концентрувати надмірну увагу на одних історичних подіях і відсувати на другий план інші, не менш важливі, перебільшувати роль одних діячів і, навпаки, применшувати роль інших, а інколи й зовсім залишати окремі явища, факти, людей «за кадром». Навряд чи ця звичка вже подолана до кінця.

З метою підвищення якості продукції вчених-істориків, насамперед спочатку співробітників Інституту історії АН УРСР, необхідно:

— рішуче відмовитися від цитатного підходу до творів основоположників марксизму-ленінізму, вдосконалювати форми їх більш глибокого вивчення і творчого використання;

— здійснювати дослідження складних ключових проблем спільно з суспільствознавцями суміжних спеціальностей (особливо з соціологами, демографами, філософами, економістами, етнографами);

— розширювати коло використовуваних джерел, насамперед за рахунок архівних;

— вимагати, в першу чергу від молоді, вивчення іноземних мов, щоб читати праці наших ідеологічних ворогів в оригіналах, вміти спростовувати їх аргументацію;

— організувати збирання, відповідну обробку і видання спогадів ветеранів Жовтневої революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва;

— пропагувати історичні знання, революційні, бойові і трудові традиції Комуністичної партії і радянського народу в періодичній пресі, по радіо і телебаченню;

— сміливо висувати і обговорювати дискусійні проблеми історичної науки;

— підготувати ряд великих колективних узагальнюючих наукових і науково-популярних праць із залученням найбільш кваліфікованих спеціалістів республіки (ілюстровану «Історію Української ССР», енциклопедичні довідники «Історія п'ятилеток», «Строители социализма в Украинской ССР», нове видання «Історії України» тощо).

Необхідно тісніше пов'язувати наукові дослідження з ідеологічною, політико-виховною роботою партійних організацій. Наші вчені повинні бути активними учасниками розв'язання актуальних питань розвитку радянського суспільства, боротьби за мир і соціальний прогрес. Історичні дослідження не можуть проводитися лише з метою поповнення арсеналу знань, залишаючись безадресними, тобто їх результати нікому непотрібними. Таке становище в історичній науці, яке існувало досі, є недозвільною розкішшю, розтратою сил і коштів і найголовніше заважає тій суспільній віддачі, на яку здатна ця наука і за її характером, і за її потенціалом у нашій країні. Кожне історичне дослідження повинно мати свій конкретний адресат і відповідати на питання, які його цікавлять. Лише за такої умови історична наука вийде за академічні рамки, матиме соціальний смисл у житті людства. Ця умова повинна бути вирішальним критерієм як при формуванні планів, так і при оцінці результатів історичних досліджень.

Нині перебудова досягла такого рубежу, коли поряд з критикою недоліків і помилок, поряд з самокритикою необхідні конструктивні пропозиції і конкретна їх реалізація. Зупинимося на деяких, на наш погляд, найважливіших питаннях, які потребують негайного розв'язання.

В історичній науці, в тому числі на Україні, існує багато проблем, насамперед дослідницького плану. Розв'язати їх своїми силами ми не можемо, навіть у разі значного збільшення штатів інституту. Тому необхідні пошук і вироблення нових організаційних структур, що забезпечували б координацію планування і кооперацію всіх установ історичного профілю і спеціалістів-істориків для розв'язання конкретних завдань.

Гідний наслідування приклад показали московські колеги. Як відомо, Відділення історії АН СРСР розробило і почало публікувати шість цільових перспективних програм з ряду пріоритетних напрямів історичних досліджень, а саме: «Загальні закономірності і особливості розвитку суспільних формацій», «Історія будівництва соціалістичного суспільства», «Революції і соціальний прогрес», «Проблеми

війни і миру у ХХ ст.», «Історія культури народів СРСР», «Етнічна історія і сучасні національні процеси». Основна мета цих програм — об'єднання потенціалу радянських істориків на магістральних напрямках розвитку науки. Сформульовані в кожній програмі проблеми і теми розкривають відповідний перспективний напрям. Будучи орієнтованими у дослідницькій роботі, вони, таким чином, сприятимуть подоланню дрібнотем'я, стихійності у виборі дослідницьких тем тощо.

Слід зазначити, що перспективні програми — це не лише нова форма планування досліджень, а й своєрідний прогноз розвитку історичної науки. З жалем доводиться констатувати, що історики України, за незначними винятками, не беруть участі у розробці подібних програм. До речі, їх не було й на ряді «круглих столів», розширених засіданнях наукових рад, на яких визначалися шляхи перебудови історичної науки. Але ж нам є що сказати і запропонувати. Ми можемо і повинні брати участь у кожній програмі. Адже такі теми, як, наприклад, «Історія класів і соціальних верств Української РСР» і «Національне та інтернаціональне в історичному розвитку українського народу», можуть відігравати провідну роль у відповідних програмах.

Нині опубліковані для широкого обговорення три програми. Найближчим часом ми надішлемо їх керівникам свої пропозиції. Поряд з програмами московські вчені підготували 10 доповідь-прогнозів з найважливіших напрямів історичної науки. Вони, як і програми, мають стати фундаментом перспективного планування в академічних інститутах і на вузівських кафедрах.

Очевидно, й на Україні було б доцільно здійснити подібні науково-організаційні заходи. Спочатку це були б доповідь-прогнози, які значною мірою сприяли б консолідації сил істориків республіки навколо наукової ради з проблем історичної науки і на найважливіших напрямках досліджень. Поки що є лише один прогноз — «Розвиток соціальної структури радянського суспільства». Вважаємо, що невдовзі зуміємо підготувати їх і з інших найважливіших напрямів.

Останнім часом висловлювалися нарікання на те, що ми мало робимо для ліквідації так званих «білих плям» історичного минулого. До речі, спроби висвітлити хоча б деякі з них на сторінках «Українського історичного журналу» були з ряду причин безуспішними. Тим часом чекають свого дослідника такі проблеми, як «Історія Криму в період розвинутого і пізнього феодалізму», «Розвиток державності на Україні», «Історичні діячі України періоду феодалізму», «Буржуазно-націоналістична Центральна рада», «Становлення однопартійної системи в Українській РСР», «Видатні політпрацівники і командири Червоної Армії», «Махновщина: соціально-політична суть і розгром», «Григор'євщина», «Морально-політичний крах вермахту (образ ворога)», «Радянські воїни — польському народу (1944—1945 рр.)», «Фашистські табори смерті на Україні», «Образ солдата Перемоги», «Видатні партійні і державні діячі: хроніка життя і діяльність» та ін. Однак навряд чи можна розраховувати на швидке «заповнення чистих сторінок і білих плям» в історії. Адже для цього необхідні не лише нове історичне мислення і відповідні підходи, а й ретельні пошуки архівних матеріалів, осмислення їх, написання праць і, нарешті, їх видання. Щоправда, тут може допомогти науковцям редакція «Українського історичного журналу», яка могла б оперативніше друкувати хоча б фрагменти таких праць.

Розв'язання багатьох назрілих питань безпосередньо залежить від видавництва «Наукова думка». Досі вони, як правило, вирішувалися однобоко, силовими методами і майже завжди не на нашу користь.

Одним з факторів зростання у наші дні інтересу трудящих до історії своєї Батьківщини є підвищена увага до джерел. Нині з'явилася унікальна можливість опублікувати велику кількість літописних

джерел, творів учених минулого, які давно не перевидавалися. Велику роль у цьому покликана відіграти заново створена Археографічна комісія АН УРСР. На наш погляд, без її наукової апробації не слід перевидавати літописи чи корпуси документів. Однак виношуються плани підписання видавничих договорів на приватній підставі для підготовки і публікації таких джерел.

Гостро стоїть питання про вільне використання архівних матеріалів. Співробітники всіх відділів Інституту історії АН УРСР вважають, що для поліпшення якості наукових досліджень необхідно ліквідувати необгрунтовані обмеження на використання документів партійних і державних архівів. Потрібно ліквідувати будь-які штучні перешкоди, щоб наукові архіви стали такими ж доступними, як і бібліотеки, хоча б для учених.

Ми розглянули лише деякі проблеми докорінної перебудови історичної науки. Аналіз ходу цього процесу показує, що настав найвідповідальніший етап критичного осмислення вже зробленого, продовжується виявлення недоліків, упущень, виробляються конкретні заходи для вдосконалення роботи. Необхідна вирішальна мобілізація сил учених-істориків, серйозна робота всіх колективів і кожного зокрема по реалізації завдань, поставлених партією перед суспільствознавцями.

Ю. Ю. Кондуфор

ЗАДАЧИ ДАЛЬНЕЙШЕГО РАЗВИТИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
В СВЕТЕ РЕШЕНИИ XXVII СЪЕЗДА КПСС

Резюме

В статье на широком фактическом материале раскрыты состояние дел в украинской советской исторической науке и задачи, стоящие перед ней на современном этапе развития нашего общества. Особое внимание обращено на тематику исследований, вопросы и проблемы, которыми будут заниматься Институт истории АН УССР, историки республики в ближайшие годы и в перспективе.

До 118-річчя з дня народження В. І. Леніна

Л. П. НАГОРНА (Київ)

ЛЕНІНСЬКЕ МИСТЕЦТВО ІДЕЙНОГО СПОРУ: УРОКИ ДІАЛЕКТИКИ

Звернення до джерел революційної етики більшовизму — одна з характерних примет нашого часу. Говорять навіть про «відродження ленінізму» у масовій свідомості, і це само по собі є свідченням революційного характеру змін, що відбуваються в радянському суспільстві. Нове мислення, яким оволодіває суспільство — мислення діалектичне. Воно вимагає бачити життя в усій складності його суперечливих начал, зіткнень інтересів і поглядів. Воно диктує необхідність безкомпромісної й послідовної боротьби за істину, стійкого відстоювання соціалістичних завоювань. А значить — наступальності в усьому, що стосується соціалістичних цінностей, нашої ідеології й моралі. І найкраща школа такої наступальності — це школа Леніна.

XXVII з'їзд КПРС поставив питання про оволодіння великими традиціями більшовицької принциповості у прямий зв'язок з забезпе-

ченням морального здоров'я партії і всього суспільства. «Істину знаходять не в деклараціях і розпорядженнях, вона народжується в наукових дискусіях і спорах, перевіряється в дії», — підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС з'їздові¹. Спільний пошук істини, повага до думки опонента, вміння піднятися вище емоцій, твердість у відстоюванні власних переконань, непримиренність до ідейних хитань — ці необхідні компоненти культури ідейного спору заповідав нам В. І. Ленін.

На характер полеміки у нашому суспільстві справляє відчутний вплив гостре протиборство соціалістичної і буржуазної ідеологій. Перебудову в СРСР політики й пропагандисти буржуазного світу намагаються використати для того, щоб розширити канали впливу на соціалістичний світ, нав'язати йому свої стандарти життя й культури, спотворити смисл таких цінностей, як демократія, свобода, рівність, суспільний прогрес. Щоб протиставити спритності і безпринципності буржуазних пропагандистів правдиву інформацію про досягнення соціалізму і про труднощі, що постали на його шляху, необхідно вправно володіти ленінським інструментарієм боротьби за істину.

Про ленінське мистецтво ідейного спору написано чимало². Але реальності сьогоденного дня, підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов на зустрічі представників партій і рухів, що прибули на святкування 70-річчя Великого Жовтня, вимагають нового прочитання теоретичної спадщини, створеної нашими попередниками в ім'я соціального визволення людини³. Йдеться як про необхідність поглибленого аналізу ленінської теорії полеміки, так і про потребу дальшого осмислення ленінського стилю ідейної боротьби.

* * *

Учений в революції і революціонер в науці, В. І. Ленін майстерно володів прийомами соціального аналізу, мистецтвом філософського осмислення дійсності, зняряддям боротьби за правду. Схиляючись перед авторитетом своїх духовних вчителів — Маркса і Енгельса — він ніколи бездумно не наслідував запропоновані ними схеми, нічого не брав на віру, наполегливо зіставляв марксистські висновки з новими реальностями, перевіряв їх досвідом мас. Глибоке розуміння марксизму і ставлення до нього як до творчого, живого вчення допомогло Леніну раніше за інших розпізнати фальш у позиції реформістських ортодоксів II Інтернаціоналу, політичний крах яких став наслідком їх відходу від марксизму. І саме тому, що ставлення В. І. Леніна до марксизму було творчим, він не дав згаснути під товстим шаром ревізіоністських «поправок» тому революційному вогню, який Маркс і Енгельс заповідали майбутнім поколінням. У цьому розумінні мав рацію радянський суспільствознавець Є. А. Амбарцумов, який писав, що «Ленін всупереч намаганням реформістських лідерів II Інтернаціоналу повернув марксизм революційному рухові»⁴.

Ленінізм виник не у тиші кабінетів, а у гущі життя, в непримиреному протиборстві з дрібнобуржуазними теоріями, що пропонували Росії реформістську альтернативу розвитку. Задовго до того, як більшовизм переміг у відкритих класових сутичках, він здобув переконливу перемогу на теоретичному фронті, запропонувавши робітничому

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 101.

² Об искусстве полемки. — М., 1980. — 303 с.; Доброхотов В. Я. Разработка В. И. Лениным научных основ партийной пропаганды. — М., 1980. — 263 с.; Запалов А. В. Мысль и слово. — М., 1977. — 181 с.; Прошунин И. Ф. Что такое полемка. — М., 1985. — 333 с.; Цейтлин А. Г. Стиль Ленина — публициста. — М., 1969. — 279 с. та ін.

³ Рад. Україна. — 1987. — 5 листоп.

⁴ Амбарцумов Е. А. Ленин и путь к социализму. — М., 1982. — С. 13—14.

класові революційний шлях боротьби і відстоявши його у гострій полеміці із своїми опонентами. І не випадково з перших же днів свого існування соціалізм звів у принцип своєї політики не воєнне, а політичне розв'язання назрілих політичних проблем. Сила щойно народженого нового ладу дала змогу рішуче виступити проти нав'язуваних «лівими комуністами» і троцькістами ідей «революційної війни», проголосити принцип мирного співіснування і змагання двох суспільних систем. Зброя правди, постійно відточувана в політичній і ідейній боротьбі, стала головною зброєю соціалізму.

У публічному спорі, у боротьбі думок з корінних питань політики В. І. Ленін бачив, насамперед, інструмент викриття неспроможності доводів буржуазних ідеологів і опортуністів у середовищі робітничого класу. Але, звичайно, не тільки це. Полеміку він розглядав і як могутній засіб розвитку революційної теорії, і як надійний арсенал виховних заходів. Інакше кажучи, полеміка у ленінському розумінні виступала як один з найефективніших засобів внесення соціалістичної свідомості у робітничий рух.

Вождь партії більшовиків виразно усвідомлював, що у класовому суспільстві поширення передових ідей не може не наштовхуватися на опір сил, що протистоять пролетаріатові. Саму партію він розглядав як союз, що створюється «для захисту і проведення в життя одного певного, а саме: марксистського світогляду»⁵. Тому ідейна боротьба незмінно ототожнювалася В. І. Леніном з битвою за об'єктивну істину, за соціальну справедливість. Утвердження правди — найвище призначення полеміки, критерій її ефективності.

Серйозне ставлення В. І. Леніна до полеміки ґрунтувалося на тому, що вона, за глибоким переконанням Володимира Ілліча, відбивала суперечливість суспільного розвитку. Закиди «легального марксиста» П. Струве щодо «надмірної» полемічності і тенденційності марксистської доктрини він відбивав, підкреслюючи, що полемічний характер «системи Маркса» випливає з точного відображення в теорії «всіх тих суперечностей, які мають місце в житті»⁶. Володимира Ілліча ніколи не лякали спроби ворогів робітничої справи ототожнити полеміку з незлагідністю і тенденційністю. «Нехай хникають м'якотілі люди, які тут і там кричатимуть: знову боротьба!... знову полеміка! Ми відповідаємо: без нової і нової боротьби ніколи і ніде не складалась справжня пролетарська, революційна соціал-демократія», — писав він⁷.

Оволодівати мистецтвом полеміки — значить, насамперед, засвоювати ленінський стиль ідейної боротьби. Геніальний політик і блискучий полеміст, В. І. Ленін як ніхто інший відчував силу ідейної зброї і майстерно володів прийомами комуністичної партійності у спорі. Як справді наукова теорія суспільного розвитку, марксизм-ленінізм розвивався у зіткненні протилежних ідей і поглядів. Його здатність перемогати корінилася у справді революційному характері цього вчення, «в проголошенні правди»⁸, у вмінні дати точну відповідь на запитання про те, на якому ступені розвитку перебуває суспільство, які шляхи в майбутнє забезпечують суспільний прогрес.

Варто згадати, як виходив на історичну арену Ленін-полеміст. 90-ті роки минулого століття були часом гарячих спорів навколо перспектив суспільного прогресу в Росії. Представники дрібнобуржуазної демократії, допускаючи можливість довільного вибору курсу суспільного розвитку, пропагували заснований на традиціях общини «народ-

⁵ Ленін В. І. Про фракцію «впередівців» // Повне збір. творів. — Т. 19. — С. 299.

⁶ Ленін В. І. Ще до питання про теорію реалізації // Там же. — Т. 4. — С. 73.

⁷ Ленін В. І. З приводу двох листів // Там же. — Т. 17. — С. 277.

⁸ Ленін В. І. Ніякої фальші! Наша сила в проголошенні правди! // Там же. — Т. 11. — С. 311.

ний лад», здатний, мовляв, врятувати «трудящий клас» від жахів капіталізму. Головним глашатаєм народницького реформізму виступав М. К. Михайловський — популярний публіцист, соціолог, літературний критик. Він блискуче розвінчував апологію аполітизму, боровся з толстовською проповіддю «непротилежності злу»; близькість до виконавчого комітету «Народної волі» оточувала його діяльність ореолом борця. Працю Михайловського «Що таке прогрес» ставили в один ряд з «Що робити?» М. Г. Чернишевського.

В. І. Ленін також високо цинив Михайловського. Через 10 років після його смерті він писав: «Михайловський був одним з кращих представників і виразників поглядів російської буржуазної демократії»⁹. Історичну заслугу народницького теоретика Володимир Ілліч бачив у співчутті селянству, у допомозі «підпіллю». 23-річному соціал-демократу чисто по-людськи було, мабуть, непросто підняти голос проти авторитетного мислителя. Але він не міг пройти повз спроби Михайловського зобразити соціал-демократів як «апологетів капіталізму», звинуватити їх у відмові від революційно-демократичної спадщини. Він був глибоко переконаний, що ставка на архаїчну общину, методи боротьби, основані на терорі, не зможуть вивести народництво за межі соціальної утопії. Упевненість Михайловського в тому, що «Росія зможе прокласти собі новий, історичний шлях, відмінний від європейського»¹⁰, будувалася на наївних ілюзіях: коли, мовляв, інтелігенція «усвідомить» і «захоче» круто повернути розвиток країни у бажаному напрямі, її негайно підтримає селянство, керуючись своїм комуністичним інстинктом. Оголосивши розвиток капіталізму занепадом, регресом, народники не просто невірно витлумачували сутність поточного моменту — вони підміняли історичний оптимізм зневірою і песимізмом. Апологія застою породжувала соціальне прожектерство, змушувала викидати за борт реалістичне сприйняття дійсності.

«Перший обов'язок тих, хто хоче шукати шляхів до людського щастя» — не морочити самих себе, мати сміливість визнати одверто те, що є»¹¹. Так на самому початку свого революційного шляху В. І. Ленін сформулював один з основних законів ідейної боротьби — повага до істини, тверезий, вдумливий підхід до реальностей життя. Ленін як теоретик і полеміст недосяжний саме завдяки його безстрашності перед істиною. Безумовна повага до правди факту, вміння охопити його цілком, з усіма закладеними в ньому плюсами й мінусами стали запорукою адекватності ленінського аналізу і точності його прогнозів. Небезпечні не труднощі, не зигзаги на непроторених шляхах — згубні ілюзії і самообман. «Пролетаріат потребує правди, і немає нічого шкідливішого для його справи, як благовидна, благопристойна, обивательська брехня»¹² — зауважував Володимир Ілліч.

Намагання дійти «до дна» в полеміці, гостра неприязнь до напівправди зобов'язували Леніна пильно вдивлятися в життя, уважно аналізувати новий соціальний досвід. У боротьбі з будь-якими проявами догматичного заокостеніння думки, з ревізіоністськими та іншими хитаннями, з усіляким насильством над істиною формувався цільний діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу суперечливості суспільного розвитку, утверджувалася єдність думки і революційної дії.

Конструктивність ленінської полеміки забезпечувалася тим, що він завжди дбав про прояснення суті спору, його політичної основи. В статті «Два прийоми спорів і боротьби», опублікованій 1913 р. у «Правде», він чітко розмежував два види спорів — ті, які допомага-

⁹ Ленін В. І. Народники про М. К. Михайловського // Там же.— Т. 24.— С. 317.

¹⁰ Последние сочинения Н. К. Михайловского.— СПб, 1905.— Т. 1.— С. 471.

¹¹ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі П. Струве // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 380.

¹² Ленін В. І. Про завдання III Інтернаціоналу // Там же.— Т. 39.— С. 90.

ють проясненню питань політики і їх більш твердому розв'язуванню, і ті, які вироджуються у чвари. Питання про те, щоб «неминучі спори, неминуча боротьба думок не вироджувалися у сварку, плітки, чвари, наклепи», В. І. Ленін вважав одним з найсерйозніших і найважливіших питань революційного руху. «Тут відмахнутися не можна: хто не навчився *знищувати* в корені дезорганізаторство, той не годиться в організатори. А без організації робітничий клас — *ніщо*. Без дебатів, спорів і боротьби думок ніякий рух, в тому числі і робітничий рух, неможливий. Без нещадної боротьби з виродженням спорів у сварку і чвари ніяка організація неможлива»¹³.

Ленінська позиція в спорі завжди була доказовою; це забезпечувалось обов'язковою перевіркою на міцність всієї системи аргументації опонента. Уважно аналізуючи його доводи і ретельно зіставляючи їх з фактами реального життя, Ленін вмів знаходити у цих доводах натяжки, промахи, вразливі місця. Але головне, що визначало серйозність ленінської полеміки — це ґрунтовність його власних аргументів, які завжди базувалися на ретельному аналізі фактів, статистичних даних, свідчень учасників подій. Володимир Ілліч завжди проводив чітку грань між «суперечністю неправильного міркування» і «суперечністю живого життя»¹⁴. Ним була точно сформульована і найважливіша методологічна вимога до серйозної полеміки: щоб створити фундамент з точних і безспірних фактів, слід «брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного* винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння в тому, що факти вибрано або дібрано довільно»¹⁵.

Особисті випадки, навішування ярликів, вживання «жупелів» і «страшних слів»¹⁶ неприпустимі в полеміці — цьому правилу діалогу Ленін був незмінно вірний. Важко, писав П. М. Лепешинський, увияти людину більш делікатну, ніж Ленін, у поводженні з людською гідністю когось іншого, навіть і ідейного антагоніста. Полемічні випадки Леніна ніколи не виходили за межі політичної позиції або ходу думок опонента. Різкі характеристики, які давав своїм противникам Ленін, завжди були глибоко продумані з політичної точки зору. В цьому відношенні Ленін вигідно відрізнявся не тільки від нестриманого й істеричного Мартова, але й від Плеханова¹⁷.

Визначаючи співвідношення раціонального і емоційного в полеміці, В. І. Ленін незмінно віддавав перевагу раціональному — ґрунтовному і аргументованому розгляду тієї або іншої концепції, її соціальних і гносеологічних коренів, її місця в системі антимарксистських доктрин, її об'єктивної ролі. Він настійно вимагав зваженого викладу «доводів тієї і другої сторони, точних цитат»¹⁸. Підміняти теоретичну дискусію агітаційними викриками — «погана манера»¹⁹, зауважував Володимир Ілліч. Гіпертрофія емоційного звичайно є ознакою недостатньої кваліфікації і компетентності тих, що ведуть полеміку.

А втім, ленінська полеміка ніколи не була безбарвною, позбавленою емоцій. Висока напруга пристрастей — майже в кожній праці Володимира Ілліча. Лексика Леніна настільки багата сатиричними відтінками, так густо насичена метафорами й порівняннями, що її за образним стилем можна ставити в один ряд з сатирою М. В. Гоголя та М. Є. Салтикова-Щедріна. По сторінках ленінських праць чередують

¹³ Ленін В. І. Два прийоми спорів і боротьби // Там же.— Т. 24.— С. 160.

¹⁴ Ленін В. І. Замітки // Там же.— Т. 20.— С. 145.

¹⁵ Ленін В. І. Статистика і соціологія // Там же.— Т. 30.— С. 330—331.

¹⁶ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Там же.— Т. 1.— С. 312.

¹⁷ Ленин — журналист и редактор.— М., 1960.— С. 312.

¹⁸ Ленін В. І. Про обман народу лібералами // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 435.

¹⁹ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же.— Т. 30.— С. 113.

проходять думський Держиморда, меньшевицький Хлестаков, Іудушка Троцький, ліквідаторський Іван Непомнящий. Лише прямих посилань на твори Салтикова-Щедрина у Леніна до 400²⁰. Вождь партії більшовиків вміло користувався зброєю сміху, майстерно володів мистецтвом типізації.

Дослідити весь спектр ленінського підходу до полеміки нелегко. Надто широким є коло питань, навколо яких велися ідейні спори — економічних, політичних, філософських, правових, етичних. Безкраїм є море опонентів В. І. Леніна; серед них були і відверті вороги марксизму, і опортуністи, а часто й односторонці. Полегшує справу те, що Володимир Ілліч сам визначив лейтмотив ідейної боротьби, яку він протягом всього свого життя: захист марксизму, послідовне обстоювання партійності як найважливішого принципу марксистської ідеології. Звідси постійний акцент у Леніна на ідейній самостійності партії більшовиків: «без цього допомагати пролетаріатові йти через демократичний переворот до *комуні* не можна, а іншим цілям служити я не став би»²¹.

Типологія ідейних спорів, що їх вів В. І. Ленін, їх діалектика лишається слабо розробленою. Тут слід чітко розрізняти ідейну боротьбу проти буржуазної ідеології і пропаганди; захист марксизму у боротьбі проти спроб його ревізії й опошлення; своєрідну «терапію» хвороб росту у комуністичному середовищі. Між цими трьома типами полеміки безліч відтінків. Ленінський підхід до ідейних спорів глибоко діалектичний, тісно пов'язаний з «прозою політики». Його діалектика завжди була діалектикою революційного реалізму, політичного новаторства, історичного оптимізму.

Над усе цінуючи самостійність думки, активну життєву позицію, В. І. Ленін не боявся різномислення у більшовицькому середовищі. Здатність спокійно переконувати незгодних, не переносити особисті симпатії і антипатії в спори з принципових питань — одна з найпривабливіших рис Леніна-полеміста. Діалектичність ленінських підходів до політичних проблем вимагала діалогу, тому що саме у спорах викристалізовувалася істина.

Згадаймо обстановку, що створилася в партії після приїзду В. І. Леніна в Петроград у квітні 1917 року. Принципово нова політична ситуація вимагала докорінних змін у стратегії і тактиці пролетарської партії. Але новаторська, революційна сміливість ленінських Квітневих тез була прийнята в ній далеко не всіма. Оскільки злагоди не виявилось навіть в редакції «Правди», була оголошена вільна партійна дискусія, яка тривала близько трьох тижнів. Одним з основних опонентів В. І. Леніна в цій дискусії був Л. Б. Каменев, який на сторінках «Правди» оголосив схему В. І. Леніна неприйнятною на тій підставі, що «вона виходить від визнання буржуазно-демократичної революції *закінченою* і розрахована на негайне переродження цієї революції в соціалістичну»²². Каменев обстоював лозунг «найпильнішого контролю над діями Тимчасового уряду», підштовхування його «до найрішучішої ліквідації старого режиму»²³.

В. І. Ленін тактовно, у всеозброєнні фактів переконує Каменева. Марксист, зауважує він, повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не продовжувати чіплятися за теорію вчорашнього дня. Революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства уже здійснилася, хоч і надто оригінально, і на черзі дня вже нові завдання — зміцнювати Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, добиватися перетворення їх у єдину владу в державі. Не можна

²⁰ Чикін В. Имярек. Памфлет одной ленинской строкой.— М., 1977.— С. 5.

²¹ Ленін В. І. А. В. Луначарському // Повне збр. творів.— Т. 49.— С. 395.

²² Ленін В. І. Листи про тактику // Там же.— Т. 31.— С. 134.

²³ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы. — М., 1958. — С. 37.

збиватися на реформізм; перебудова світу, яку замислили більшовики, неможлива «без найбільшої в історії людства пролетарської революції»²⁴.

Каменев продовжував наполягати на своєму. Статтю в «Правде» він закінчив заявою про те, що в широкій дискусії він сподівається відстояти свою точку зору, як «єдино можливу для революційної с.-д.», як гарантію того, що вона залишиться партією революційних мас пролетаріату, а не перетвориться в групу пропагандистів-комуністів²⁵. У такому дусі були витримані виступи Каменева на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б) і внесені ним поправки до резолюції про ставлення до Тимчасового уряду, запропонованої В. І. Леніним. Всі поправки Каменева були відхилені, проте у співдовіді в питанні про поточний момент він повторив свої доводи. У заключному слові по доповіді про поточний момент Володимир Ілліч знову полемізує з Каменевим, причому намагається точно з'ясувати, по яких питаннях існує єдина позиція, а по яких лишаються незгоди.

Ставлення делегатів конференції до реформістських хитань Каменева яскраво виявилось під час обговорення кандидатур до складу ЦК РСДРП(б). Ряд делегатів і під час попереднього обговорення кандидатур на приватних нарадах і на самій конференції відхиляли кандидатуру Каменева, послаючись, зокрема, на те, що, будучи арештованим у листопаді 1914 р. в Озерках, він на судовому процесі над більшовицькою фракцією IV Державної думи заявив про незгоду з позицією ЦК, з лозунгом про поразку свого уряду у війні. Під час Квітневої конференції меншовицька «Новая жизнь» опублікувала інтерв'ю з Каменевим, наводячи його твердження, що міцну владу, мовляв, може створити тільки коаліційне міністерство за участю представників всіх соціалістичних партій, «що претендують на роль вождів революційної демократії»²⁶. Щоправда, під час конференції Каменев від цього інтерв'ю відмежувався²⁷. Все ж у окремих делегатів склалася думка про те, що «у нього немає тієї кристалності, тієї витримки, які потрібні вождеві РСДРП»²⁸.

Реакція Володимира Ілліча на ці заяви надзвичайно характерна. Він не виправдовує Каменева за його поведінку на процесі, але вважає, що не варто відводити його кандидатуру за провинну, «за яку т. Каменев був уже притягнутий до суду і досить оцінений і осуджений». Роздувати інцидент далі Ленін вважає недоцільним. «Те, що ми споримо з т. Каменевим, дає тільки позитивні результати,— зауважував він.— Присутність т. Каменева дуже важлива, оскільки дискусії, які ведуть з ним, дуже цінні. Переконавши його, після труднощів, дізнаєшся, що цим самим долаєш ті труднощі, які виникають у масах»²⁹.

У цьому епізоді — весь Ленін. Твердо відстоюючи в дискусії власну думку, він смисл цієї дискусії бачить не в тому, щоб нав'язати комусь свій погляд, свій підхід до справи, а в тому, щоб прояснити істину. Полеміку він цінує за те, що в ній відбиваються настрої мас, навіть і ті, які відносяться до категорії передсудів. І за те, що вона дає можливість скоригувати і власну позицію, позбавити її якихось крайностей.

«Треба не бачити «інтригу» або «протывагу» в інакомислячих або тих, що інакше підходять до справи, а цінити самостійних людей»³⁰ —

²⁴ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 177.

²⁵ Ленін В. І. Листи про тактику // Там же.— С. 138—139.

²⁶ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков).— С. 357.

²⁷ Там же.— С. 149.

²⁸ Там же.— С. 322.

²⁹ Там же.

³⁰ Ленін В. І. Н. Осницькому. Грудень 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 54.— С. 73.

цьому правилу Володимир Ілліч слідував неухильно. У найближчому оточенні Леніна не всі витримали іспит на звання ленінця. А втім сама логіка революції — прориву у незвідане — виключала можливість запрограмованого єдиномилення. Гнучкість і неординарність тактичних рішень забезпечувалася інколи методом проб і помилок, викристалізовувалася у зіткненні поглядів, воль, характерів. Антидогматичність ленінського мислення виключала остракізм проти тих, хто не здатний був досягнути до кінця велич соціалістичних ідеалів, вагався на крутих поворотах, піддавався настроям революційного романтизму на шкоду тверезому, зваженому аналізу обстановки.

Сказане ніякою мірою не дає підстав для того, щоб представляти В. І. Леніна як добродушного всепрощенця, нерозбірливого у виборі соратників по боротьбі. Людина вогненного темпераменту, він жив за законом: ні на крихту не поступатися принципами³¹. Коли йшлося про основи марксистського світогляду, для Леніна не існувало особливих симпатій і уподобань. Ленінську безкомпромісність в ідейних питаннях можна проілюструвати безліччю прикладів. Зосередимось на одному — історії взаємин В. І. Леніна і М. І. Бухаріна. Це тим більш потрібно, що привертаючи сьогодні увагу до складної і суперечливої постаті Бухаріна, автори публікацій про нього, думається, уникають чітких політичних характеристик, подекуди грішать ідеалізацією бухарінського образу.

Кандидат історичних наук А. Латишев, автор опублікованої в «Неделе» статті «Бухарін — відомий і невідомий», замислюється над запитанням: чому в працях Леніна так багато критичних зауважень на адресу Бухаріна? На погляд автора, частково це пояснюється тим, що Володимир Ілліч «цінував можливість схрестити шлагги у творчих дискусіях з крупним, оригінально мислячим теоретиком партії»³². На цьому автор ставить крапку.

Спробуємо більш докладно простежити логіку ідейного спору між Леніним і Бухаріним. Отже, 1915 рік, Бернська конференція РСДРП, на якій з доповіддю «Війна і завдання партії» виступав В. І. Ленін. Молодий економіст Микола Бухарін запропонував тези, в яких висловлював незгоду з ленінською постановкою питання про право націй на самовизначення, наголошував на «нездійсненності» демократичних вимог в умовах імперіалізму. В. І. Ленін оцінив ці тези як «верх безглуздя; сором; напіванархізм»³³. Бухаріна тоді ніхто не підтримав. Але через півроку у нього з'явилися однодумці — Г. Л. Пятаков і Є. В. Бош.

Джерела хитань Бухаріна В. І. Ленін вже тоді визначив точно. «Мик. Ів. займається економікою, — писав він у листі до О. Г. Шляпникова, — і в цьому ми його завжди підтримували. Але він (1) довірливий до пліток і (2) в політиці диявольськи *нестійкий*»³⁴. Назвавши новонароджений опортуністичний напрям «імперіалістичним економізмом», Ленін вбачав його подібність до старого економізму в проповіді аполітичності, «безперспективності» ведення політичної боротьби в умовах імперіалізму. «Така аполітична теорія в корені ворожа марксистові», — писав Володимир Ілліч³⁵.

Попереджаючи Бухаріна та його однодумців, що вони «залізли у болото»³⁶, Ленін дійшов висновку, що тримати ідейний конфлікт «під спудом» — значить сприяти ідейній плутанині і породжувати постійні

³¹ Ленін В. І. Ю. М. Стеклову. Вересень 1900 р. // Там же.—Т. 46.—С. 38.

³² Неделе.—1987.—№ 51.—С. 7.

³³ Ленін В. І. О. Г. Шляпникову, Березень 1916 р. // Повне збір. творів.—Т. 49.—С. 186.

³⁴ Там же.

³⁵ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення // Там же.—Т. 30.—С. 18.

³⁶ Ленін В. І. Про народження напрямку «імперіалістичного економізму» // Там же.—С. 57.

тертя. Тому він пішов на припинення спільного з Бухаріним і Пятаковим органом, що мав назву «Коммунист». Статтю «До теорії імперіалістичної держави», надіслану Бухаріним у «Сборник «Социал-демократа», Володимир Ілліч відхилив, звернувши увагу автора на те, що відмінність марксистів від анархістів у питанні про державу подана ним невірною, що взагалі стаття недостатньо продумана. Ленін радив Бухаріну «дати дозріти» його думкам з цього приводу³⁷.

М. І. Бухарін до цієї поради не прислухався. У № 6 журналу «Інтернаціонал молоді» за 1916 р. (і одночасно ще в двох журналах) він опублікував статтю про підхід соціалістів і анархістів до питання про державу. Заявляючи, що «корені державності» глибоко проникли в душі робітників, Бухарін вбачав завдання соціал-демократії у тому, щоб «підкреслювати свою принципіальну ворожість до держави»³⁸. Його позицію в цьому питанні Ленін охарактеризував як «дуже велику помилку»³⁹. «Від анархістів нас відрізняє /а/ використання держави *тепер* і (β) під час *революції* пролетаріату («диктатура пролетаріату») — пункти, найбільш важливі для практики, зараз же (Саме їх і забув Бухарін!)»⁴⁰ — підкреслював Володимир Ілліч. Замість викриття каутськіанців Бухарін допоміг їм своїми помилками.

«Сугубі дурниці»⁴¹ Бухаріна, підтримані К. Радеком, змусили Володимира Ілліча всерйоз зайнятися питанням про державу. У т. зв. «синьому зошиті», з яким Володимир Ілліч не розставався і під час свого останнього підпілля, занотовуються думки Маркса і Енгельса про державу, роздуми про злам у ході соціалістичної революції буржуазної державної машини, про диктатуру пролетаріату, пролетарську демократію, соціалізм і комунізм. Так народжувалася книга «Державна і революція», в якій закладалися основи теорії радянської державності. Пафос її спрямовувався, проте, уже не проти Бухаріна, а проти Каутського: в процесі роботи Ленін дійшов висновку, що «Бухарін значно кращий від Каутського, але помилки Бухаріна можуть *погубити* це «праве діло» в боротьбі з каутськіанством»⁴².

Полеміка з Бухаріним та його однодумцями забирала у Володимира Ілліча багато душевних сил. Особливо тяжко було йому від того, що навіть найближчі друзі не усвідомлювали всієї глибини помилки Бухаріна. Г. Є. Зінов'єв категорично виступав проти припинення спільного видання «Коммуниста», чим змусив Леніна вдатися до прямого ультиматуму⁴³. І. Ф. Арманд морально осуджувала позицію Радека і Бухаріна. Але їй також здавалося, що Володимир Ілліч ставить питання надто різко, що в принципі Бухарін «не відмовляється» від політичної боротьби. Леніну знову й знову доводилося писати про те, що «іншої політики, ніж поведена, *не можна* було вести», «гнилі блоки з однією особою — тільки перешкодили б виконанню важкого завдання встояти у важкий час»⁴⁴. «Це питання політики», підкреслює він⁴⁵.

На жаль, і сам Бухарін не зрозумів усієї гостроти ленінської постановки питання. Інакше він не зміг би через рік після смерті В. І. Леніна у збірнику «Революція права» ту саму статтю «До теорії імперіалістичної держави», яку Ленін вважав недосить продуманою і не прийняв на цій підставі у «Сборник «Социал-демократа». Більше того, у примітці до цієї статті Бухарін писав, що у нього не було помилки, яка йому приписувалася і що Ленін тоді «неправильно ста-

³⁷ Ленін В. І. М. І. Бухаріну. Серпень 1916 р. // Там же.— Т. 49.— С. 282.

³⁸ Ленін В. І. Інтернаціонал молоді // Там же.— Т. 30.— С. 216.

³⁹ Там же.— С. 215.

⁴⁰ Ленін В. І. Марксизм про державу // Там же.— Т. 33.— С. 166.

⁴¹ Ленін В. І. І. Ф. Арманд. 18 грудня // Там же.— Т. 49.— С. 326.

⁴² Ленін В. І. О. М. Коллонтай. 17 лютого 1917 р. // Там же.— С. 372.

⁴³ Ленін В. І. І. Ф. Арманд. 30 листопада 1916 р. // Там же.— С. 318.

⁴⁴ Ленін В. І. І. Ф. Арманд. 25 грудня 1916 р. // Там же.— С. 331—332.

⁴⁵ Ленін В. І. І. Ф. Арманд. 23 грудня 1916 р. // Там же.— С. 330.

вився до положення про «висадження в повітря» держави (розуміється, буржуазної), змішуючи це питання з питанням про відмирання диктатури пролетаріату»⁴⁶. І з етичного, і з теоретичного погляду така заява навряд чи робила честь Бухаріну.

Теоретична дискусія між Леніним, з одного боку, і Бухаріним та його однодумцями, з другого, у перші ж післяжовтневі місяці переросла в дискусію з питань практичної політики. «Лівокомуністичні» помилки Бухаріна дорого обійшлися партії в період Бреста: фанфаронство і бахвальство горе-«лівих» стало причиною того, що Радянському урядові довелося підписати більш тяжкі умови миру, ніж ті, які були спочатку запропоновані німецькими імперіалістами. «Бухарін заперечував можливість німецького наступу, сіяв ілюзії, якими на ділі, всупереч своєму бажанню, допомагав німецьким імперіалістам, перешкоджав зростанню німецької революції. В цьому і полягає суть революційної фрази»,— підкреслював Володимир Ілліч⁴⁷. У цій надзвичайно напруженій обстановці Бухарін не тільки не визнав своєї провини перед партією, але й нападав на Леніна, оголошуючи «теорію передишки» безгрунтовною⁴⁸.

Незгоди між Леніним і Бухаріним досягли апогею в період профспілкової дискусії кінця 1920—початку 1921 р. Позицію Бухаріна під час дискусії В. І. Ленін назвав «верхом розпаду ідейного»⁴⁹, охарактеризував як повний розрив з комунізмом і перехід на позиції синдикалізму. «Буферна група», очолювана Бухаріним, «найбільш нашкочила і наплутала»⁵⁰, стала пособницею «найгіршої і найшкідливішої фракційності»⁵¹. Внаслідок цього в ЦК, писав Володимир Ілліч, вийшли «каша і розгардіяш; це вперше в історії нашої партії під час революції, і це небезпечно»⁵². Небезпеку фракційності Ленін бачив у провокуванні розколу, «який може захитати й зруйнувати всю політичну будову, привести кажучи порівнянням тов. Бухаріна—до катастрофи поїзда»⁵³.

Нині, коли інтерес до особи Бухаріна надто великий, багато що може прояснити дана В. І. Леніним під час профспілкової дискусії його психологічна характеристика. У статті «Криза партії» Ленін пише про м'якість Бухаріна—одну з властивостей, «за яку його так люблять і не можуть не любити. Ми знаємо,— продовжує Володимир Ілліч,— що його не раз жартома звали «м'який віск». Виявляється, на цьому «м'якому воску» може писати що завгодно всяка «безпринципна» людина, всякий «демагог». І далі: «Є об'єктивна логіка фракційної боротьби, яка навіть кращих людей, коли вони наполягають на зайнятій ними неправильній позиції, неминуче приводить до становища, яке нічим фактично не відрізняється від безпринципної демагогії»⁵⁴.

Корінь теоретичних помилок Бухаріна В. І. Ленін вбачав у підміні мертвим і беззмістовним еклетицизмом діалектичного співвідношення між політикою і економікою. Те, що пізніше точно було охарактеризоване Леніним як «щось схоластичне»⁵⁵, як недосить глибоке розуміння діалектики, було наслідком не тільки безсистемного навчання, але й упертості Бухаріна, його небажання вчитися на своїх помилках. «Чим далі буде т. Бухарін захищати явно неправильне теоретич-

⁴⁶ Сталін Й. В. Про правий ухил у ВКП(б) // Твори.— Т. 12.— С. 76.

⁴⁷ Ленін В. І. Серйозний урок і серйозна відповідальність // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 399—400.

⁴⁸ Там же.— С. 400.

⁴⁹ Ленін В. І. Криза партії // Там же.— Т. 42.— С. 232.

⁵⁰ Ленін В. І. Про професійні спілки, про поточний момент і про помилки т. Троцького // Там же.— С. 210.

⁵¹ Ленін В. І. Ще раз про професійні спілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна // Там же.— С. 257.

⁵² Ленін В. І. Про професійні спілки... // Там же.— С. 210.

⁵³ Ленін В. І. Ще раз про професійні спілки... // Там же.— С. 260.

⁵⁴ Ленін В. І. Криза партії // Там же.— С. 233—234.

⁵⁵ Ленін В. І. Лист до з'їзду // Там же.— Т. 45.— С. 329.

но і обманне політично своє відхилення від комунізму, тим сумніші будуть наслідки упертості»,— писав Володимир Ілліч⁵⁶. На користь Бухаріна слід зауважити, що деякі з своїх помилок, зокрема та, яка була зроблена в період Бреста, він визнавав. Визнавав він і зростаючий вплив на нього В. І. Леніна, «якому я зобов'язаний, як нікому іншому, в розумінні своєї марксистської освіти»⁵⁷.

Якщо ж говорити про практичний бік справи, то ніяк не можна закривати очі на те, що політичні помилки Бухаріна початку 20-х років завдали партії величезної шкоди. Про це також прямо говорив Володимир Ілліч. «Політичні помилки, які зроблені тов. Троцьким і поглиблені, посилені тов. Бухаріним, *відвертають* нашу партію від господарських завдань, від «виробничої роботи», *примушують нас, на жаль, гаяти час* на виправлення цих помилок...»⁵⁸. Розпочата Троцьким і Бухаріним дискусія стала, говорячи словами Леніна, «непомірною», «справді зовсім недозвальною» розкішшю⁵⁹. X з'їзд РКП(б), який підбив підсумки дискусії, прийняв резолюцію «Про єдність партії», спрямовану на недопущення будь-яких фракційних виступів.

Урок революційної діалектики — так у найстислішій формі можна охарактеризувати смисл і значення того ідейного спору, який вів Ленін з Бухаріним протягом восьми років. Поважаючи Бухаріна як теоретика, Володимир Ілліч виразно бачив його слабкі сторони як політика: революційне фразерство, невміння оперативно реагувати на зміну обстановки, піддатливість до чужих впливів. Чи не правда, політичний портрет Бухаріна, що вимальовується в ході цього спору, не в усьому узгоджується з тим образом «одного з найбільш шанованих у свій час керівників нашої країни», який з'явився останнім часом на сторінках «Огонька», «Московских новостей», «Недели»⁶⁰. Закликаючи «подивитися на сутність спору з позицій строгого історизму», А. Латишев, як, до речі, і Л. Воскресенський, не завжди сам слідує цьому правилу. В усякому разі авторам варто було прислухатися до живого голосу В. І. Леніна: «В історії партії ми таких хитань забувати не повинні»⁶¹.

Характеризуючи ленінський підхід до ідейних спорів, історики і правознавці останнім часом часто пишуть про ленінський стиль полеміки «без оргвисновків»⁶². Ця теза не зовсім точно характеризує В. І. Леніна-полеміста. У тих випадках, коли це було необхідно, вождь партії більшовиків доводив полеміку і до «оргвисновків». Коли, приміром, секретар ВЦРПС С. А. Лозовський після Жовтня продовжував відстоювати версію про буржуазно-демократичний характер революції і тому бачив завдання профспілок не в зламі старого державного апарату, а в його демократизації, Володимир Ілліч добився виключення його з партії⁶³. Інша річ, що Ленін був незмінно уважний до людей, «що зазнали психологічної кризи у зв'язку з невдачами в їх радянській або партійній кар'єрі», у тому числі і до колишніх опозиціонерів. «Треба постаратися заспокоїти їх, роз'яснити їм справу по-товаришескому, підшукати їм (не вдаючись до способу наказування) роботу, яка відповідала б їх психологічним особливостям»,— саме в цьому він

⁵⁶ Ленін В. І. Ще раз про профспілки... // Там же.— Т. 42.— С. 293.

⁵⁷ Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. 7-е изд. Т. 41.— Ч. 1.— С. 56.

⁵⁸ Ленін В. І. Ще раз про профспілки... // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 271.

⁵⁹ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) // Там же.— Т. 43.— С. 13.

⁶⁰ Он хотел переделать жизнь, потому что ее любил (публикация Ф. Медведева) // Огонек.— 1987.— № 48.— С. 26—31; Воскресенский Л. Знайте, товарищи // Моск. новости.— 1987.— 6 дек.; Латишев А. Указ. соч.— С. 6—7.

⁶¹ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б) // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 49.

⁶² Афанасьев Ю. С позиций правды и реализма // Сов. культура.— 1987.— 21 марта; Кодекс законов и «кодекс чести» // Там же.— 22 дек.

⁶³ Ленін В. І. Проект резолюції ЦК РКП(б) про виключення С. А. Лозовського з партії // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 205—206.

бачив одне з найважливіших завдань Контрольної комісії ЦК РКП(б)⁶⁴.

Великою трагедією для партії обернувся той факт, що ленінські уроки полеміки після його смерті все рідше бралися на озброєння. В ідейних спорах Сталін насаджував однозначність і безапеляційність; нетерпимість стала синонімом ідейності; будь-який новий відтінок думки кваліфікувався як свідомий відступ від ленінізму, а то і як зрада. В суспільстві створювалася атмосфера взаємної підозрливості, що вкрай негативно позначалося на розвитку теоретичної думки. Необгрунтовані політичні звинувачення і репресії проти багатьох діячів партії і держави, проти господарських і військових кадрів, діячів науки і культури скували людей страхом, відлуння якого ми відчуваємо і сьогодні.

Вдосконалення культури дискусій органічно входить у курс школи демократії, яку проходить наше суспільство. Здійснюючи перебудову всіх сфер суспільного життя, партія розглядає конструктивну критику як один з найважливіших елементів робочого стану суспільства, як дійовий важіль розв'язання суперечностей. Повага до думки опонента, гарантії захисту тих, хто виступає з критикою; непримиренність до ідейних збочень — невід'ємні атрибути високої культури дискусій. Успіх перебудови багато в чому залежатиме від того, наскільки цивілізовано, бездоганно з точки зору етики проводитиметься в життя соціалістичний плюралізм думки як один із принципів демократії.

Діалектичне заперечення віджилого, застарілого — процес далеко не завжди безболісний. Глибокі зміни в суспільстві супроводяться ломкою звичайних стереотипів, переоцінкою цінностей, переосмисленням минулого. В цих умовах важливо твердо відмітати спокусу розв'язувати спірні питання шляхом адміністрування, нав'язування «згорі» якоїсь точки зору, повністю виключити намагання «взяти реванш» за критику. На перший план виступає завдання організації колективного пошуку істини.

Не випадково такого резонансу набула на сторінках преси тема історичної пам'яті. Громадськість дружно голосує сьогодні проти спрощеної моделі історичного процесу, за безстрашний марксистський аналіз істини у всій її суперечливості, за створення історії без білих плям і заборонених імен. Зразок такого аналізу даний у доповіді М. С. Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується». Для неї характерне органічне поєднання минулого і сучасного, прагнення дійти до коренів як нашої революційності, так і тих негативних явищ, які гальмують перебудову. Антидогматичне, справді діалектичне мислення ламає віджилі стереотипи, органічно сполучає наступність і новаторство, історичний досвід більшовизму і пошук найсучасніших форм соціалізму.

В ході полеміки на теми історичної пам'яті на весь голос звучать вимоги поглибленого аналізу марксизму-ленінізму як методу пошуку істини, як теоретичної зброї, як відкритого вчення, що увібрало в себе наукові і культурні здобутки людства. Думки про необхідність засвоєння ленінської культури ідейних спорів, морально-етичної позиції вождя більшовицької партії сполучаються з цілком слушними пропозиціями про видання спадщини його опонентів. Різко засуджуються такі «дискусії» минулих років, в яких одна сторона монополізувала в своїх руках адміністративні важелі і пресу, а інша розплавувалася за живе і свіже слово відлученням від творчої діяльності. Твердо звучать голоси, спрямовані проти хвороби «соціальних приписок», що виражається у намаганні приписати суспільству той рівень зрілості, якого воно ще не досягло.

⁶⁴ Ленін В. І. Проект постанови Політбюро ЦК РКП(б) // Там же.— Т. 41.— С. 375.

Нове мислення, побудоване на засвоєнні лєнінських уроків правди, вносить чимало нового і в практику контрпропаганди. Життя відкидає спроби тлумачити спори й дискусії як нібито «подарунок» ідейному противнику. Навпаки, обстановка гласності, дискусійності посилює позиції соціалізму в ідейній боротьбі, оскільки позбавляє ідейного противника можливості спекулювати на уявній «закритості» радянського суспільства. Ідейні втрати від використання буржуазною пропагандою інформації про наші недоліки виявляються незрівнянно меншими у порівнянні із шкодою, яка завдавалася замовчуванням труднощів і проблем. Що ж до самого духу перебудови, то він справляє величезне враження на трудящих всього світу. «Останні два роки показали, що революційний імпульс Жовтня продовжує діяти і що Радянський Союз і його Велика революція, осоромлюючи «радянологів», продовжують справляти зростаючий вплив на світовий розвиток,— говорив, виступаючи на міжнародній науковій конференції «Великий Жовтень і сучасність», кандидат в члени ЦК Комуністичної партії Канади Ф. Вір.— В СРСР ми спостерігаємо радикальну трансформацію відносин і підходів, яка відбувається дійсно в дусі Жовтня і яка неминує виведе радянське суспільство на якісно новий ступінь соціально-економічного розвитку. Звичайно, перебудова в СРСР головним чином справа радянського народу, і саме він пожене у першу чергу її плоди. Але вона не може не викликати повагу і схвалення всіх, кого хвилює доля соціалізму у сучасному світі»⁶⁵.

Ми вже починаємо звикати до того, що дискусійність стає джерелом свіжих думок, інструментом пошуку нових шляхів. Втім, справжньої культури полеміки нам часто не вистачає. Високі слова про перебудову інколи маскують групівщину, елементарне зведення рахунків, навішування ярликів. У зміщеній у «Правде» статті «Культура дискусій», яка викликала численні відгуки і в нашій країні, і поза її межам, наводилися показові приклади переростання дискусії у перепалку між журналом «Молодая гвардія» і рядом інших центральних друкованих видань⁶⁶. У величезному потоці матеріалів на теми історичної пам'яті не такими вже й рідкими виявилися публікації, автори яких, користуючись гласністю, стали на шлях розмивання наших безспірних політичних і моральних цінностей. Не може не обурювати спроба лідерів горезвісної «Пам'яті» протягнути за ширмою гласності махрові шовіністичні погляди.

Все це знов і знов повертає нас до невичерпної скарбниці лєнінської мудрості. Говорячи про те, що у багатьох ще тільки має відбутися справжня зустріч з Леніним, болгарський письменник С. Продєв зауважував, що така зустріч може стати справжнім випробуванням для того, хто не звик думати, моральним судом над самим собою. «Саме після цього ми зуміємо зрозуміти, чому він, великий, віддавав перевагу спору перед насильством, чому водночас критикував і прощав Коллонтай..., чому попереджав про характер і амбіції Сталіна і голодував разом з голодуючими. Може, для когось згадане дрібне і неважливе, непотрібне з точки зору сьогодення. Можливо, але тоді жаль правду. А Ленін немислимий без неї. Він в її коріннях, як характер і як моральність. Тому що Ленін — не пряма лінія, а вибух. Не просто залізний, а інтелектуальний сплав, пронизаний думкою і болем»⁶⁷.

Ленін і сьогодні вчить нас мислити і сперечатися, любити й ненавидіти. У буднях перебудови його слово звучить вагомо й авторитетно. Ленінська школа полеміки лишається університетом справжньої дискусійності, відвертості, виховання високої політичної культури.

⁶⁵ Великий Октябрь и современность // Сов. культура.— 1987.— 17 дек.

⁶⁶ Петров В. Культура дискуссий // Правда.— 1987.— 3 авг.

⁶⁷ Продєв С. Жажда Ленина // Сов. культура.— 1987.— 7 нояб.

Л. А. Нагорная

ЛЕНИНСКОЕ ИСКУССТВО ИДЕЙНОГО СПОРА: УРОКИ ДИАЛЕКТИКИ

Резюме

В статье изложено ленинских принципов полемики и ленинского стиля идейной борьбы тесно увязывается с анализом политических дискуссий в партии 1917—1921 гг. На примере полемики с Л. Б. Каменевым и Н. И. Бухариным автор дает представление о революционной этике большевизма, о ленинских уроках диалектики.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА
В ОЦІНЦІ В. І. ЛЕНІНА

У лютому—квітні цього року минуло 70 років від часу утворення та існування Донецько-Криворізької Радянської республіки. Історія цього державного об'єднання привертала увагу багатьох мемуаристів та дослідників. Довгий час між ними точилися суперечки, в ході яких висловлювалися протилежні погляди на оцінку самої події, її ініціаторів, причин і мотивів їх дій по відокремленню Донецько-Криворізької республіки з складу України, значення цієї республіки в боротьбі проти каледінщини і Центральної ради, в здійсненні соціалістичних перетворень, в оборонних боях з німецько-австрійськими військами. Різні погляди висловлювалися і в такому питанні як ставлення В. І. Леніна, ЦК РСДРП(б) і РНК РСФРР до Донецько-Криворізької республіки. Спочатку основною причиною розбіжностей у висвітленні історії виникнення республіки було недостатнє використання документів та прагнення причетних до цієї події авторів виправдати штучне державне утворення. Пізніше ці причини доповнилися ігноруванням поглядів і свідчень тих авторів, які були віднесені до «ворогів народу».

Невиправдане однобоко-позитивне трактування історії Донецько-Криворізької республіки панувало в історичній літературі протягом 30—50-х років. Мотиви утворення республіки невірно з'ясовувалися і в окремих творах, що вийшли пізніше. Оскільки ці твори доступні широкому колу істориків, серед частини з них ще й досі поширені не-правильні погляди на Донецько-Криворізьку республіку.

Отже, в умовах перебудови історичної науки в дусі правдивості й гласності, є потреба поставити всі точки над «і» в питанні про Донецько-Криворізьку Радянську республіку. В статті коротко розглядається проблема історіографії та історії цієї республіки і ставлення до неї В. І. Леніна, ЦК партії та РНК РСФРР.

Слід застерегти, що досі нема жодної спеціальної наукової праці про Донецько-Криворізьку республіку. Різні автори торкалися цього питання в загальних спогадах та історичних працях про боротьбу за владу Рад на Україні. Не вдаючись до загального аналізу цих праць, розглянемо лише ті їх розділи і сторінки, які стосуються Донецько-Криворізької республіки.

Підвалини історіографії Донецько-Криворізької республіки заклали учасники і сучасники її утворення. Вже в квітні 1918 р. в статті «Кого судити?», в позитивному плані виклавши історію утворення Донецько-Криворізької республіки, В. Г. Філов відстоював економічний принцип радянського державного будівництва і радянської федерації

республік, побудованих на цьому принципі¹. Всупереч В. Г. Філову критично оцінив утворення Донецько-Криворізької республіки А. С. Бубнов у своїй статті, опублікованій під псевдонімом С. Яглов на сторінках газети «Коммунист»².

В оцінці Донецько-Криворізької республіки на мемуарних публікаціях 20-х років чітко позначились два підходи. З апологетичних позицій щодо республіки, Ф. А. Сергеева (Артема) та інших її організаторів виступили М. Ніколаєв³, колишні учасники утворення республіки М. Л. Рухимович⁴, Б. Й. Магідов⁵, Е. І. Квірінг⁶, А. З. Каменський⁷, В. І. Межлаук⁸. Критичне ставлення до цієї події в історії України висловили М. О. Скрипник⁹, В. П. Затонський¹⁰, С. Ф. Буздалин¹¹, М. М. Попов¹², Д. І. Райхштейн (Ерде)¹³, В. О. Антонов-Овсєнко¹⁴, Є. Б. Бош¹⁵, Г. Ф. Лапчинський¹⁶, М. І. Острогорський¹⁷.

Перші з названих авторів прагнули виправдати виникнення на частині території України штучного державного утворення і виділення його з складу Української Радянської республіки. При цьому вони приховували справжні причини, якими керувалися організатори Донецько-Криворізької республіки (ігнорування права українського народу на самовизначення), підміняючи їх надуманими мотивами (необхідністю оборони проти німецько-австрійських військ), які виникли після утворення республіки. Частина з них (Б. Й. Магідов, А. З. Каменський) навіть висунула твердження про те, ніби утворення Донецько-Криворізької республіки було погоджене з В. І. Леніним або здійснювалось за його прямою вказівкою.

¹ Філов Виктор. Кого судить? // Известия Юга (Харьков).— 1918.— 2 апр.

² Яглов С. Мирная политика и военные поражения // Коммунист (Москва).— 1918.— № 3—4.— С. 50.

³ Николаев Н. Артем (Федор Сергеев) // Коммунистический труд (Москва).— 1921.— 27 июля.

⁴ Рухимович. Памяти Артема // Коммунист (Харьков).— 1921.— 7 нояб.

⁵ Магидов Б. Й. Донецко-Криворожская республика.— В кн.: Октябрьская революция. Первое пятилетие.— Харьков, 1922.— С. 570; Магидов Б. Й. Организация Донецко-Криворожской республики и отступление из Харькова.— В кн.: Пять лет. Сб. статей и воспоминаний, посвященных пятой годовщине Октябрьской революции.— Харьков, 1922.— С. 65—67.

⁶ Квиринг. Наши разногласия.— В кн.: Первый съезд КП(б)У. Статьи и протоколы.— Харьков, 1923.— С. 155—156.

⁷ Гражданская война 1918—1921.— М., 1928.— Т. 1.— С. 6.

⁸ Межлаук В. Предисловие к кн.: Лейкин С. Донецкая молодежь в пролетарской революции.— Харьков—Одесса, 1930.— С. XIII.

⁹ Скрипник Н. А. Донбасс и Украина // Коммунист (Харьков).— 1920.— № 4.— С. 55; Скрипник Н. А. Артем (Сергеев) // Там же.— 1921.— 27 июля; Скрипник Н. А. Предисловие к кн.: Эрде Д. Революция на Украине.— Харьков, 1927.— С. 6—8.

¹⁰ Затонский В. Как была основана КП(б)У // Коммунист (Харьков).— 1921.— 7 ноябр.; Затонский В. Урывки з спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 168—169.

¹¹ Буздалин С. Из воспоминаний о совместной работе с тов. Артемом.— В кн.: Пять лет.— С. 84.

¹² Попов Н. Очерки революционных событий в Харькове от июня 1917 г. до декабря 1918 г. // Летопись революции.— 1922.— № 1.— С. 23; Попов Н. Революционные события в Харькове от июня 1917 до декабря 1918 г.— В кн.: 1917 год в Харькове. Сб. статей и воспоминаний.— Харьков, 1927.— С. 61, 64.

¹³ Эрде Д. Годы бури и натиска. Кн. 1.— Харьков, 1923.— С. 115; Эрде Д. Революция на Украине: От керенщины до немецкой оккупации.— Харьков, 1927.— С. 237—238.

¹⁴ Антонов-Овсєнко В. А. Записки о гражданской войне.— М., 1924.— Т. 1.— С. 187—188.

¹⁵ Бош Евгения. Год борьбы: Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации.— М.— Л., 1925.— С. 78—218.

¹⁶ Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні: ЦВКУ і Народний Секретаріат // Літопис революції.— 1928.— № 1.— С. 159—166.

¹⁷ Острогорський М. Из історії більшовицьких організацій Горлівсько-Щербинівського району на Донбасі (1901—1918 рр.) // Там же.— 1930.— № 5.— С. 110—112.

Друга група авторів спогадів вказувала на помилковість і шкідливість утворення Донецько-Криворізької республіки, критикувала дії Ф. А. Сергеева (Артема), С. П. Васильченка, М. П. Жакова, Б. Й. Магідова, В. І. Межлаука, В. Г. Філова та інших її організаторів. «Відокремлення робітничих районів від України якраз у той момент, коли її радянський уряд у Києві особливо потребував політичної й організаційної підтримки,— писав В. О. Антонов-Овсієнко,— було серйозним державним промахом»¹⁸. Всі названі автори також відзначали, що цей політичний акт суперечив радянським принципам державного будівництва.

У 1928 р. в журналі «Літопис України» вперше була надрукована добірка документів про Донецько-Криворізьку республіку, підготовлена Х. Мишкісом¹⁹. Це дозволяло в наступному оцінювати проблему на основі аналізу документів. Так поступив і сам упорядник. Проте в своїй передмові до публікації документів він приписав М. О. Скрипнику твердження про те, ніби Ф. А. Сергеев (Артем) при створенні Донецько-Криворізької республіки мав санкцію ЦК партії²⁰. Ця заява ніякими посиланнями на документи не підтверджена, і хоч вона суперечить всьому тому, що з цього приводу писав М. О. Скрипник, була некритично сприйнята деякими дослідниками.

У 20-ті роки критичний підхід до Донецько-Криворізької республіки знайшов відбиття в ряді наукових статей, монографій та підручників. Зокрема, в перших наукових працях М. О. Скрипника відзначено, що організатори республіки недооцінювали національне питання, перетворили її в «центр опору утворенню єдиної української радянської держави», а це ослаблювало сили соціалістичної революції на Україні²¹. Такі ж оцінки були викладені в кількох випусках книги М. О. Скрипника «История пролетарской революции на Украине» (1923, 1930).

М. М. Попов у чотирьох перших виданнях підручника «Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины», що вийшли в 1928—1931 рр., показав великодержавний характер мотивів утворення Донецько-Криворізької республіки та її виділення з складу України, назвав цей акт «найгрубішою політичною помилкою, в якій виявилась кричуща недооцінка селянства і національного питання на Україні»²². Таку ж негативну оцінку цього факту дав М. С. Волін у трьох виданнях «Історії КП(б)У в стислому нарисі». «Пролетарський схід України не вважав себе за частину України,— писав він.— І як тільки Київ взяв радянські війська, лівобережці на своєму IV крайовому з'їзді Донецько-Криворізького басейну 12 лютого 1918 р. вийшли із складу Радянської України і утворили самостійну Донецько-Криворізьку республіку із своїм Раднаркомом»²³.

З'ясовуючи причини виділення Донецько-Криворізької області з складу Української Радянської республіки, Х. Г. Міронер писав: «Більшовики Донецько-Криворізького району вважали, що гасло національного самовизначення втратило своє значення. Тут знову почалася недооцінка товаришами з Лівобережжя національного і селянського моментів на Україні»²⁴. Як нехтування національним питанням

¹⁸ Антонов-Овсєнко В. А. Записки о гражданской войне.— Т. 1.— С. 188.

¹⁹ Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку // Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 250—286.

²⁰ Мишкіс Х. К матеріалам о Донецко-Криворожской республике // Літопис революції.— 1928.— № 3.— С. 246.

²¹ Скрипник Н. В крови и огне // Коммунист (Харьков).— 1921.— 7 нояб.; Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях.— 1923.— № 1.— С. 100; Скрипник Н. Предисловие к кн.: Эрде Д. Революция на Украине.— С. 6, 8.

²² Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1929.— С. 158—159.

²³ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі.— Харків, 1932.— С. 90.

²⁴ Міронер Х. Таганрогська нарада.— Харків, 1930.— С. 23.

керівними працівниками більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області розглядали утворення окремої Радянської республіки в промисловому районі України С. Большунов, О. Городецька, О. Коротенко²⁵. Хоч така політика мотивувалась потребою збереження і зміцнення єдиного фронту з російським пролетаріатом, вона вела до відриву від України її промислового району в той час, коли складалась українська радянська державність.

Порушення національної політики партії, як причина утворення Донецько-Криворізької республіки, називається в статті В. Крутя²⁶. А. А. Хвиля вважав, що в цій історичній події виявилася ревізія ленінських поглядів на національне питання²⁷. Цей категоричний висновок автор аргументував аналізом документів Донецько-Криворізької республіки та матеріалів її преси.

Проте на висвітленні історії Донецько-Криворізької республіки в 30-ті роки вже позначився культ особи Сталіна. В п'ятому виданні нарису М. М. Попова, яке вийшло в 1933 р., було зняте прізвище М. О. Скрипника як опонента Ф. А. Сергеева (Артема) і С. П. Васильченка на IV з'їзді Рад Донецького і Криворізького басейнів²⁸. Наступного року з статті цього автора взагалі випав сюжет про Донецько-Криворізьку республіку²⁹. Сталася метаморфоза і в висвітленні ролі Ф. А. Сергеева (Артема). Якщо раніше Є. Б. Бош, Г. Ф. Лапчинський, Х. Г. Міронер та інші мемуаристи і дослідники відзначали незгоди між делегатами, що приїхали з Києва, де Центральна рада зірвала з'їзд Рад, та представниками Донецько-Криворізької області, які збиралися на III обласному з'їзді Рад проголосити свою обласну республіку, то тепер М. М. Попов писав, ніби Артем сам запросив делегатів з Києва до Харкова, щоб там провести Всеукраїнський з'їзд Рад³⁰. Так випадкова помилка Є. Б. Бош, яка писала, що Артем був присутнім на з'їзді Рад у Києві, стала «підставою» для прикрашення історії. З літератури зникли згадки про розходження між більшовиками різних районів України в питаннях національно-державного будівництва, а Донецько-Криворізька республіка, Ф. А. Сергеев (Артем) та інші її організатори виявилися поза зоною наукової критики.

Це позначилось на біографічних творах про Ф. А. Сергеева (Артема), які вийшли в 30—50-ті роки. Автори цих праць писали, що створення Донецько-Криворізької республіки та її виділення з складу України було викликане гострою необхідністю і цілком себе виправдало³¹. Деякі автори розглядали це державне об'єднання як вимушений маневр більшовиків, які прагнули створити плацдарм проти німецьких військ, щоб зберегти Донбас для молоді Радянської держави³². При

²⁵ Большунов С., Городецька О., Коротенко О. Партія в боротьбі за Жовтень на Україні // *Більшовик України*.— 1932.— № 17—18.— С. 49.

²⁶ Круть В. Октябрьская революция на Украине // *Историк-марксист*.— 1933.— № 5.— С. 65.

²⁷ Хвиля А. КП(б)У в боротьбі за ленінську національну політику // *Більшовик України*.— 1932.— № 17—18.— С. 84—85.

²⁸ Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины.— Харьков, 1933.— С. 141.

²⁹ Попов Н. Октябрь на Украине // *История пролетариата СССР*.— 1934.— № 1.— С. 3—41.

³⁰ Там же.— С. 34.

³¹ Аниканов П. Артем.— Харьков.— 1930.— С. 59; Немцев П. Артем (Краткий биографический очерк).— Киев, 1941.— С. 44; Круть В. Большевик Артем. Федор Андреевич Сергеев.— М., 1947.— С. 27; Олейник И., Розин С., Шайн Б. Артем на Украине.— Харьков, 1947.— С. 42; Загорський П. Артем (Федір Андрійович Сергеев).— К., 1948.— С. 44; Загорський П. Революційна діяльність Артема (Ф. А. Сергеева).— К., 1951.— С. 79; К., 1957.— С. 72.

³² Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1920 гг.).— М., 1954.— С. 90; Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917—1920.— К., 1967.— С. 155—160; Могилевский В. Артем.— М., 1960.— С. 329—330.

цьому робився висновок про те, що «дуже короткочасним було існування республіки і занадто мало збереглося документів, щоб можна було категорично судити про значення і доцільність її організації»³³.

Однак значна частина цих документів, в тому числі ленінських, в кінці 50 — на початку 60-х років була опублікована в збірниках «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» (1957) і «Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти» (1962).

Повільно звільняючись від пут культу особи, історична наука дала в цей час правильну оцінку Донецько-Криворізької республіки. М. І. Супруненко в 1957 р. підкреслив, що її утворення було серйозною помилкою, наслідком відходу її організаторів від національної політики більшовицької партії. «Штучне виділення з складу Радянської України в окрему республіку найбільш розвинутих у промисловому відношенні районів з добре організованими і високосвідомими кадрами робітників — металістів і гірників — дуже послаблювало пролетарську базу Радянської України»³⁴. Таку ж оцінку республіки і дій її організаторів наступного року дала У. І. Рядніна. При цьому вона наголосила на тому, що утворення республіки було порушенням рішень III Всеросійського з'їзду Рад, розроблених В. І. Леніним принципів федерації радянських республік³⁵.

Отже, була відновлена оцінка республіки, яку їй дали автори праць 20-х — початку 30-х років.

У 1961 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України видав «Нариси історії Комуністичної партії України», авторський колектив яких оцінив утворення Донецько-Криворізької республіки як політичну помилку і показав її виправлення за допомогою В. І. Леніна, ЦК партії і Раднаркому³⁶. В рецензіях на «Нариси» цей сюжет сприйнято неоднозначно — як схвально, так і помірковано критично, а також негативно³⁷. Однак характеристика Донецько-Криворізької республіки, дана в першому виданні «Нарисів», збереглась у всіх наступних, хоч авторський склад четвертого видання значно змінився.

В 60-ті роки все ж частина досліджень ще з'ясувала це питання двозначно. Найхарактернішою в цьому відношенні є праця В. І. Астахової про революційну діяльність Артема в 1917—1918 рр., майже 30 сторінок якої присвячено утворенню і діяльності Донецько-Криворізької республіки³⁸. Розглядаючи літературу з цього питання, автор довірливо поставився до тих джерел, які на довір'я не заслуговують. Об'єктивний аналіз літератури і джерел нерідко підмінювався тенденційним. Зокрема, з листа Я. М. Свердлова — відповіді на телеграму Ф. А. Сергеева (Артема) про утворення Донецько-Криворізької республіки випало основне — оцінка цього утворення, внаслідок чого цей документ був сфальсифікований. Визнаючи помилковість принципів, на яких будувалась Донецько-Криворізька республіка, автор в той же час схвалював її утворення і приписував таке схвалення В. І. Леніну і Радянському уряду.

³³ Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні.— С. 159.

³⁴ Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.— К., 1957.— С. 95.

³⁵ Рядніна У. Більшовицькі організації України у Жовтневій революції.— К., 1958.— С. 367—368.

³⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1961.— С. 205, 217—218.

³⁷ Вольський С., Королівський С., Окладний Г., Черненко М. Славний шлях боротьби і перемог // Комуніст України.— 1961.— № 12.— С. 57; Кондуфор Ю. Ю., Шевель Г. Г. Ценная книга по истории Компартии Украины // Вопр. истории КПСС.— 1962.— № 5.— С. 192; Бородин О., Гольнев М., Дніпровський П. В єдиному бойовому строю великої партії Леніна // Комуніст України.— 1962.— № 9.— С. 84.

³⁸ Астахова В. И. Революционная деятельность Артема в 1917—1918 годах.— Харьков, 1966.— С. 94—122.

Але в книгах, що вийшли до 50-річчя Великого Жовтня, в історичній літературі 70-х—80-х років справедливо утвердилася однозначно негативна оцінка Донецько-Криворізької республіки. І все ж у цій літературі є істотний недолік: за деякими виключеннями, вона дає надто стислу характеристику питання, глибоко не розкриває причини, які зумовили помилкові дії керівних партійних працівників Донецько-Криворізької області. Пояснюється такий стан висвітлення питання тим, що в роки застою історична наука замовчувала або обходила негативні явища в історії Жовтня на Україні.

Це викликає потребу зупинитися на фактичній стороні питання, з'ясувати історію виникнення Донецько-Криворізької Радянської республіки.

Коли влітку 1917 р. внаслідок переговорів з Центральною радою Тимчасовий уряд нав'язав їй угоду, за якою територія України обмежувалася п'ятьма губерніями (Волинською, Київською, Подільською, Полтавською, Чернігівською), це порушення національних прав українського народу не викликало ніякого протесту в Донецько-Криворізькій області. Навпаки, місцеві меншовики та есери підтримали великодержавно-шовіністичну політику Тимчасового уряду. Що ж до більшовиків, то вони зайнялися зміцненням обласної організації, відмежуванням її від урізаної України. В Катеринославській організації РСДРП(б), як згадувала С. І. Гопнер, обговорювалась ідея проведення плебісциту з питання, чи належить Катеринославщина до складу України. Плебісцит не був проведений, але настрої відокремлення промислового району від України серед працівників більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області посилювались.

Після того, коли 7 листопада 1917 р. III універсалом Центральна рада проголосила в історичних межах України буржуазну «народну» республіку, більшовики Харкова виступили з планом утворення на території Донецько-Криворізької області окремої Радянської республіки, виділеної з України. Цей намір, вперше висунутий Ф. А. Сергеевим (Артемом) 17 листопада на пленумі обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів і 24 листопада схвалений загальними зборами Харківської Ради³⁹, мав бути здійснений III з'їздом Рад Донецько-Криворізької області при обговоренні питання про обласну організацію.

Хоч такий захід протиставлявся Українській буржуазній республіці, він висувався тоді, коли розгорнулася боротьба за утворення Української Радянської республіки, і не сприяв здійсненню цього історичного завдання. Та з переїздом у Харків делегатів з'їзду Рад, зірваного в Києві, обставини склалися так, що після тривалих суперечок, про які писали Є. Б. Бош і Г. Ф. Лапчинський, організатори обласного з'їзду Рад змушені були піднятися вище своїх обласницьких прагнень і погодитися на спільне проведення Всеукраїнського з'їзду Рад. Цим вони сприяли утворенню Української Радянської держави. Група представників Рад Донецько-Криворізької області ввійшла до складу ЦВК Рад України, а Ф. А. Сергеев (Артем) — також до складу Народного Секретаріату — першого Радянського уряду України.

Проте всупереч цим рішенням I Всеукраїнський з'їзд Рад за наполяганням делегатів від Донецько-Криворізького району додатково до порядку дня обговорив питання «Про Донецько-Криворізький басейн». У резолюції з цього питання, яка дослідниками замовчується, сказано: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівників козацької та української буржуазних республік, які намагаються поділити між собою Донецький басейн, і буде добиватися єдності До-

³⁹ Известия Юга (Харьков).— 1917.— 19 и 26 нояб.; Донецкий пролетарий (Харьков).— 1917.— 26 нояб.

нецького басейну в межах Радянської республіки»⁴⁰. Текст резолюції, незважаючи на його явну нечіткість, свідчить, що Донбас не розглядався як частина України. Йшлося про включення його до складу Російської Радянської республіки, бо в іншому разі (при включенні в склад Української Радянської республіки) його долю мав би тоді ж вирішити Всеукраїнський з'їзд Рад.

Невдовзі події підтвердили прагнення частини працівників Донецько-Криворізької області відособитися від ЦВК Рад України і Народного Секретаріату, залишити їх напризволяще. Для них не було виділено приміщення, а під житло відведена колишня тюрма. Коли ж Радянський уряд України за допомогою загону червоногвардійців конфіскував приміщення редакції та друкарні буржуазної газети «Южный край», це викликало обурення бюро обласного комітету РСДРП(б), яке 16 грудня 1917 р. спеціально обговорило питання про ставлення до ЦВК Рад України⁴¹. Тоді ж це питання було обговорене на засіданні Харківського комітету РСДРП(б). А 20 грудня цей комітет доручив М. Л. Рухимовичу звернутися до обласного комітету партії з запитом про заходи, які вжиті для здійснення автономії Донецького і Криворізького басейнів⁴². У зв'язку з такими настроями взаємини між ЦВК Рад України та Харківською міською і Донецько-Криворізькою обласною Радами 28 грудня були обговорені на нараді активних працівників Харківської організації РСДРП(б).

1 січня 1918 р. відбулось чергове засідання Харківської загально-міської конференції РСДРП(б), в роботі якого взяли участь представники загальноміського і обласного комітетів партії, райкомів, більшовицьких фракцій ЦВК Рад України, міської і обласної Рад робітничих і солдатських депутатів. Обговоривши питання про ставлення до ЦВК Рад України, засідання визнало його вищим органом центральної Радянської влади на Україні, зобов'язавши міську і обласну Раду керуватися директивами ЦВК Рад України і Народного Секретаріату⁴³.

Але й після цього ті працівники, які добивалися утворення Донецько-Криворізької республіки, продовжували її підготовку. 11 січня обласний комітет Рад опублікував повідомлення про відкриття 25 січня IV обласного з'їзду Рад⁴⁴. 24 січня член РНК Й. В. Сталін одержав телеграму В. П. Затонського з проханням вплинути через ЦК РСДРП(б) на обком партії Донецького і Криворізького басейнів, щоб не допустити «проведення автономії Донецького басейну»⁴⁵.

Проте перешкодити здійсненню цього помилкового кроку не вдалося. IV обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувся 27—30 січня 1918 р., всупереч протестам представника ЦВК Рад України і Народного Секретаріату М. О. Скрипника під впливом Ф. А. Сергеева (Артема), С. П. Васильченка, М. П. Жакова, В. Г. Філова схвалив постанову про утворення Донецько-Криворізької республіки і виділення її з складу України⁴⁶. В основу цього утворення було покладено економічний принцип державного будівництва, за яким республіка Рад мала бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік. При цьому ініціатори Донецько-Криворізької республіки твердили, що після перемоги соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення. В гострій полеміці С. П. Васильченко і М. П. Жаков звинуватили М. О. Скрипника, який захищав інтереси української радянської держав-

⁴⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— Т. 3.— С. 576.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1822, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁴² Донецкий пролетарий.— 1917.— 22 дек.

⁴³ Вестник УНР.— 1918.— 12 янв.

⁴⁴ Донецкий пролетарий.— 1918.— 11 янв.

⁴⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника событий.— Киев, 1982.— С. 804.

⁴⁶ Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку.— С. 254—260.

ності, в українському націоналізмі⁴⁷. Насправді, їх власна позиція, спрямована на відрив Донецько-Криворізької області від України, була великодержавно-шовіністичною.

Економічний принцип державного будівництва як єдиний аргумент утворення республіки пропагувався в місцевих газетах як під час з'їзду, так і після його проведення. Особливо характерними в цьому відношенні були статті «Донецька республіка Рад», «ЦВК України, Донецька республіка і ліві есери» та ін.⁴⁸ Навіть тоді, коли німецько-австрійські війська вступили в межі Донецько-Криворізької республіки, В. Г. Філов у статті «Кого судити?» відстоював цей збанкрутілий на практиці принцип і виступав проти об'єднання з Українською Радянською республікою, уряд якої він оголошував «живим трупом»⁴⁹. Тоді ж у передовій статті «Україна і Донецька республіка» газета «Известия Юга» писала, що необхідно вести зовнішню політику, «відмінну від української», а союз з ЦВК Рад України, який став наслідком участі в II Всеукраїнському з'їзді Рад, як «обуза на шиї Донецької республіки мав бути розірваний»⁵⁰.

Цей аналіз свідчить, що при утворенні Донецько-Криворізької республіки зовсім не висувався такий аргумент як військова необхідність, пов'язана з боротьбою проти наступу німецько-австрійських військ. Необхідність боротьби з цим ворогом була важливим аспектом діяльності республіки, але не причиною її утворення.

Надуманий Б. Й. Магідовим, Е. І. Квірінгом, В. І. Межлауком і сприйнятий рядом істориків «аргумент» не підтверджується документами і має бути відкинута як такий, що фальсифікує історію.

Утворення Донецько-Криворізької республіки було теоретичною і практичною помилкою. Виділення з України її промислово розвинутої області погіршувало економічне і військово-становище молоді Радянської республіки, штучно підривало союз робітничого класу і селянства, перешкоджало становленню української національної Радянської держави, послаблювало загальний фронт боротьби трудящих України проти внутрішніх і зовнішніх ворогів у період завершення соціалістичної революції.

Нарешті, з'ясуємо ставлення В. І. Леніна, керованих ним ЦК партії та Раднаркому до Донецько-Криворізької республіки, враховуючи при цьому не тільки їх прямі висловлювання, а й теоретичні положення та практичну діяльність в питаннях національно-державного будівництва.

Як відомо, розвиваючи національну політику більшовицької партії в 1917 р., В. І. Ленін наголошував на праві націй на самовизначення, аж до відокремлення, на необхідності федеративного союзу радянських національних республік, у тому числі України і Росії. На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), критикуючи люксембургіансько-нігілістичне ставлення до національного питання Г. Л. Пятакова і Ф. Е. Дзержинського, він говорив: «Ми хочемо братерського союзу всіх народів. Якщо буде Українська республіка і Російська республіка, між ними буде більше зв'язку, більше довір'я»⁵¹. Щоб цей союз став можливим, вождь більшовицької партії закликав трудящих Росії визнати право на свободу відокремлення України і на цій підставі добиватися добровільної угоди з нею. Ця лінія послідовно проведена В. І. Леніном у статтях «Фінляндія і Росія», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій», а після перемоги Жовтневої революції — в промові на першому всеросійському з'їзді військового

⁴⁷ Там же.— С. 257—258.

⁴⁸ Известия Юга (Харьков).— 1918.— 14 февр. и 24 мар.

⁴⁹ Там же.— 2 апр.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Ленін В. І. Съезди (Квітнева) конференція РСДРП(б). Промова в національному питанні 29 квітня (12 травня) // Повне зібр. творів.— Т. 31. — С. 418.

флоту і в «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».

І Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Українську Радянську республіку федеративною частиною Російської Радянської республіки. 13 грудня 1917 р. ЦВК Рад України повідомив РНК Радянської Росії про рішення з'їзду. 16 грудня РНК у телеграмі-відповіді вітав утворення радянського уряду України і обіцяв йому всіляку підтримку. 20 грудня РНК призначив Г. К. Орджонікідзе своїм надзвичайним комісаром на Україні, а з 1 січня 1918 р. член Радянського уряду України В. П. Затонський представляв його в РНК Радянської Росії.

Ці факти свідчать, що між Українською і Російською Радянськими республіками встановилися рівноправні дружні відносини. Вступ Української Радянської республіки в склад РСФРР був юридично оформлений рішеннями III Всеросійського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Затверджена з'їздом ленінська «Декларація прав трудящого й експлуатованого народу», яка була першим конституційним актом Радянського уряду, проголосила: «Радянська Російська республіка утворюється на основі вільного союзу вільних націй як федерація Радянських національних республік»⁵². Ленінська формула враховувала інтереси трудящих усіх раніше пригноблених націй, в тому числі українців, їх віковичне прагнення до утворення української держави. Якщо ініціатори Донецько-Криворізької республіки поклали в її основу помилковий економічний принцип державного будівництва, яким ігнорувалося національне питання, майбутня консолідація націй при соціалізмі, виправдувалося штучне розчленування національної території України, то ленінський підхід до організації національних радянських республік і їх федеративного об'єднання був єдино вірною основою державного будівництва в багатонаціональній радянській країні. Правильність такого підходу підтверджена самим існуванням УРСР та її союзом з іншими радянськими республіками.

Ленінський підхід до створення радянських національних республік виключав можливість підтримки чи схвалення Донецько-Криворізької республіки, заснованої на немарксистських, великодержавницьких основах. Подібні погляди В. І. Ленін викривав ще в 1916 р., називаючи їх «імперіалістичним економізмом», а пізніше — в виступах на VII (Квітневій) конференції РСДРП(б), в статтях з національного питання. Недивно, що РНК не визнав Донецько-Криворізьку республіку ні самостійною республікою, ні частиною Російської Федерації. А в телеграмах представникам РНК на Україні Г. К. Орджонікідзе і В. О. Антонову-Овсієнку В. І. Ленін вимагав суворого дотримання суверенітету Радянської України, невтручання в діяльність ЦВК Рад України, тактовності в національному питанні, турботи про зміцнення співробітництва Української і Російської Радянських республік.

Під час роботи III Всеросійського з'їзду Рад (січень 1918 р.) Ф. А. Сергєєв (Артем) зустрівся з В. І. Леніним і намагався одержати його згоду на утворення Донецько-Криворізької республіки. Як свідчив В. П. Затонський, Ф. А. Сергєєв (Артем) не домогся санкції В. І. Леніна на відокремлення Донецько-Криворізької області від України⁵³. В середині січня 1918 р. В. І. Ленін збирав дані про ставлення делегатів III Всеросійського з'їзду Рад від України до ідеї термінового скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад, щоб утворити авторитетний уряд Радянської України і покінчити з сепаратизмом Донецько-Криворізької області. Тоді ж у зв'язку з від'їздом В. П. Затонського на Україну між ним, В. І. Леніним і В. О. Антоновим-Овсієнком обговорювалось питання про можливість призначення Ф. А. Сергєєва

⁵² Ленін В. І. Декларація прав трудящого і експлуатованого народу // Там же.— Т. 35.— С. 210.

⁵³ Затонський В. П. Назв. праця.— С. 169.

(Артема) на посаду представника Народного Секретаріату при РНК Радянської Росії⁵⁴.

В. І. Ленін уважно спостерігав за визвольним походом радянських військ проти Центральної ради. Одержавши повідомлення про близьке визволення Києва, 23 січня він надіслав на Україну радіограму «Всім, всім, всім...», в котрій говорилося, що в найближчі дні буде скликаний Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, про участь у якому «заявили всі без виключення міста і губернії України: Харків і Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, усі прибережні міста і увесь Чорноморський флот, увесь фронт і тил України. З'їзд скликається і відкривається Всеукраїнським ЦВК»⁵⁵.

Проте керівники Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) порушили досягнуту за участю делегатів від Рад області угоду і вирішили поставити РНК і Народний Секретаріат України перед вивершеним фактом. Вони скликали IV обласний з'їзд Рад, на якому проголосили утворення Донецько-Криворізької республіки. 31 січня (13 лютого) 1918 р. Ф. А. Сергеев (Артем) повідомив про це телеграмою, адресованою члену ЦК РСДРП(б) і голові ВЦВК Рад Радянської Росії Я. М. Свердлову⁵⁶. Тоді ж Ф. А. Сергеев (Артем), обраний головою РНК Донецько-Криворізької республіки, залишив посаду народного секретаря з торгівлі й промисловості в Радянському уряді України⁵⁷.

Як тільки телеграма Ф. А. (Артема) була одержана і розглянута Радянським урядом і ЦК партії, Я. М. Свердлов 17 лютого відповів на неї: «Виділення вважаємо шкідливим»⁵⁸.

В кінці лютого В. І. Ленін зустрівся з В. І. Межлауком, а на початку березня з Ф. А. Сергеевим (Артемом) і переконав їх у помилковості виділення Донецько-Криворізької області з складу України, у необхідності в нових умовах, які створив наступ німецько-австрійських військ, забезпечити єдиний бойовий фронт проти зовнішнього ворога. 14 березня в листі до Г. К. Орджонікідзе він просив переконати в цьому також С. П. Васильченка, М. П. Жакова та інших членів РНК Донецько-Криворізької республіки, які займали непримиренні позиції щодо об'єднання республіки з Українською Радянською республікою⁵⁹.

15 березня 1918 р. під головуванням В. І. Леніна відбулось засідання ЦК РКП(б), яке обговорило питання про взаємовідносини між Українським Радянським урядом і Донецько-Криворізькою республікою. В засіданні взяли участь члени Народного Секретаріату В. П. Затонський і В. М. Шахрай та голова РНК Донецько-Криворізької республіки Ф. А. Сергеев (Артем). Після обміну думками ЦК постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України»⁶⁰. ЦК зобов'язав усіх партійних працівників «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони», забезпечити участь Рад з усієї України, в тому числі з Донецького басейну, у II Всеукраїнському з'їзді Рад. «На з'їзді,— підкреслювалося в постанові,— необхідно створити один уряд для всієї України»⁶¹.

⁵⁴ Ленін В. І. В. О. Антонову-Овсієнку // Повне зібр. творів.— Т. 50.— С. 32—33.

⁵⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине.— Т. 3.— С. 16—17.

⁵⁶ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 г.). Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— С. 112.

⁵⁷ Там же.— С. 60.

⁵⁸ Там же.— С. 113.

⁵⁹ Там же.— С. 64—65.

⁶⁰ Там же.— С. 66.

⁶¹ Там же.

Рішення ЦК РКП(б) означали, що вся попередня діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) по розчленуванню Української Радянської республіки і створенню на частині її території обласної республіки була помилковою і шкідливою. Вони також підтвердили непридатність економічного і схвалили національний принцип радянського будівництва.

Рішення ЦК партії в Донецько-Криворізькій обласній партійній організації було виконане не без внутрішньої боротьби. Частина представників Рад з цієї області, особисто Ф. А. Сергєєв (Артем), взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся в Катеринославі 17—19 березня 1918 р., сприяли утворенню єдиного Радянського уряду України, єдиного фронту проти ворога. Але такі діячі як С. П. Васильченко, М. П. Жаков і В. Г. Філов стали в опозицію до рішення ЦК РКП(б), наполягаючи на збереженні Донецько-Криворізької республіки. За антипартійну статтю «Кого судити?» В. Г. Філов був виключений з лав партії⁶². Але залишки обласницьких настроїв серед колишніх працівників Донецько-Криворізької області ще відчувалися в кінці 1918 — на початку 1919 р., перешкоджаючи нормальній роботі Радянського уряду України.

Деякі дослідники, прагнучи виправдати утворення Донецько-Криворізької республіки, посилалися на виступ В. І. Леніна перед з'їздом голів губернських Рад 30 липня 1918 р. У цьому виступі, відомому з короткого газетного звіту, Володимир Ілліч вважав утворення місцевих республік помилкою, виявом сепаратизму, але вбачав у ньому «багато здорового, доброго, в розумінні прагнення творити»⁶³. Враховуючи все сказане вище про ставлення В. І. Леніна до Донецько-Криворізької республіки, важко говорити напевне, чи мав він на увазі цю республіку в названому виступі.

З більшою певністю можна сказати, що організаторів республіки — Ф. А. Сергєєва (Артема), С. П. Васильченка, М. П. Жакова, А. З. Каменського, Б. Й. Магідова, В. І. Межлаука, М. Л. Рухимовича, Ф. Г. Філова, — серед яких не було жодного українця, В. І. Ленін міг мати на увазі, коли, узагальнюючи історичний досвід 1917—1919 рр., відзначав ігнорування значення національного питання і залишки великодержавності на Україні, «чим дуже часто, — писав він, — грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї)»⁶⁴.

Залишається відзначити, що при утворенні Донецько-Криворізької республіки була порушена важлива умова, яка вимагає погоджувати такі дії з точно вираженою волею всього населення даної території. Під час підготовки до IV обласного з'їзду Рад питання про виділення Донецько-Криворізької області з України на місцях не обговорювалося. Повідомлений на місця порядок дня цього з'їзду також не включав цього питання⁶⁵. Тому обрані на з'їзд делегати не одержали від місцевих Рад ніяких директив і при вирішенні питання про Донецько-Криворізьку республіку висловили власну думку, а не позицію своїх Рад. Не випадково пізніше деякі учасники з'їзду згадували, що утворення республіки було справою керівників харківських, катеринославських і частини донецьких більшовиків, а для більшості партійних організацій області воно було зовсім несподіваним⁶⁶. У той час, коли готувалося виділення Донецько-Криворізької області з України і пізніше, трудящі цього району активно підтримували уряд Української

⁶² Там же.— С. 66.

⁶³ Ленін В. І. Промова на з'їзді голів губернських Рад // Повне зібр. творів.— Т. 37.— С. 20.

⁶⁴ Ленін В. І. Вибори в Установчі збори і диктатура пролетаріату // Там же.— Т. 40.— С. 18.

⁶⁵ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. документов и материалов.— Сталино, 1957.— С. 281.

⁶⁶ Острогорський М. Назв. праця.— С. 111.

Радянської республіки. Про таку підтримку заявили I Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів, Харківський, Катеринославський губернські з'їзди Рад селянських депутатів (21—23 і 28—30 січня), VII делегатський з'їзд Катерининської залізниці (26 січня), Бахмутська, Дружківська, Кам'янська, Нікопольська, Олександрівська, Павлоградська, Ізюмська, Чугуївська та інші Ради (січень — лютий 1918 р.).

Отже, наведені факти переконують у неправомірності утворення Донецько-Криворізької Радянської республіки та її виділення з Радянської України. В. І. Ленін і ЦК партії вказали більшовикам Донецько-Криворізької області на серйозну помилку державного будівництва і допомогли її виправити.

П. Л. Варгатюк

ДОНЕЦКО-КРИВОРОЖСКАЯ СОВЕТСКАЯ РЕСПУБЛИКА
В ОЦЕНКЕ В. И. ЛЕНИНА

Резюме

В статье рассматривается история и историография образования Донецко-Криворожской республики, раскрывается несовместимость принципа экономической общности, на котором она была создана, с ленинской политикой большевистской партии в советском национально-государственном строительстве с задачами укрепления Украинской советской республики, указывается на негативную оценку этого искусственного государственного образования В. И. Лениным и ЦК партии, их помощь в исправлении допущенной ошибки.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат). Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ: НАПРЯМИ І ТЕНДЕНЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

Соціалістичне змагання, яке є, як зазначено у новій редакції Програми КПРС, дуже важливою сферою розгортання творчості трудящих, одним з основних засобів самоутвердження і суспільного визнання особи¹, завжди привертало пильну увагу вчених-суспільствознавців. На сучасному етапі, особливо з початку 70-х років, коли партія поставила перед науковцями ряд завдань, які мали на меті, зокрема, «узагальнення конкретного досвіду і глибшої теоретичної розробки проблем дальшого розвитку соціалістичного змагання...»², їх пошуки в цьому напрямі значно пожвавилися. Щороку друкуються десятки книг, сотні статей з розглядуваної проблеми. Проте навряд чи вони справили кардинальний вплив на саме змагання, рівень організації і дієвість якого, як нині загально визнано, ще далекі від вимог перебудови й прискорення. «Треба, — підкреслює М. С. Горбачов, — повернути змагання на землю, у цехи, бригади, підпорядкувати його розв'язанню реальних, насущних завдань, зробити справою самих трудящих, зацікавлених у засвоєнні кращого досвіду, в удосконаленні своєї роботи і самих себе»³. Саме під цим кутом зору доцільно поглянути на стан вивчення проблем соціалістичного змагання для того, щоб, не відкидаючи все позитивне, що зроблене у даній галузі, визначити провідні напрями й тенденції досліджень, які слід розвивати та поглиблювати.

Велику кількість видань з питань соцзмагання можна аналізувати, по-перше, за належністю їх до тих або інших наук та, по-друге, за проблемним принципом. Такий підхід дає змогу визначити, з одного боку, рівень їх вивченості кожною з наук, а з другого — ступінь дослідженості найважливіших проблем змагання, зокрема, тих, які потребують ґрунтового висвітлення. Автор цієї статті, яка не претендує на вичерпний аналіз усієї літератури з теми, прагне акцентувати увагу лише на стані вивчення ряду аспектів соціалістичного змагання історичною наукою та розглянути рівень розробки деяких найважливіших міждисциплінарних за суттю питань, таких, як партійне керівництво ним, його взаємозв'язок з господарським механізмом тощо.

Значення соцзмагання визначило природний інтерес науковців до його генезису як історичного явища, що бере свій початок з перших днів існування Радянської влади. У зв'язку з цим закономірно є поява узагальнюючих праць істориків, де воно розглядається за хронологічним принципом: від періоду зародження й донині. У сукупності дослідження, написані у 70-х — на початку 80-х років на загальносоюзному матеріалі⁴, сприяли виробленню досить чіткої концепції соц-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 178.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 10.— С. 472.

³ Горбачов М. С. Перебудова — кровна справа народу // Промова на XVIII з'їзді професійних спілок СРСР 25 лютого 1987 року.— К., 1987.— С. 18.

⁴ Социалистическое соревнование в промышленности СССР.— М., 1973.— 368 с.; Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР // Исторические очерки. 1917—1970 гг.— М., 1977.— 351 с.; Рогачевская Л. С. Этапы развития социалистического соревнования.— М., 1978.— 64 с.; Лебедева Н. Б. Партийное руководство социалистическим соревнованием. История и современность // Деятель-

змагання як історично зумовленого процесу, його періодизації, з'ясування характерних рис і особливостей кожного з етапів, виявленню загальних закономірностей та їх проявів у окремих регіонах, галузях народного господарства в різний період.

Виходячи з розуміння соціалістичного змагання як об'єктивного соціального явища, історична наука розв'язала питання про початок цього масового руху трудящих, яке майже до середини 60-х років залишалось дискусійним. Через ототожнення об'єктивного й суб'єктивного його моментів, відштовхнувшись від тих або інших організаційних форм, одні автори вели родовід соцзмагання з 1919 р. (що іноді трапляється й нині*) — від комуністичних суботників, а інші — з 1929 р., тобто від часу опублікування лєнінської статті «Як організувати змагання?» та масового залучення трудящих до цієї справи⁵. При цьому практично ніхто не зазначив, про що йде мова: чи про зародження об'єктивних відносин змагання, чи про їх оформлення. Звичайно ж, автори, що дотримувалися таких точок зору, мали на увазі останнє і закономірно помилялися. Адже, як нині загально визнано, соціалістичне змагання як об'єктивне явище бере свій початок з перших днів Радянської влади, яка затвердила суспільну власність на засоби виробництва. Нині ця думка стала визначальною в історичній науці, але деякі відголоси старих підходів ще інколи зустрічаються (особливо у понятійному апараті). Так, майже в усіх історичних працях використовується не досить точний термін «початок масового соціалістичного змагання». Останнє цілком вірно відноситься до кінця 20-х — початку 30-х років⁶. Помилка полягає в тому, що відносини змагання як об'єктивне явище завжди мали масовий характер, але до згаданого вище періоду їх формування, дійсно, ще не були поширеними. Отже, мова повинна йти не про зародження широкого змагання, а про початок масової його організації на грані 20-х — 30-х років. Під час аналізу початкового етапу цих об'єктивних відносин у нашій країні, очевидно, треба насамперед визначити ступінь їх зрілості, адже соціалізм в основному був побудований у СРСР лише в середині 30-х років. Проте дане питання фактично ще не розроблене в історичних дослідженнях.

Не можна, на наш погляд, повністю погодитися і з однозначною (практично в усіх працях істориків), виключно позитивною оцінкою періоду початку масової організації соцзмагання та з формою його висвітлення — переважно у рожевих тонах. Не применшуючи важливого значення процесу активного залучення трудящих до організованого змагання (1929 р.), не варто нехтувати тим, що він відбувався в умовах, які червневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС охарактеризував, як «систему управління, що ґрунтувалася на жорстокому централізмі»⁷. На практиці це, зокрема, означало майже повне вилучення прибутків підприємств, передачу їх до державного бюджету та наступний перерозподіл з метою розвитку насамперед важкої промисловості. В той період — у кінці 20-х — на початку 30-х років — такий підхід був виправданий. Але через обмеженість коштів матеріальне стимулювання учасників змагання не відповідало їх трудовому внеску, особливо передових, найбільш свідомих робітників. Примітні результати їх

ность Ленинградской партийной организации по развитию социалистического соревнования в промышленности. 1917—1977.— Л., 1979.— 316 с.; История социалистического соревнования в СССР.— М., 1980.— 320 с.; Ворожейкин И. Е. Эстафета трудовой доблести: беседы о социалистическом соревновании.— М., 1984.— 224 с.; Ворожейкин И. Е. Летопись трудового героизма // Краткая история социалистического соревнования в СССР.— М., 1984.— 336 с. та ін.

* Науковий комунізм // Словник.— К., 1985.— С. 228.

⁵ Оприщенко А. Л. Историография социалистического соревнования рабочих класса СССР.— Харьков, 1975.— С. 95—98.

⁶ История социалистического соревнования в СССР.— С. 78; Рогачевская Л. С. Социалистическое соревнование в СССР...— С. 83 та ін.

⁷ Рад. Україна.— 1987.— 26 черв.

самовідданої праці ґрунтувалися більше на ентузіазмові, ніж на матеріальній заінтересованості. І, як відзначають деякі дослідники, котрі по-новому підходять до цієї проблематики, до тих пір, поки змаганням були охоплені лише передовики, якість його організації була на належному рівні. Адже практично єдина, якщо мати на увазі той час, форма останньої — соціалістичні зобов'язання — визначалася високою свідомістю першовідкривачів. Проте різке розширення кола учасників змагання, включення до їх складу всіх робітників за умови існування неадекватних праці матеріальних стимулів, гонитва за кількістю «охоплених» ним людей і викликали той формалізм, який і донині є найстрашнішим ворогом трудового суперництва. Отже, як не без підстав міркують деякі автори (не історики, а економісти), витoki формалізму слід шукати саме в період початку масової організації змагання⁸.

На наш погляд, це не безперечна (хоча по-своєму й обґрунтована) точка зору заслуговує не тільки уважного вивчення, а й детальної перевірки та дальшого розвитку. Звідси випливає ще одна серйозна проблема, яка постає перед дослідниками: потребує уточнення й більш серйозного обґрунтування періодизація соцзмагання. Це завдання набуває особливої актуальності в світлі дискусії з приводу етапів розвитку радянського суспільства, яка розгорнулася на сторінках журналу «Коммунист»⁹. По суті, вони зв'язані між собою. Адже існуюча нині періодизація соціалістичного змагання, як підкреслюють історіографи¹⁰, збігається з основними, визнаними нині у науці періодами історії нашого суспільства: перехід від капіталізму до соціалізму (жовтень 1917 — середина 30-х років), зміцнення й завершення будівництва соціалізму (середина 30-х — кінець 50-х років); етап дальшого вдосконалення соціалізму (з кінця 50-х — початку 60-х років). Відповідно до цього в історії самого змагання виділяють, як правило, три періоди: перший, зв'язаний з його виникненням і перетворенням на масовий організований рух; другий — із стахановським; третій — з рухом за комуністичне ставлення до праці. Проте, якщо принцип періодизації — прив'язування його до основних етапів розвитку країни — без сумніву правильний, то реалізація його навряд чи безперечна. Це стосується насамперед недостатньої обґрунтованості змісту і хронологічних меж основних періодів розвитку радянського суспільства в цілому, про що йшлося у розмові за «круглим столом» журналу «Коммунист». Тобто для того, щоб з'ясувати взаємозалежність та взаємозв'язок між ними, слід насамперед виробити науково обґрунтовану періодизацію останнього. Але й після цього навряд чи можна у повному обсязі користуватися тими методами, які існують. Адже нинішні критерії визначення змісту етапів змагання орієнтовані на провідні для кожного з них форми організації відносин трудового суперництва. Вони не досить чіткі й об'єктивні. Чи доцільно, наприклад, пов'язувати період із середини 30-х — до кінця 50-х років тільки із стахановським рухом. В той час були поширені й змагання суміжників, й зустрічне планування, й рух фронтових бригад тощо. Важко погодитися з тим, що сучасний етап обмежується лише рухом за комуністичне ставлення до праці.

Наслідком розмитості критеріїв є і певна розбіжність при виділенні етапів трудового суперництва у середині кожного з періодів, в межах

⁸ Шкурко С., Ряжских И. Формализм в соревновании: истоки и причины.— Соц. соревнование.— 1987.— № 3.— С. 36—37.

⁹ Основные этапы развития советского общества // Круглый стол журнала «Коммунист».— Коммунист.— 1987.— № 12.— С. 66—79.

¹⁰ Лельчук В. С., Рогачевская Л. С. Состояние и основные задачи изучения истории социалистического соревнования в СССР // Историкография проблемы.— У кн.: Проблемы социалистического соревнования: теория и опыт.— М., 1984.— С. 48.

тієї періодизації, яка нині існує. Якщо майже всі дослідники у першому з них одноставно визначають етап зародження і становлення змагання на соціалістичних засадах (1917—1928), то далі такої єдності вже немає. Що ж до 1929—1935 рр. як періоду масового змагання¹¹, то деякі спеціалісти розширюють його до 1937 р., включаючи виникнення й поширення стахановського руху¹². Інші починають з останнього відлік нового етапу (друга половина 30-х — початок 40-х років). Багато хто з науковців виділяє Велику Вітчизняну війну як самостійний етап. Деякі приєднують до нього ще й кінець 30-х років. В одних випадках наголос робиться на 1946—1958 рр., в інших — 1946—1965 (залежно від точки зору щодо початку сучасного періоду розвитку радянського суспільства). Відповідно або виділяються, або ж ні 1959 — середина 60-х років, які, як правило, асоціюються з виникненням руху за комуністичне ставлення до праці. Більшість авторів пишуть про середину 60-х років як про сучасний етап, але дехто¹³ пов'язує його з початком 70-х років.

Ці розбіжності наявно демонструють недосконалість періодизації соціалістичного змагання, яка нині існує. Вона потребує серйозних уточнень й додаткового теоретичного обґрунтування. На наш погляд, перспективним шляхом її вдосконалення може стати органічне поєднання критеріїв, що, з одного боку, відбивають його розвиток як об'єктивного, соціально зумовленого, невід'ємного від суспільного прогресу процесу, а з іншого — враховують специфіку організаційних форм і виявів.

Аналіз історичних, насамперед фундаментальних, монографій з розглядуваної проблематики, незважаючи на наявність у них ряду спірних і поки що невіршених питань, а інколи й застарілих підходів, показує, що ці праці у сукупності є важливим кроком на шляху вивчення різних аспектів могутнього руху мільйонів.

Українські історики видали першу й поки що єдину таку книгу¹⁴. В ній розглянуто особливості трудового суперництва у промисловості УРСР (1917—1974 рр.). Проте поза увагою її авторів залишилося чимало важливих проблем, особливо тих, що мають відношення до його сучасного етапу (зустрічне планування, змагання суміжників тощо). Тому, на наш погляд, доцільно підготувати узагальнюючу фундаментальну працю з історії соціалістичного змагання в республіці, в якій було б охоплено не лише промисловість, а й інші галузі народного господарства (тим більше, що певну основу для такого дослідження можуть становити вже опубліковані видання, присвячені окремим питанням розглядуваної теми)¹⁵.

Важливою тенденцією, що останнім часом виявилася в історіографії проблеми і заслуговує дальшого розвитку, є посилення зв'язку історичного аналізу попередніх етапів із сьогоденням, виявлення й узагальнення того безцінного досвіду новаторів, який може і повинен бути творчо застосований нині¹⁶. Проте цим розробкам, як і взагалі

¹¹ Лебедева Н. Б. Новая историография социалистического соревнования в СССР.— *Вопр. истории*.— 1976.— № 2.— С. 49.

¹² Ворожейкин И. Е. Указ. соч.— С. 7.

¹³ Лебедева Н. Б. Партийное руководство социалистическим соревнованием.— С. 307.

¹⁴ КІРС — організатор і натхненник соціалістичного змагання у промисловості України.— К., 1975.— 286 с.

¹⁵ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Трудові почини робітничого класу УРСР. 1921—1937 рр. // На матеріалах Української РСР.— К., 1980.— 338 с.; Коломийченко І. І. Торжество ленинських ідей о социалистическом соревновании.— Київ, 1982.— 223 с.; Сиволоб Ю. В. Совершенствование форм организации социалистического соревнования в промышленности УССР (1966—1980).— Київ, 1982.— 216 с.; Сиволоб Ю. В. Соціалістичне змагання: організація, пошук, ефект.— К., 1982.— 136 с. та ін.

¹⁶ Проблемы социалистического соревнования: теория и опыт.— М., 1984.— 303 с.; Преемственность стахановских традиций.— М., 1985.— 224 с.; Лебеде-

історичним працям з даної тематики, поки що бракує практичної спрямованості, критичної оцінки недоліків, глибокого викриття їх причин, а, отже, і конструктивних пропозицій, рекомендацій щодо поліпшення організації соціалістичного змагання. Звичайно, від історичних досліджень неможливо вимагати того, що можуть дати, наприклад, конкретно-економічні розвідки. Але хто ж інший, як не історик, може вказати на безпідставно забуті почини, які слід було б відновити, застерегти від повторення помилок минулого.

Крім праць, спеціально присвячених соцзмаганням, його проблеми нерідко розглядаються у широкому контексті питань соціально-економічного й духовного розвитку суспільства. Насамперед це книги з історії радянського робітничого класу, фундаментальні видання з історії СРСР та УРСР. Зокрема, значну увагу їм приділено у багатотомній «Історії Української РСР», «Істории рабочих Донбасса», нарисах історії обласних партійних організацій республіки та ін. Такий підхід, безперечно, є методологічно правильним і виправданим. Але, на жаль, рівень вивченості цієї проблеми в ряді праць, не присвячених власне соціалістичному змаганням, недостатній, особливо з точки зору її зв'язку з їх магістральними напрямками. Бракує їм, як правило, і нових концептуальних підходів до питань трудового суперництва, адже в цих книгах лише відтворюються вже існуючі концепції і схеми періодизації, які далекі від досконалості.

Ще гостро відчувається нестача фундаментальних монографічних досліджень сучасного етапу всенародного руху, в яких би органічно поєднувався конкретно-історичний аналіз з новітніми теоретичними досягненнями, було б відзначено спільні з попередніми етапами, а також і відмітні риси. Потребують поглибленої розробки — з використанням як загальносоюзного, так і республіканського матеріалів — такі аспекти проблеми, як діяльність профспілок, комсомолу та господарських органів у справі організації змагання, розвиток основних його напрямів і форм та їх взаємовплив, роль різних класів і соціальних груп суспільства, трудящих у цілому як найбільш масового суб'єкта змагання.

Останнє — явище комплексне, багатофункціональне. Тому вивчення багатьох важливих його аспектів здійснюється водночас кількома науками, що зумовлює необхідність не тільки наукознавчого, а й проблемного аналізу стану їх дослідженості. Значна увага приділяється, зокрема, питанням партійного керівництва ним. У працях з цієї тематики¹⁷, зокрема, виконаних на матеріалах УРСР¹⁸, узагальнюється

ва Н. Б., Хабибуллина Р. Я. Стахановское движение // Традиции и современность.—Л., 1985.—135 с.; Традициям Стаханова верны.—Киев, 1985.—171 с.; Панибудьласка В. Ф., Новохотько Л. М. Стахановські традиції сьогодні.—К., 1985.—47 с.; Сирцова С. Молодь і труд // Соціалістичне змагання: традиції, розвиток.—К., 1986.—103 с. та ін.

¹⁷ Степанов С. С. Партия и социалистическое соревнование масс.—М., 1973.—64 с.; Лебедева Н. Б. Партийное руководство социалистическим соревнованием, история и современность // Деятельность Ленинградской партийной организации по развитию социалистического соревнования в промышленности 1917—1977.—316 с.; Григорьев Е. А., Утенков А. Я. Партийное руководство социалистическим соревнованием.—М., 1982.—277 с.; Лившиц А. Э. Партийное руководство социалистическим соревнованием.—М., 1985.—64 с. та ін.

¹⁸ Полурез В. И. Деятельность КПСС по повышению эффективности производства в условиях развитого социализма // На материалах Украины.—Киев, 1974.—237 с.; Чистяков В. С. Партийные организации Украины во главе движения новаторов промышленности (1959—1965 гг.).—Харьков, 1974.—140 с.; Авангард трудового коллектива // 3 досвіду роботи партійних організацій України в період між XXIV і XXV з'їздами КПРС.—К., 1976.—260 с.; КПРС і творча активність мас // Партія — організатор творчої активності робітничого класу України в період соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР.—К., 1980.—386 с.; Рождено практикой // Из опыта работы парторганизаций в производственных объединениях Украины.—Киев, 1981.—215 с.; Цілуйко В. П. Соціалістичне змагання — школа комуністичного виховання трудящих // 3 досвіду роботи партійних організацій на се-

теоретична діяльність Комуністичної партії по творчому розвитку марксистсько-ленінського вчення про соціалістичне змагання, визначенню основних напрямів і завдань, координації діяльності громадських і господарських органів у справі його організації.

В цілому у цих дослідженнях досить глибоко розкриваються форми позитивного впливу КПРС на хід змагання. Проте в більшості праць практично не розглядаються недоліки, що мали місце в роботі партійних органів по керівництву ним. Ті окремі, властиві йому вади, які іноді й згадуються, повністю відносяться на рахунок профспілок й господарських організацій. Більшість цих видань ґрунтується на матеріалах 70-х — першої половини 80-х років. Тому нині такий підхід уявляється — як мінімум — поверховим. Адже на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС було відверто сказано, що на соціально-економічній і політичній ситуації, яка склалася в країні на грані 70-х — 80-х років, позначився стан самої партії, її кадрового корпусу¹⁹. Звичайно, у світлі цього схема типу: партійне керівництво змагання — на рівні, а організаційна робота профспілок та господарників не відповідає вимогам — виглядає, м'яко кажучи, наївною. Це — не закид авторам, які раніше навряд чи й могли писати інше, а замітка на майбутнє: таких підходів треба позбутися. Вони нікому не потрібні, насамперед партії, яка критично оцінює свої недоліки, не лякаючись, що хтось невірною це зрозуміє.

Якщо проблема партійного керівництва змаганням, незважаючи на наявні хиби, висвітлюється в цілому досить ґрунтовно й широко, то, на жаль, цього не можна сказати про нечисленну літературу з питань організаційної роботи профспілок, комсомолу і господарських органів у даному напрямі. Як правило, їх діяльність розглядається в процесі вивчення інших аспектів теми і ще не стала предметом ґрунтовних наукових розробок. Перед суспільними науками постає завдання системно проаналізувати роботу всіх організацій, що беруть участь в управлінні рухом мільйонів, у взаємодії, яка зумовлена диференціацією їх функцій.

Важливою проблемою, що останнім часом привертає дедалі більшу увагу дослідників, є взаємозв'язок змагання з господарським механізмом. У процесі її вивчення визначаються два основні напрями: перший, присвячений його зв'язку з цією системою в цілому, другий — з найважливішими її ланками, такими, як планування, кооперація праці тощо.

У розвідках першого з них²⁰, у тому числі й українських авторів²¹, трудове суперництво розглядається як невід'ємна складова частина такого механізму, а його організація — як один з важливих компонентів організації виробництва. Такий підхід, який

лі.— К., 1983.— 47 с.; Федорчак П. С. Впровадження передового досвіду — робота партійна.— К., 1984.— 47 с.; Политический смысл соревнования.— Киев, 1987.— 135 с. та ін.

¹⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 13.

²⁰ Крупнов К. Г. Соревнование в системе управления производством.— М., 1978.— 135 с.; Валитов М. Г. Развитие соревнования и совершенствование социалистических производственных отношений.— М., 1978.— 120 с.; Организация соревнования и совершенствование хозяйственного механизма.— М., 1982.— 208 с.; Воейков М. И. Хозяйственные механизмы и соревнование.— М., 1983.— 160 с.; Валитов М. Г. Инициативы и почин в экономике.— М., 1983.— 127 с.; Давыдов А. С., Наумов Ю. А. Социалистическое соревнование в РАО // Опыт, проблемы, рекомендации.— М., 1986.— 112 с. та ін.

²¹ XXV съезд КПСС о путях дальнейшего повышения эффективности и качества труда.— Киев, 1978.— 194 с.; Турецкий О. А., Франдюк И. В., Минуленко В. В. Неугасимое пламя великого почин.— Киев, 1981.— 183 с.; Савельев Е. В. Социалистическое соревнование // Методологические проблемы управления.— Львов, 1981.— 175 с.; Терещенко В. К. Управление социалистическим соревнованием в агропромышленном комплексе.— Киев, 1986.— 144 с. та ін.

утвердився у сучасній науці, відзначається певними елементами новизни, необхідними для розуміння внутрішньої природи змагання. Проте такі конче потрібні сьогодні розробки здійснюються поки що надто повільно, внаслідок чого виникає певний розрив між теоретичним вивченням теми і конкретним втіленням одержаних науковцем результатів. Не останню роль в цьому відіграло недостатнє, а у більшості праць, виданих у кінці 70-х — на початку 80-х років, і зовсім некритичне ставлення їх авторів до вад, наявних у системі управління народним господарством, замовчування їх, або навіть спроби видати бажане за дійсне. Теоретичне конструювання «ідеального» господарського механізму призводило і до ідеалізації його складової частини — соціалістичного змагання. Зрозуміло, що така теорія навряд чи могла щось дати реальній практиці. Слід сказати і про те, що в цих працях головну увагу було приділено економічним аспектам взаємодії соцзмагання та господарського механізму і майже не аналізувалася роль людського фактора як в особистому, так і в соціально-класовому відношенні. Тому не тільки для економістів, а й істориків, соціологів, психологів відкривається широке поле діяльності.

Дослідження з окремих аспектів цієї проблеми більш наближені до життя. Можна назвати, наприклад, праці з питань взаємозв'язку змагання з плановим механізмом у процесі зустрічного планування²², а також розробки, присвячені трудовому суперництву між колективами суміжників, об'єднаних кооперованими поставками або єдиним технологічним циклом²³.

Проте більшість з цих наукових та науково-популярних видань вийшли у світ не пізніше кінця 70-х років. Тому в них не відбито труднощі, які мали місце, зокрема, у зустрічному плануванні наприкінці 70-х — на початку 80-х років, майже не аналізуються недоліки в організації змагання суміжників, не розглянуто процес їх подолання і сучасні перспективи тощо. Нині, в умовах перетворень, здійснюваних у справі управління економікою країни, необхідно враховувати як позитивний, так і негативний досвід минулого, пам'ятаючи про нерозривний зв'язок між дієвістю змагання і досконалістю цієї системи управління. Тому увагу дослідників мають привернути проблеми економічного змагання, значення якого було підкреслено у Законі СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)». Це особливо важливо зробити через те, що деякі радянські вчені ототожнюють його з конкуренцією або намагаються підмінити нею соцзмагання²⁴. Перші кроки на шляху пошуку нових підходів до даного питання вже зроблено. Вони далекі від крайностей і фактично протистоять безпідставним спробам замінити одне явище іншим²⁵. Проте попереду ще копітка, серйозна робота.

²² Сергеев В. М. Встречный.— М., 1974.— 80 с.; Игольников Г. Л. Социалистическое соревнование и встречные планы.— М., 1977.— 100 с.; Мартынов Б. М. Встречный план // Методология, организация, стимулирование разработки.— М., 1977.— 119 с.; Встречные планы бригад.— Киев, 1977.— 115 с.; Социалистическое соревнование и планирование // Материалы Всесоюз. науч.-практ. конфер. / 30—31 мая 1978 г.— М., 1978.— 240 с.; Гречишников П. В. Напряженные производственные планы и социалистическое соревнование.— М., 1973.— 71 с.; Белашов Л. А., Серов А. М. Встречные планы и их стимулирование.— Киев, 1979.— 150 с.; Трофимова Н. И. Встречное планирование как одна из форм организации социалистического соревнования в условиях развитого социализма.— В зб.: XXVI съезд КПСС и актуальные проблемы социологических исследований.— М., 1983.— С. 54—63; Иванов В. В. Встречное планирование на предприятии.— Киев, 1987.— 80 с. та ін.

²³ Давидьянц А. А. Договор тысяч.— М., 1974.— 143 с.; Тихонова К., Мариненко Э. Договор тысяч.— М., 1974.— 48 с.; Уткин Э. А. Социалистическое соревнование смежных коллективов.— М., 1978.— 152 с.; Воейков М. И., Дригин Л. В., Лянгузов К. В. Организация сквозного соревнования на предприятиях // Опыт московского завода «Компрессор».— М., 1978.— 39 с. та ін.

²⁴ Лит. газета.— 1986.— 3 декаб.; Труд.— 1987.— 3 сентяб.

²⁵ Смольков В. Экономическое соревнование // Новый уровень развития.— Соц. соревнование.— 1987.— № 4.— С. 30—32.

Як відомо, головна мета змагання — підвищення ефективності суспільного виробництва. В ряді суспільствознавчих досліджень аналізуються загальні й конкретні шляхи розв'язання цього завдання. Серед них виділяються: а) видання узагальнюючого, теоретично-методологічного характеру та б) ті, в яких оцінюються найважливіші складові ефективності — змагання за бережливість і економію, поліпшення якості продукції, прискорення темпів науково-технічного прогресу.

Характеризуючи кожний з цих двох напрямів, треба відзначити, що практично в усіх дослідженнях тією чи іншою мірою висвітлюється вплив руху мільйонів на ефективність виробництва. Тому в нашому випадку йдеться про ті з них, де це питання є основним.

У працях узагальнюючого характеру²⁶ дана проблематика розглядається як глобальна (не тільки в масштабі всього народного господарства, а й окремих його галузях), аналізується передовий досвід роботи тощо. Якщо економічні аспекти теми розроблені досить ґрунтовно й конкретно, що створює реальну основу для дальшої актуалізації досліджень у світлі вимог сьогодення, то поки що цього не можна сказати про соціально-психологічні. Ні наука, ні практика ще не дають чіткої відповіді на запитання про сутність соціально-психологічних факторів, які сприяють підвищенню ефективності змагання. Назріла нагальна потреба в розгортанні широких соціологічних досліджень і використанні їх результатів для формулювання теоретичних положень і практичних рекомендацій з даної проблеми.

Останнім часом радянські учені більш ґрунтовно вивчають особливості руху за бережливість і економію ресурсів. Написано ряд книг²⁷, у тому числі й на матеріалах УРСР²⁸, в яких висвітлюється це питання. Разом з тим у нових умовах рівень багатьох з них залишається недостатнім. На черзі створення фундаментальних праць, в яких вивчення й узагальнення практичного досвіду роботи має поєднуватися з його глибоким теоретичним аналізом. На цій основі повинні розроблятися цілеспрямовані практичні рекомендації.

З кінця 70-х років намітився певний спад у дослідженні ролі змагання в поліпшенні якості продукції, зменшилася кількість таких видань. Автори опублікованих монографій, учені і практики, розглянули широкий спектр проблем, що стосуються взаємозв'язку між змаганням, планом, системою морального і матеріального стимулювання та якістю виробів тощо²⁹. Значна їх частина базується на ма-

²⁶ Губанов Н. В. Экономический эффект социалистического соревнования.— М., 1978.— 188 с.; Фединин В. К. Соревнование: политэкономические аспекты.— М., 1978.— 159 с.; Рябков В. И. Соревнование за эффективность и качество строительства.— М., 1979.— 80 с.; Соревнование за эффективность и качество строительства.— М., 1979.— 232 с.; Соревнование за эффективность сельскохозяйственного производства.— М., 1979.— 278 с.; Романчук Г. Г. Социалистическое соревнование как фактор повышения эффективности торговли // *Вопр. теории и практики*.— М., 1979.— 104 с.; Социалистическое соревнование: передовой опыт // *Сб. статей*.— М., 1986.— 152 с. та ін.

²⁷ Соревнование и лицевые счета экономии.— М., 1976.— 30 с.; Бережливой Ю. Н., Чистов А. А. Бережливость — черта коммунистическая.— М., 1977.— 95 с.; Дидок В. Д. Экономия и бережливость — дело каждого.— М., 1978.— 64 с.; Додор А. П. Лицевые счета экономии.— М., 1978.— 64 с.; Омаров А. М. Усиление режима экономии.— М., 1980.— 71 с.; Горшков Л. А. Партийная работа и экономия энергетических ресурсов.— М., 1980.— 64 с.; Сорокин Е. И. Экономное использование сырья, материалов и топлива.— М., 1980.— 80 с.; Экономная экономика.— М., 1982.— 287 с.; Пешехонов Ю. В. Экономика — это борьба за экономию.— М., 1984.— 87 с.; Павлов В. И., Спектор А. Н., Султанова Р. М. Управление бережливостью в трудовых коллективах.— М., 1985.— 128 с. та ін.

²⁸ Лапченко Ю. Э., Ходченко Л. П. Бережливость и экономия — черта хозяйская.— Киев, 1978.— 78 с.; Долішній М. І., Сердюк Л. О. З меншою кількістю — більше продукції.— К., 1980.— 151 с.; Тимошенко Л. М. Економіка і економія.— К., 1982.— 166 с.; Зайцев Ю. Д. Эффект ошадливости.— К., 1985.— 48 с.; Дмитрук И. И., Питуганов А. Л., Цехош Н. А. Инициатива, бережливость, результат...— Киев, 1986.— 80 с. та ін.

²⁹ План, качество, соревнование.— М., 1976.— 143 с.; За высокую эффективность и качество работы // *Опыт передовых предприятий по организации социалистическо-*

теріалах республіки³⁰. Проте в них переважно використані документи 70-х років. Тому вони у своїй більшості вже не відбивають нинішнього стану справ на цій важливій ділянці. Ось чому відчувається нагальна потреба у створенні фундаментальних (як теоретичних, так і конкретно-історичних) праць, методологічних і методичних розробок, де було б узагальнено величезний практичний досвід розв'язання проблеми якості, особливо останнім часом, після запровадження держприймання продукції, нагороджений в багатьох трудових колективах, зроблені реальні пропозиції щодо поліпшення стану справ.

На сучасному етапі соціалістичне змагання стало невід'ємною частиною науково-технічного прогресу. Успіхи на цьому шляху можливі тільки на основі використання новітніх досягнень науки й техніки. У свою чергу, воно, активізуючи творчий пошук трудящих, є могутнім прискорювачем НТП. Ці проблеми привертають пильну увагу дослідників, у тому числі й нашої республіки, які віддають перевагу вивченню ролі руху винахідників і раціоналізаторів, змагання між науковими та виробничими колективами, а також відносин трудового суперництва й товариської взаємодопомоги в наукових установах³¹.

У книгах економістів, філософів, істориків, практичних працівників узагальнено досвід змагання за прискорення темпів НТП, міститься ряд цінних висновків, пропозицій та рекомендацій. Але, якщо оцінювати рівень дослідженості цієї проблеми в цілому з позицій прискорення й перебудови, то не можна не побачити, що багатьом з них бракує критичності в оцінці минулого, практичної спрямованості, конструктивності у поглядах на майбутнє.

Потребують поглибленої уваги питання взаємозв'язку між формами організації соцзмагання і науково-технічної творчості трудящих, морального й матеріального стимулювання новаторів, специфіки участі робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції у русі за науково-технічний прогрес тощо.

Невід'ємною складовою частиною соціалістичного змагання є рух за комуністичне ставлення до праці, який органічно поєднує боротьбу за високі виробничі показники з вихованням нової людини. Перший етап його вивчення (1958 — середина 60-х років), котрий відразу ж став об'єктом досліджень як у цілому в країні³², так і за окремими

го соревнования за повышение эффективности производства и качества работы.— М., 1976.— 320 с.; Котликов Я. Ш. Качество: соревнование и поощрение.— М., 1978.— 56 с.; Котликов Я. Ш. Социалистическое соревнование за повышение качества продукции.— М., 1978.— 64 с.; Передовой опыт комплексного управления качеством.— М., 1977.— 144 с.; Лапуста М. Г. Повышение технического уровня и качества продукции.— М., 1987.— 176 с. та ін.

³⁰ Петровский С. О., Иваненко И. В. Комплексная система управления качеством труда и продукции.— М., 1978.— 118 с.; Каменец-Подольский вариант в действии.— М., 1978.— 32 с.; Мироненко А. А., Балтакса А. М. Система высокой ответственности.— Киев, 1984.— 156 с. та ін.

³¹ Ткаченко К. Г. Развитие технического творчества рабочих.— М., 1973.— 79 с.; Курзин Л. Н., Южина В. Б. Социалистическое соревнование и техническое творчество масс.— М., 1975.— 48 с.; Матросова М. Л., Осипов А. П. Социалистическое соревнование в автоматизированном производстве.— М., 1975.— 64 с.; Алексеев Г. М. Движение изобретателей и рационализаторов в СССР: 1917—1977.— М., 1977.— 239 с.; Цветков Л. А. В дружбе с наукой.— М., 1978.— 64 с.; Вольский А. Н., Кобзей А. С. Союз науки, техники, производства.— М., 1980.— 96 с.; Социалистическое соревнование и развитие технического творчества в условиях зрелого социализма.— Киев, 1983.— 229 с.; Сологуб В. А. Научно-техническое творчество трудящихся и профсоюзы // Из опыта работы профсоюзных организаций Украинской ССР.— М., 1983.— 111 с.; Социалистическое соревнование в сфере научно-технической деятельности.— М., 1984.— 416 с.; Научно-технический прогресс и творчество масс.— М., 1986.— 184 с.; Инженерный труд и социалистическое соревнование.— Фрунзе, 1986.— 100 с. та ін.

³² Гершберг С. Р. Разведчики будущего.— М., 1959.— 95 с.; Гершберг С. Р. Движение коллективов и ударников коммунистического труда.— М., 1961.— 303 с. та ін.

регіонами, зокрема в УРСР³³, збігається власне з початком розвитку руху, який не обійшовся без деякого забігання вперед, гонитви за кількісним зростанням за рахунок якості. Це позначилося на характері ряду наукових праць, виданих у ті часи, — надто емпіричних, в яких аналіз фактів часом підмінявся гучною патетикою. Після уточнення у середині 60-х років цілей і завдань руху, переорієнтації останнього на якісні показники почав змінюватися і підхід до його вивчення. Кількість видань стала скорочуватися, а їх рівень — підвищуватися. Посилвся комплексний характер досліджень, що знайшло свій вираз як в аналізі проблеми різними суспільними науками, так і у висвітленні самого руху в органічній єдності з іншими складовими соцзмагання. Зросла увага до теоретичних питань, виявлення основних закономірностей та труднощів у його розвитку³⁴.

Поряд з тим у ряді праць ще відчувається певний розрив між емпіричним і теоретичним рівнями засвоєння теми, коли теорія недостатньо мірою спирається на факти, а фактичний матеріал не завжди є основою для необхідних узагальнень та висновків. Гострі питання руху деякі автори намагаються лишити осторонь. Останнім часом намітилася невиправдана, на наш погляд, тенденція до скорочення числа видань з цієї проблематики, особливо на регіональному рівні. Існує ряд теоретичних і практичних питань, що стосуються морального й матеріального заохочення учасників руху, критеріїв присвоєння почесних звань переможцям, відповіді на які чекає від науки практика.

В сучасних умовах, коли змаганням охоплені не тільки представники всіх націй і народностей нашої Вітчизни, а й країн соціалістичної співдружності, увагу учених дедалі більше привертає процес інтернаціоналізації відносин трудового суперництва і товариської взаємодопомоги. Їх дослідження можна поділити на кілька основних типів: про змагання між трудящими братніх радянських республік³⁵, між виробничими колективами СРСР і соціалістичних країн³⁶; про його організацію в останніх³⁷.

³³ Черниш М. А. Джерела народної ініціативи: від перших комуністичних суботників до колективів комуністичної праці.— Львів, 1961.— 80 с.; Кудлай О. С. Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці.— К., 1962.— 147 с. та ін.

³⁴ Сологуб В. А. Соціалістическое соревнование и коммунистическое воспитание трудящихся.— М., 1974.— 96 с.; Степанов С. С. Рабочий класс и движение за коммунистическое отношение к труду.— М., 1975.— 64 с.; Кайдалов Д. П., Суименко Е. И. Актуальные проблемы социологии труда.— М., 1974.— 238 с.; Драк М. М. За торжество комуністичної праці.— К., 1975.— 209 с.; Прапороносці комуністичної праці.— К., 1975.— 134 с.; Валитов М. Г., Мальцев В. А. Движение за коммунистическое отношение к труду.— М., 1978.— 112 с.; Диалектика становления коммунистического труда.— Киев, 1978.— 303 с.; Смольков В. Г. Воспитание коммунистического отношения к труду.— М., 1983.— 159 с.; Смольков В. Г., Валитов М. Г. Коммунистическое отношение к труду.— М., 1984.— 126 с.; Швець П. В. До перемоги комуністичної праці.— К., 1984.— 70 с. та ін.

³⁵ Порожденные трудом // Статья о социалистическом соревновании трудящихся Донецкой и Кемеровской областей.— Донецк, 1986.— 75 с.; Рабочий диалог // Статьи о социалистическом соревновании Донецкой и Ростовской областей.— Донецк, 1976.— 63 с.; Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов: дружба и сотрудничество народов СССР в условиях развитого социализма.— М., 1979.— 334 с.; Панибудьласка В. Ф. Социалистическое соревнование — важный фактор дальнейшего укрепления дружбы народов СССР.— Киев, 1979.— 47 с.; Брат братом сиден // Социалистическое соревнование — школа интернационализма.— Тбилиси, 1983.— 301 с. та ін.

³⁶ Шманько К. І. Міцна, як криця.— Ужгород, 1975.— 175 с.; Лаврук В. И. Рабочее рукопожатие. — М., 1978.— 96 с.; Омеляненко П. Ярче тысячи плавков.— Днепропетровск, 1979.— 157 с.; Плоды братского единения.— Ужгород, 1980.— 221 с.; Княшко Ф. Н. Интернациональное движение миллионов.— М., 1982.— 69 с.; Виднянський С. В. Интернациональне змагання трудових колективів УРСР та братніх соціалістичних країн.— К., 1983.— 48 с. та ін.

³⁷ Смольков В. Г., Ефременко Е. И. Организация соревнования в социалистических странах.— М., 1975.— 95 с.; Профсоюзное движение в странах социализма.— М., 1976.— 152 с.; Вальяно М. В., Верховский И. А. Интернациональное движение миллионов: соревнование в странах социализма.— М., 1978.— 69 с.; Кал-

У сукупності вони дають досить всебічне й повне уявлення про інтернаціоналізацію цього процесу. Проте у більшості розробок дане питання висвітлюється не цілісно, а на якомусь певному рівні; або всередині нашої багатонаціональної держави, або в межах соціалістичної співдружності. Очевидно, доцільніше розглядати все це як єдиний процес, не відриваючи один рівень від іншого, а, навпаки, об'єднуючи їх та виявляючи спільні для них закономірності й тенденції*. Необхідно детально розробити поняття «інтернаціоналізація змагання», чітко визначити його структуру.

В цілому ж радянські суспільствознавці протягом 70-х — першої половини 80-х років провели значну роботу по вивченню широкого спектра проблем соціалістичного змагання. Аналіз їх досліджень свідчить про певне піднесення їх науково-теоретичного та ідейно-політичного рівня, посилення практичної спрямованості. Проте ступінь наукового вивчення багатьох аспектів теми залишається поки що недостатнім.

Реалізація рішень XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК КПРС, довгострокових планів соціально-економічного розвитку країни, зокрема Продовольчої, Енергетичної та інших комплексних цільових програм, зумовлює необхідність поліпшення організації соцзмагання для підвищення творчої активності мас у справі зміцнення економічної й оборонної могутності країни, соціального й духовного розквіту нашого суспільства. У зв'язку з цим перед ученими виникає завдання поглибити дослідження практичних питань трудового суперництва і товариської взаємодопомоги, труднощів та недоліків у їх організації.

Особливої актуальності набуває розробка його організаційних аспектів, зокрема, визначення об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку, шляхів і засобів удосконалення морального й матеріального стимулювання учасників, вироблення об'єктивних критеріїв для підбиття підсумків, обґрунтування теоретичних основ і практичних заходів з метою поширення передового досвіду тощо. Не менш важливе значення мають функціональний аналіз змагання, концентрація зусиль економістів на вивченні економічної функції цього явища, філософів, істориків і правознавців — соціальної та виховної. Звичайно, така диференціація певною мірою умовна і не виключає, а, навпаки, передбачає інтеграцію різних наук. Особливо це стосується питання про виховну роль трудового суперництва, розробка якого в міру просування радянського суспільства вперед набуває особливої актуальності.

Серед проблем, відповіді на які чекає від науки практика, слід виділити такі, як удосконалення партійного керівництва змаганням і активізація участі в його організації профспілок, комсомолу та господарських органів, зміцнення зв'язку між відносинами трудового суперництва й товариської взаємодопомоги та господарським механізмом, особливо в ході зустрічного планування і змагання суміжників (тобто підприємств, зв'язаних кооперованими поставками або єдиним технологічним циклом), піднесення ролі руху за комуністичне ставлення до праці у загальному процесі змагання, поглиблення впливу останнього на соціальну та інтернаціональну консолідацію суспільства тощо. Основу для розгортання досліджень з цих проблем вже закладено у попередніх наукових розробках.

Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

Тахчян И. М. Социалистическая интеграция сегодня и завтра.— М., 1982.— 110 с.; Хозяйственный механизм в странах — членах СЭВ // Справочник.— М., 1984.— 300 с.; Соревнование в современных условиях.— М., 1985.— 136 с. та ін.

* Такий підхід до вивчення цієї проблеми намічений у праці Алексеева Г. П., Смолькова В. Г. Социалистическое соревнование в условиях развитого социализма.— М., 1974.— С. 35—39. Проте дальшого розвитку у відомих нам виданнях з теми він не одержав.

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЧНУ ОЦІНКУ ГАЗЕТИ «ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ»

Дожовтнева соціал-демократична (з 1903 р. — більшовицька) преса здавна привертає увагу радянських істориків. Описуючи події та явища минулого, вони використовують її як джерело достовірної інформації. Ця преса у цілому та окремі її видання вже були об'єктом як спеціальних конкретно-історичних, так і джерелознавчих досліджень. Десять років тому автор цих рядків порушив питання про необхідність та правомірність історіографічного вивчення газет і журналів, що видавалися революційними соціал-демократами, з'ясування їх місця та ролі в історії історичної науки взагалі й у процесі становлення і розвитку в ній марксистсько-ленінського напрямку, зокрема¹.

Цю загальнотеоретичну постановку питання далі поглиблено та аргументовано у нещодавно виданій монографії². Тут же зроблено й першу спробу на основі аналізу публікацій дожовтневої більшовицької (центральної та місцевої) преси конкретно визначити її роль у науковій розробці методології історичної науки й проблем вітчизняної історії, пропаганді історичних знань з матеріалістичних позицій. На таку роль могло претендувати далеко не кожне періодичне видання революційних соціал-демократів, хоч усі вони, в тому числі й страйковий бюлетені, прокламації і газети, що вийшли лише одним номером, свого часу добре прислужилися революційній практиці та стали цінним джерелом для вивчення конкретно-історичних подій минулого.

Нагадуємо про ці відомі для фахівців історичної науки речі, оскільки в одній з опублікованих на згадувану монографію рецензій історіографічний аспект дослідження підмінено джерелознавчим й історико-партійним³. Ця обставина, а також категоричне заперечення рецензентом даної у монографії (очевидно, недостатньо аргументованої автором) історіографічної оцінки газети «Южный рабочий» і відсутність спеціальної наукової розвідки з цього питання змушують нас порушити його ще раз на сторінках журналу.

Вже упорядники виданої наприкінці 50-х — на початку 60-х років Вищою партійною школою при ЦК КПРС фундаментальної історико-хрестоматійної праці про дожовтневу більшовицьку пресу у першому її випуску вмістили окремі публікації майже з усіх, що вийшли в світ, номерів «Южного рабочего» й у передмові дали їм всебічну характеристику. В ній, зокрема, вказано, що газета була одним з найбільших та найцікавіших видань місцевих комітетів РСДРП. І хоч цей орган був не до кінця послідовним щодо революційного марксизму, а з окремих питань на ньому позначався вплив «економістів» й обласницькі тенденції, він неодноразово діставав позитивні оцінки на сторінках ленінської «Искры»⁴⁻⁵.

За час існування газети (з січня 1900 р. до квітня 1903 р.) вийшло 12 її номерів⁶. Матеріали до друку готували катеринославські, полтавські та харківські соціал-демократи, які входили до складу редакції «Южного рабочего»⁷. Персональний склад її часто змінювався через

¹ Сарбей В. Г. К вопросу об историографическом изучении дооктябрьской большевистской печати // XXV съезд КПСС и задачи изучения истории исторической науки: Межвуз. тематич. сб.—Калинин, 1978.—Часть 2.—С. 35—40.

² Сарбей В. Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі.—К., 1986.—182 с.

³ Укр. іст. журн.—1986.—№ 9.—С. 138—141.

⁴⁻⁵ Большевистская печать: Сб. материалов.—М., 1959.—Вып. 1 (1895—1903).—С. 9.

⁶ Русская периодическая печать, 1895 — октябрь 1917: Справочник.—М., 1959.—С. 41.

⁷ Б. Н. Из эпохи «Искры» и «Зари» // Катерининская ссылка.—1927.—Кн. 35.—С. 15—33; Фейнберг П. В рядах Харьковской социал-демократической организации, 1893—1900 // Летопись революции.—1925.—№ 3.—С. 159.

зміни місць проживання, через тимчасові поїздки по країні чи за кордон, через арешти й ув'язнення. Випускали ж газету в нелегальних друкарнях Катеринослава, Могильова, Смоленська, Миколаєва, Кременчука і навіть в Баку⁸.

Всі публікації «Южного рабочего» анонімні. Проте відомо, що серед тих, хто писав до газети та опрацьовував кореспонденції з різних міст, були І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц, С. К. Харченко, Е. С. Сисоева*, О. А. Ерманський, В. Й. Львов-Рогачевський, Ю. О. Мартов (до його залучення в «Искру») та ін.⁹ Статті готувалися на основі матеріалів, які надсилалися з різних місць країни, у тому числі робітниками. Отже, газетні публікації, на нашу думку, слід вважати результатом переважно колективної творчості.

Ще на початку розвитку дожовтневої більшовицької періодичної преси, піонером якої по праву вважається «Искра», В. І. Ленін через агентів газети на місцях звертався до робітників з проханням, щоб вони самі писали «...не тільки для друку, а й так, для обміну думками, щоб не втрачати зв'язку один з одним і взаємного розуміння»¹⁰. Секретар редакції «Искры» Н. К. Крупська докладала великих зусиль для широкого залучення робітників до кореспондентського активу, підкреслюючи, що їх слід привчати до писання не лише про страйки, демонстрації, а й про становище на тому чи іншому заводі, прочитані книжки, розповсюдження листівок, про діяльність земств тощо¹¹. Знаменно, що перелічені тут теми, як і багато інших, дістали відображення у публікаціях не тільки «Искры», а й «Южного рабочего». В їх підготовці, безперечно, брали участь класово свідомі, передові за своїм світоглядом робітники, що йшли за соціал-демократами або входили до складу їх організацій.

«Южный рабочий» відзначався великою кількістю публікацій з історичної проблематики. Недарма вони широко популяризувалися на сторінках ленінської «Искры», яка, до речі, перша вказала (у № 36 від 15 березня 1903 р.) на нетотожність, хоч і пов'язаність між собою, понять «редакція» та «група» щодо «Южного рабочего». На жаль, радянські дослідники, як правило, обмежувалися загальнополітичними оцінками діяльності газети, що ґрунтувалися на тій чи іншій інтер-

⁸ Левитас І. Г., Москалев М. А., Фингерит Е. М. Революционные подпольные типографии в России, 1860—1917.— М., 1962.— С. 133.

* Е. С. Сисоева (Левіна) однією з перших познайомила російського читача з творчістю Лесі Українки, опублікувавши кілька її поезій у своїх перекладах. Радянські літературознавці висловлюють (на нашу думку, цілком вірогідне) припущення, що їй же — Сисоевій, яка брала участь у діяльності Оргкомітету по скликанню ІІ з'їзду РСДРП, належить і переклад рядків з поезії Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця...», взятих епіграфом до однієї з листівок цієї організації, зверненої до соціал-демократів всієї країни. В період першої російської революції у світ вийшов (у Петербурзі) збірник її оповідань і віршів (див.: Риска А. А. Животворний источник духовного вдохновения: Пoesия Леси Украинки в русских переводах.— Львов, 1981.— С. 24—26).

⁹ История Екатеринославской социал-демократической организации, 1889—1903: Воспоминания, документы, литературные и художественные материалы. Собраны и редактированы М. А. Рубачем.— Екатеринослав, 1923.— С. 141—170, 314—328. В цьому ж збірнику опубліковано серію матеріалів по Катеринославу з жандармських «Дізнань з найважливіших справ про державні злочини за 1900 р.», де, зокрема, відзначено, що під час арешту членів Катеринославського комітету Російської соціал-демократичної партії у них було вилучено й рукописи, призначені для газети «Южный рабочий» (Там же.— С. 176). А з документа цієї ж слідчої справи, яка зберігається в ЦДА УРСР у Києві (ф. 313, оп. 2, спр. 352, арк. 202—202 зв.), дізнаємося, що графологічна експертиза захоплених жандармами редакційних матеріалів газети «Южный рабочий» підтвердила щодо окремих рукописів авторство І. та П. Лалаянців, Г. Петровського, С. Волошкевича, П. Тихомирова.

¹⁰ Ленін В. І. І. Радченку, 16 лип. 1902 р. // Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 195.

¹¹ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины, 1901—1905: Сб. документов и материалов.— Киев, 1964.— С. 469.

претації окремих (а не всієї сукупності!) висловлювань В. І. Леніна, які стосувалися головним чином групи. При повній відсутності у радянській історіографії щонайменших спроб проаналізувати конкретний зміст номерів «Южного рабочего» це досі стояло на перешкоді науковій, об'єктивній партійній історіографічній оцінці названого видання.

До того ж, історики партії не були одностайними в своїх судженнях. Одні з них, ототожнюючи редакцію і групу, вбачали у них лише центр притягання опортуністичних елементів на Україні, які проводили антиіскрівську діяльність¹². Інші значну увагу приділяли висвітленню наполегливої допомоги з боку В. І. Леніна в подоланні помилкових поглядів «Южного рабочего» й розглядали його заяву про приєднання до «Искры» як важливу перемогу, що відіграла значну роль у розгромі «економізму»¹³. До речі, в довідковому апараті Повного зібрання творів В. І. Леніна також підкреслюється, що заява «Южного рабочего» про солідарність з «Искрой» мала велике значення для консолідації соціал-демократичних сил Росії¹⁴.

Група «Южный рабочий» згадується у шеститомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу». «Великим авторитетом користувалася група «Южный рабочий», — читаємо у цій праці.— Вона хоч і виступала за політичну боротьбу, але займала невизначену позицію з принципових питань та виявляла потяг до сепаратизму»¹⁵. На жаль, цю загальну характеристику не конкретизовано фактичним матеріалом, за винятком кількох згадок про недооцінку «Южным рабочим» революційних можливостей селянства, нерозуміння ним значення централізму у партійному будівництві, що привело до розпуску групи на II з'їзді РСДРП¹⁶.

Отже, і досі залишається актуальним порушене 30 років тому на сторінках «Комуніста України» питання про необхідність глибокого вивчення «Южного рабочего» (йшлося про групу та газету) шляхом дослідження всіх наявних джерел¹⁷. Це особливо важливо для з'ясування внеску газети у висвітлення історичної проблематики й визначення її місця в історії історичної науки взагалі. Зрозуміло, що насамперед слід звернутися до матеріалів самого видання, проаналізувати їх конкретний зміст та ідейну спрямованість. Однак досі цього не робили навіть ті дослідники, які так чи інакше оцінювали діяльність «Южного рабочего».

Водночас не можна ігнорувати і тих джерел, в яких зафіксовано хоч найменші подробиці з історії створення й діяльності однойменних газети та групи. Це стосується насамперед листування В. І. Леніна і керованих ним закордонних центрів із соціал-демократичними організаціями, що діяли на Україні. З нього, зокрема, можна дізнатися не тільки про ідейні суперечки між редакціями «Искры» та «Южного рабочего», а й про неодноразові відзначення ленінською газетою заслуг свого південного співбрата, з яким «вона принципово солідарна»¹⁸, а також про запеклу ідейну боротьбу, що точилася всередині групи «Южный рабочий» між прихильниками ленінсько-іскрівського та опортуні-

¹² Шморгуни П. М. Більшовицькі організації на Україні в період першої російської революції, 1905—1907.— К., 1959.— С. 90.

¹³ Доний Н. Р., Горбунова М. И. Из истории переписки В. И. Ленина с социал-демократическими организациями на Украине, 1901—1905 // Вопр. истории КПСС.— 1964.— № 5.— С. 43.

¹⁴ Ленин В. И. Повне зібр. творів.— Т. 46.— С. 486 (прим. 196).

¹⁵ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1964.— Т. 1.— С. 435.

¹⁶ Там же.— С. 435, 437—438, 475.

¹⁷ Стрельський В., Поляков У. Поліпшити джерелознавчу основу дослідження історії КП України // Комуніст України.— 1957.— № 3.— С. 77.

¹⁸ Редакция «Искры» — группе «Южный рабочий» в Харьков, 22(9) августа 1902 г. // Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины, 1901—1905.— С. 195—196.

стами «економістського», «рабочедельського» напрямів¹⁹. Це підтвердили і мемуарні свідчення, опубліковані згодом у «Ленинском сборнике»²⁰.

Про все це йшлося й на II з'їзді РСДРП. «Ідейна солідарність «Искры» и «Южного рабочего»,— відзначалося, зокрема, в доповіді «Южного рабочего»,— зрозуміла для будь-кого, хто взявся хоча б за поверховий перегляд номерів «Южного рабочего». У групі завжди була певна частина, яка щиро співчувала планам «Искры». Сили цієї частини коливалися в різні моменти. Протягом осені і зими 1901 р. й початку 1902 р. взяла гору частина, не особливо прихильна до «Искры». Проте і протягом того часу, коли «антиіскрісти» становили більшість у групі, на напрямі органу це не позначилося (№ 6, 7). У березні 1902 р. знову здобула перевагу частина, яка щиро прагнула до сприяння організаційним планам «Искры». Коли з цього питання в групі досягли повної згоди, вирішено було виступити з публічною заявою про свою солідарність і про об'єднання з організацією «Искры»²¹.

Отже, напевно, мав рацію автор першого монографічного дослідження про ленінську «Искру» на Україні, коли писав, що група «Южный рабочий» була далеко не однорідною за ідейними переконаннями її учасників. До неї входили не тільки вороже настроєні щодо «Искры» люди, які пізніше стали меншовиками, а й робітники, які стояли на послідовно революційних позиціях щодо ленінської газети, або ж співчували їй²².

Не випадково також одна з перших дослідниць епістолярної спадщини ленінського закордонного партійного центру звернула увагу на те, що в листах секретаря редакції ленінської газети Н. К. Крупської до іскрівців, що діяли на Україні, постійно наголошувалося на необхідності налагодити контакти з «Южным рабочим» з тим, щоб у процесі спільної роботи подолати опортуністичні тенденції в групі та залучити кращих її членів на бік «Искры»²³. Серед останніх Н. К. Крупська називала С. К. Харченка, який, незважаючи на своє соціальне походження (син жандармського офіцера), активною революційною діяльністю завоював довір'я у товаришів по соціал-демократичному руху²⁴. Він був одним з найактивніших співробітників газети «Южный рабочий» і від її імені вів переговори з представником «Искры», домовившись, зрештою, про спільні дії в розповсюдженні соціал-демократичних видань²⁵.

Пізніше у спогадах Н. К. Крупська відзначала, що опортуністичні помилки групи «Южный рабочий» заклали основи тієї течії, яка на II з'їзді РСДРП оформилася в меншовицьку. Однак про газету «Южный рабочий» вона відгукнулася позитивно, відзначивши її популярність на півдні Росії і пов'язавши це із зростанням впливу на неї ленінської «Искры»²⁶. Про популярність «Южного рабочего», наприклад,

¹⁹ Группа «Южный рабочий» из Харькова — редакции «Искры». Позднее 22(9) августа 1902 г. // Там же.— С. 197, 199.

²⁰ Ленинский сборник VIII.— С. 275.

²¹ Второй съезд РСДРП, июль—август 1903 года: Протоколы.— М., 1959.— С. 559.

²² Премислер І. Ленінська «Искра» на Україні: до 50-річчя «Искры».— К., 1950.— С. 59.

²³ Горбунова М. І. Ленінське керівництво соціал-демократичними організаціями України в період підготовки II з'їзду РСДРП // Укр. іст. журн.— 1963.— № 3.— С. 33.

²⁴ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины, 1901—1905.— С. 73, 487. Складачі іменного покажчика віднесли дві згадки про С. К. Харченка до двох різних осіб (с. 860).

²⁵ История Екатеринославской социал-демократической организации, 1889—1903.— С. 143, 144, 154.

²⁶ Крупская Н. К. Доклад организации «Искры» II съезду РСДРП в 1903 г.: Предисловие // Пролетарская революция.— 1928.— № 1.— С. 148, 146.

серед робітників найбільшого на той час промислового підприємства Катеринослава — Брянського металургійного заводу — писав у своїх спогадах І. В. Бабушкін²⁷. У жандармських документах згадується про нелегальне поширення газети на ряді підприємств цього ж міста та прилеглих до нього селищ Амур і Нижньодніпровськ, а саме — в Франко-російських майстернях, заводах — пічному, штампажному, машинобудівному, «Шадуар», «Ланге», у залізничних майстернях. Зокрема, з 1350 примірників третього номера «Южного рабочего» 500 призначалося для робітників Катеринослава²⁸.

Діячі Катеринославського комітету РСДРП навіть мали намір залучити до керівництва газетою «Южный рабочий» В. І. Леніна. Про зустріч Володимира Ілліча з цього приводу з І. Х. Лалаянцем у Москві, що відбулася на початку 1900 р., пізніше розповіла в своїх спогадах А. І. Ульянова-Єлізарова²⁹. Добре розуміючи труднощі, на які були приречені нелегальні видання у царській Росії, й уже маючи власний чітко розроблений план підготовки соціал-демократичної газети за кордоном, В. І. Ленін не прийняв пропозиції про співробітництво з «Южным рабочим». Водночас, позитивно оцінюючи появу ще одного соціал-демократичного періодичного видання, яке завоювало певну популярність серед пролетаріату, Володимир Ілліч писав: «...«Южный рабочий» мав ту перевагу, що його створював, стоячи в апогеї розвитку, складений уже Комітет, тобто ціла організація»³⁰. Він висловлював також своє задоволення з приводу планів редакції газети розвивати якнайтісніше співробітництво з «Искрой» і закликав «...вжити найенергійніших заходів, щоб закріпити ці тісні відносини і перейти до єдиних дій, які випливають із нашої єдності в поглядах»³¹.

Як відомо, у період створення «Искры» В. І. Ленін не був прихильником появи місцевих соціал-демократичних періодичних видань, оскільки це роздрібнювало б нечисленні тоді літературні сили й могло стати перешкодою в налагодженні роботи центрального друкованого органу партії. Однак після виходу в світ перших же номерів «Южного рабочего» він загалом схвально поставився до надрукованих у ньому матеріалів. Зокрема, про це свідчать і спогади тодішнього члена Катеринославського комітету РСДРП, дружини І. Х. Лалаянца — П. І. Кулябко³².

До речі, посилення на ці та інші спогади учасників соціал-демократичного руху початку ХХ ст. на Україні, які свідчили про значну популярність газети «Южный рабочий» серед пролетарів Катеринославської, Полтавської, Харківської й Херсонської губерній та Дону, містяться й в опублікованій понад чверть віку тому праці, присвяченій революційним зв'язкам В. І. Леніна з більшовиками Катеринославщини³³. Однак у ній не аналізувався зміст усіх публікацій «Южного рабочего», а натомість подавалася спрощена уможлядна схема, згідно з якою перші два номери газети, видані за безпосередньою участю І. В. Бабушкіна та І. Х. Лалаянца — соратників В. І. Леніна³⁴, зрозуміла річ, заслуговують на цілком позитивну оцінку, а решта (ще 10 номерів!), до підготовки яких вони не були причетні, бо на той час

²⁷ Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина.— М., 1955.— С. 133—134.

²⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 322, арк. 251 зв.

²⁹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— М., 1956.— Т. 1.— С. 66.

³⁰ Ленін В. І. С. И. Цедербауму, липень 1901 р. // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 135.

³¹ Ленін В. І. Є. Я. Левіну, 22 серп. 1902 р. // Там же.— С. 214.

³² Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине.— М., 1956.— Т. 1.— С. 267.

³³ Варгатюк П. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація.— Дніпропетровськ, 1961.— С. 24.

³⁴ За слідчими показаннями Я. В'юшина, який зрадив своїх товаришів по революційній роботі і розповів жандармам усе, що знав про нелегальну діяльність Катеринославського комітету РСДРП, № 1 «Южного рабочего» редагував М. К. Душкан (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 1, спр. 322, арк. 284—285).

перебували в царських тюрмах або вели революційну роботу за межами України, мовляв, являють собою суцільну суміш думок напівіскрівських, напівекономістських і центристських елементів, що розходився з ідейними й організаційними принципами ленінської «Искры»³⁵.

З легкої руки цього автора та за його особистою участю ця схема перейшла і в узагальнюючі колективні історико-партійні видання. Свого часу сама ленінська «Искра» критикувала подібні оцінки «Южного рабочего». Так, 15 березня 1903 р. на її сторінках з'явилася стаття, надіслана редакцією «Южного рабочего». У ній висловлювався рішучий протест проти наклепницької щодо «Искры» та «Южного рабочего» заяви Воронежського комітету РСДРП, де керівництво на той час захопили «економісти», та підкреслювалася єдність поглядів обох друкованих органів і вказувалося, що окремі не цілком солідарні з поглядами «Искры» елементи у редакції «Южного рабочего» не змогли справити вирішального впливу на ідейну спрямованість газети, яка в головному не змінювалася від першого до останнього номера (в даному разі це був уже десятий і саме в ньому було публічно заявлено про солідарність з «Искрой»).

Та й безпосередній аналіз змісту всіх 12 номерів видання дає підстави твердити, що якоїсь різкої різниці між першими двома і наступними номерами не помітно. Кожний з них (від першого до дванадцятого) обстоював революційні погляди й водночас мав хиби, властиві газеті в цілому, зокрема, ігнорування ролі селянства в революційному русі, певна зневіра під впливом «економістських» концепцій у революційній потенції пролетарських мас півдня Росії³⁶, хоча вміщуваний у газеті інформативний матеріал свідчив якраз про протилежне.

Вже перший номер «Южного рабочего» (передова та статті «3 хроніки робітничого руху» і «Робітничий рух у Катеринославі») був певним внеском у наукову розробку історії революційної боротьби пролетаріату України, виникнення й діяльності в регіоні соціал-демократичних організацій. Причому ця історія викладена у газеті в органічному зв'язку з класовою боротьбою трудящих центральних промислових районів країни. Відзначалася також першорядна заслуга в ній петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». У статті з історії фабричного законодавства в Росії, вміщеній у другому номері, початок нового важливого етапу в історії пролетарського руху країни пов'язувався з діяльністю петербурзького, а згодом, і московського, київського й катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».

Щоправда, узагальнення, зроблені невідомим нам автором до статті з історії робітничого руху в Катеринославі, не позбавлені «економістсько-хвостистських» тенденцій. Однак у цьому нічого незвичайного для того часу не було. До створення більшовицької партії «економізм» являв собою досить живуче явище у ряді місцевих соціал-демократичних організацій. В одному з листів В. І. Ленін, розглядаючи взаємовідносини «Искры» з «Южным рабочим», підкреслював, що життєвим корінням «економізму» є кустарництво розпоршених місцевих соціал-демократичних комітетів³⁷.

Прояви «економізму» зменшували цінність історичних матеріалів «Южного рабочего». Листи Володимира Ілліча, різні матеріали, вміщені на сторінках «Искры», допомагали читачам правильно орієнтуватися у публікаціях «Южного рабочего», розрізняти, що в них було

³⁵ Варгатюк П. Назв. праця.— С. 28.

³⁶ Див.: Ленін В. І. Редакції «Южного рабочего», 16 верес. 1902 р. // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 218; Крупская Н. К. Ленин и партия.— М., 1963.— С. 68.

³⁷ Див.: Ленін В. І. С. И. Цедербауму, липень 1901 р. // Повне збір. творів.— Т. 46.— С. 137.

позитивним, а що — негативним. Зокрема, В. І. Ленін зазначав, що у другому номері «Искры» «...з приводу одного страйку та замітки в «Южном рабочем» — робиться спроба сказати певніше»³⁸. Йшлося про виступ гірників на Прохорівських копальнях восени 1900 р. «Искра» дала детальний опис ходу цього страйку, в якому взяли участь близько 800 робітників, і розповіла про жорстоку розправу над його учасниками, що її вчинили царські посіпаки. Наприкінці статті цитувалися слова з «Южного рабочего» про той же самий виступ. Газета писала, що такі страйки відбуваються на Донбасі дедалі частіше й недалекий той час, коли у боротьбу вступить стотисячна армія шахтарів. Розвиваючи далі думку «Южного рабочего», «Искра» висловила впевненість, що до гірників приєднаються сотні тисяч інших робітників.

Так ленінська газета подавала приклад того, як треба аналізувати історичні події, як зробити так, щоб уроки історії служили революційній практиці. Вона активно підтримувала щонайменші спроби подолання «економістських» тенденцій в «Южном рабочем». Зокрема, пропагуючи на своїх сторінках публікації третього номера цього видання, «Искра» (№ 2, лютий 1901 р.) заявила, що вони свідчать про антиекономістську позицію газети і щодо вузькоекономістського, й еклетичного (щось середнє між «економізмом» та революційною соціал-демократією) напрямів³⁹. Йшлося також про статті на теми масового безробіття на Україні, становища іноземних робітників на місцевих підприємствах, роботи з'їздів гірничопромисловців півдня Росії тощо. Отже, й у цілому «Искра» дала третьому номеру «Южного рабочего» цілком позитивну оцінку⁴⁰.

Ще ширшу характеристику ідейної спрямованості газети іскрівці дали в огляді її четвертого номера. Заявивши, що це видання являє собою новий тип агітаційної преси, ленінська газета відзначила, що на його сторінках кожне питання розглядалося під кутом як соціалістичних, так і політичних цілей революційної боротьби всеросійського пролетаріату. Серед матеріалів четвертого номера «Южного рабочего» редакція «Искры» виділила публіцистично-історичні статті: «Хто винен? Чому падає заробітна плата на південноросійських заводах», «Недоторканність особи у Росії» й «XIX століття». Відзначивши революційну насиченість матеріалів з вітчизняної історії, «Искра» заявила, що четвертий номер «Южного рабочего» — «...таке ж відрядне явище в нашій нелегальній пресі, як і № 3, який мав величезний успіх скрізь у Росії»⁴¹.

Змістовні, пройняті революційним духом матеріали публікувалися й у наступних номерах видання. Так, у сьомому з'явилася стаття під назвою «Голод», у восьмому — історичний памфлет «Історія нагайки», в дев'ятому — стаття «Селянські заворушення», в одинадцятому — «Соціал-демократичний рух у Росії в 1902 р.» (до речі, у цій статті наголошувалося на тому, що в ході революційної боротьби пролетаріат під керівництвом соціал-демократичних організацій рішуче відкинув

³⁸ Ленін В. І. В. П. Ногіну, 5 лют. 1901 р. // Там же.— С. 83.

³⁹ Искра.— Декабрь 1900.— № 1—52.— Вып. 1—7.— Л., 1925.— С. 13, 14, 18.

⁴⁰ Соціал-демократ, відомий у жандармських документах під кличкою «Андрюшка», доставивши у Катеринослав транспорт з примірниками третього номера «Южного рабочего», провів з робітниками місцевих підприємств нараду, на якій обговорювалися питання дальшого розповсюдження газети і пропаганди її матеріалів серед трудящих. На ній розгорнулася дискусія, яка показала, що «економістські» погляди серед робітників ще не подолано. Ось як описано цю дискусію в жандармському документі: «Потім він («Андрюшка».— В. С.) виголосив промову про необхідність продовжувати боротьбу з урядом, і коли робітник Садиченко заперечував доцільність нелегальної діяльності і висловив думку, що робітникам слід боротися лише на економічному ґрунті, то «Андрюшка» заперечив, що подібна боротьба ні до чого не приведе, бо робітникам необхідно добиватися насамперед політичних прав, без чого неможливе поліпшення їхнього економічного становища...» (ЦДІА УРСР у Києві, ф. 313, оп. 2, спр. 322, арк. 252).

⁴¹ Искра.— Апр. 1901.— Вып. 1.— С. 24.

«економізм») та ін. Щодо одинадцятого номера «Южного рабочего», то ленінська «Искра» на своїх сторінках не тільки вмістила спеціальну бібліографічну замітку про його зміст, а й опублікувала (з коментарем) великі витяги з передової статті — «Визволення робітничого класу має бути справою самих робітників». Остання була спрямована на підтримку праці В. І. Леніна «Що робити?». Як відзначалося в «Искре», у ній містилося дотепне заперечення «...тій групі, яка уявила, що протиставлення робітничого класу буржуазії можна підмінити протиставленням соціаліста-робітника соціалісту-інтелігенту». Тобто ленінська газета прямо вказувала на антиекономістський характер цієї публікації, зміст та ідейне спрямування якої збігалися з критикою, що її зазнала на сторінках «Искры» у статті за підписом «Одесский рабочий» опортуністична брошура «Робітники й інтелігенція».

А якщо вже зайшла мова про основоположну працю В. І. Леніна «Що робити?», то цілком слушно буде нагадати й про те, що в ній міститься розгорнута історіографічна характеристика розглядуваного видання (на той час вийшло у світ 7 його номерів): «...«Южный рабочий» — прекрасна газета, зовсім невинна в принципіальній нестійкості. Але те, що вона хотіла дати для місцевого руху, було не досягнуте через рідкий вихід і широкі провали. Те, що найбільш настійне для партії в даний момент, — принципіальна постановка корінних питань руху і всебічна політична агітація, — виявилось не під силу місцевому органу. А те, що вона давала особливо хорошого, як-от статті про з'їзд гірнопромисловців, про безробіття і т. п. — не являло собою строго місцевого матеріалу і потрібне було для всієї Росії, а не для самого півдня. Таких статей не було і в усій нашій соціал-демократичній пресі»⁴².

Отже, хибні та недоліки, які мали місце у політичній лінії газети, а ще більше — всередині групи «Южный рабочий», на що також звертав увагу В. І. Ленін⁴³, не завадили йому належно відзначити й позитивне у публікаціях цього друкованого органу. Для історіографічної оцінки «Южного рабочего» це має бути, на нашу думку, вирішальним. У такому ж дусі оцінювала конкретні номери розглядуваного видання й «Искра». Та й усі соратники В. І. Леніна — «іскрівці більшості», зокрема, Б. М. Кнулянц, С. І. Гусев, П. А. Красиков, О. М. Стопані (за винятком М. М. Лядова), які виступали на II з'їзді РСДРП з пропозиціями ліквідувати групу «Южный рабочий», водночас відзначали, що її друкований орган відіграв позитивну роль у розвитку соціал-демократичного руху⁴⁴.

Ідейні та організаційні контакти з ленінською «Искрой» справили благотворний вплив на зміст газети «Южный рабочий». Зрештою, не хибні положення цього органу, а його матеріали, написані з послідовно революційних позицій, визначали провідну лінію видання. Завдяки цьому кращий його доробок можна віднести до надбань дожовтневої марксистсько-ленінської історіографії. Своїм внеском у наукову розробку конкретної проблематики вітчизняної історії, зокрема України⁴⁵, «Южный рабочий», безперечно, заслуговує на увагу тих дослідників, які вивчають історію історичної науки.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

⁴² Ленін В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху // Повне зібр. творів. — Т. 6. — С. 141.

⁴³ Див.: Ленін В. І. Редакції «Южного рабочего», 16 верес. 1902 р. // Там же. — Т. 46. — С. 218; Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: Криза в нашій партії // Там же. — Т. 8. — С. 187.

⁴⁴ Второй съезд РСДРП. — С. 349—352.

⁴⁵ Докладніше про це див.: Сарбей В. Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. — С. 84—94.

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА ЯК КОМПЛЕКС ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
(структурний аналіз)

Періодична преса відіграє важливу роль у творчому арсеналі історика. Адже у журналах і газетах містяться найрізноманітніші матеріали, необхідні при дослідженні різної тематики (зрозуміло, в той час, коли існувала преса). Не випадково у матеріалах XXVII з'їзду КПРС наголошувалося на особливому значенні засобів масової інформації, включаючи пресу, в житті радянського суспільства. Зокрема, у Політичній доповіді ЦК з'їздові зазначалося: «На сторінках газет і журналів, у телевізійних програмах запульсувало саме життя з його досягненнями і суперечностями, більше стало аналітичності і громадянськості, гостроти в постановці проблем і конкретної критики недоліків та упущень»¹. Комуністична партія розглядає «пресу як могутній інструмент гласності, громадського контролю»².

Різноманітна інформація, вміщена в періодичній пресі, відіграє, крім навчально-виховної та агітаційно-пропагандистської, й науково-пізнавальну функцію. Остання особливо характерна для радянських газет і журналів, оскільки важливою рисою нашої преси є науковість. Щоб активно допомагати Комуністичній партії на ділі виконувати функції колективного пропагандиста, агітатора і організатора, преса повинна мати науковий, наступальний і оперативний характер. Вимога наукового підходу до журналістської роботи ґрунтується на ленінському визначенні політики як науки і мистецтва. Керуючись марксистсько-ленінським вченням, Комуністична партія організує і мобілізує радянських людей на втілення в життя науково обґрунтованих планів. Тому могутня ідеологічна зброя партії — преса — не може діяти не науковому³.

Науковість радянської преси зумовлюється тим, що для неї характерне правдиве відображення дійсності, тобто фактів, подій, явищ, та відповідна їх інтерпретація. «...Факти,— писав К. Маркс,— мають бути викладені без прикрас, у цілковитій відповідності до стану справ»⁴.

Однак слід мати на увазі, що в періодичній пресі, в тому числі й радянській, як у будь-якій іншій сфері людського життя, трапляються неусвідомлені і цілком свідомі (головним чином пов'язані з певною кон'юктурою) помилки, огріхи, перекоєння. Тому до матеріалів преси, як і до іншого джерела, необхідно підходити з позицій комуністичної партійності та історизму. На XIV конгресі Міжнародної асоціації досліджень засобів масової інформації (Прага, 1984 р.) справедливо «підкреслювалася цінність цього джерела, але разом з тим виявлялися значні складності при його науковому використанні, пов'язані з багатством і різноманітністю інформації і насамперед з різним ступенем адекватності відображення в ній поточних подій»⁵.

У джерелознавчих працях періодичну пресу здебільшого відносять до історичних джерел⁶. Наприклад, М. Н. Черноморський писав: «При вивченні радянського періоду історії СРСР велике значення як істо-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 106.

² Там же.— С. 141.

³ Паринов М. П. Печать и время: Партийное руководство прессой Украины в условиях развитого социализма.— Киев; Донецк, 1984.— С. 77—78.

⁴ Маркс—Вильгельму Бракке // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 32.— С. 523.

⁵ Ибрагимов А. Исследования средств массовой информации // Общественные науки.— 1985.— № 3.— С. 195—196.

⁶ СИЭ.— М., 1968.— Т. 11.— Стб. 535; Источниковедение: теоретические и методические проблемы.— М., 1969.— С. 466; Источниковедение истории СССР XIX—начала XX в.— М., 1970.— С. 243; та ін.

ричне джерело набуває періодична преса»⁷. А далі він охарактеризував матеріали газет, виділивши як джерельні матеріали (документальні, оперативні, а також газетну інформацію, замітки робітників, хроніку та оголошення), так і літературні твори (статті, публіцистичні нариси, рецензії тощо). Таким чином, М. Н. Черноморський, як і багато інших джерелознавців, не виділяв у періодичній пресі різні види джерел як первинну інформацію про дійсність та власне літературні твори, що до джерел не належать і потребують історіографічного аналізу.

З початку 70-х років дослідники спеціально виділяли газетні матеріали джерельного характеру⁸. В змістовному підручнику з джерелознавства історії СРСР С. С. Дмитрієв зазначав: «Дуже велику цілісну групу джерел та матеріалів, організованих в певні форми, що мають суспільне призначення і соціально-культурне функціонування, являє собою періодична преса — журнали і газети»⁹. Таким чином, він чітко відділяв джерела преси від інших опублікованих матеріалів.

Надалі джерелознавці аналізували періодичну пресу тільки як комплекс історичних джерел¹⁰. Такий вибірковий аналіз певної частини преси цілком виправданий, оскільки інформація джерельного характеру, надрукована в газетах та журналах, уперше вводиться до соціального обігу, тоді як літературні матеріали (які не можна принижувати, бо вони виконують важливу суспільну функцію) побудовані переважно на основі якоїсь попередньої інформації. Отже, джерельна, первинна інформація преси заслуговує особливо ретельного аналізу.

Періодична преса зберігає і передає найрізноманітніші види джерел. Серед них виділяються дві великі групи. До першої належать законодавчі, діловодні, статистичні документи, спогади, листи, зобов'язання та ін., тобто матеріал, який готується не працівниками редакцій. Друга група джерел створюється співробітниками газет та журналів: кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, передові статті та ін.

Аналіз матеріалів обох груп проводиться за допомогою звичайних джерелознавчих прийомів, щоб з'ясувати адекватність відображення в них певних сторін історичної дійсності. Тому навряд чи доцільно стосовно другої групи вживати якісь окремі «прийоми, застосовувані істориками журналістики»¹¹. Це, очевидно, свідчило про те, що деякі джерелознавці певною мірою підміняють джерелознавчу характеристику матеріалів преси її історією, перебуваючи під занадто великим впливом істориків журналістики.

Серед документів, опублікованих пресою, насамперед слід виділити періодичні видання офіційних державних актів — законів, постанов та розпоряджень уряду, різноманітних урядових повідомлень тощо.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції декрети та постанови Радянського уряду публікувались у «Газете Временного рабочего и крестьянского правительства», «Известиях ЦИК и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», «Правде» та інших газетах. З грудня 1917 р. виходить збірник журнального типу «Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», в якому вміщувалися декрети і постанови всеросійських з'їздів Рад, ВЦВК, РНК РСФРР, Ради Праці та Оборони, постанови,

⁷ Черноморский М. Н. Источниковедение истории СССР: Советский период.— М., 1976.— С. 214.

⁸ Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970).— К., 1972.— С. 50.

⁹ Источниковедение истории СССР.— М., 1981.— С. 325.

¹⁰ Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР 1917—1941.— К., 1981.— С. 45.

¹¹ Источниковедение истории СССР.— С. 449.

накази та інструкції наркоматів, а також кодекси законів та інші акти. Збірники видавалися в міру накопичення відповідного матеріалу, в результаті чого число їх за різні роки було неоднаковим. Випуски за рік мали єдину пагінацію і зброшуровувались в окремий том. Аналогічне видання виходило і в Українській РСР. Після утворення СРСР — з вересня 1924 до серпня 1938 р. — видавалося «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР»¹².

Після прийняття Конституції СРСР 1936 р. офіційне періодичне видання державних документів було розділене з 1938 р. на «Відомості Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та «Зібрання постанов і розпоряджень Уряду СРСР», з 1957 р. — «Зібрання постанов уряду СРСР». В Українській РСР щотижня виходили аналогічні «Відомості Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки» та щомісяця — «Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки».

У «Відомостях Верховної Ради СРСР» публікуються закони, постанови та інші акти цього органу влади, міжнародні договори, угоди, конвенції, ратифіковані Президією Верховної Ради СРСР, укази і постанови Президії Верховної Ради, інформаційні матеріали про роботу її палат і постійних комісій, про діяльність Парламентської групи СРСР і Міжпарламентського союзу, про зміни в територіальному поділі союзних республік. Аналогічні матеріали друкуються у «Відомостях Верховної Ради Української РСР».

У збірниках постанов і розпоряджень урядів СРСР, Української РСР та інших братніх республік вміщуються найважливіші постанови Рад Міністрів з питань політичної, господарської, культурної діяльності, зокрема положення про міністерства, різні установи та ін., найважливіші спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, а також аналогічних республіканських органів.

Ці документи мають виняткове значення для істориків як джерела про діяльність вищих органів державної влади. Особлива цінність даних періодичних видань полягає в тому, що в них систематизовано найважливіші акти Радянської держави, які здебільшого публікуються повністю і лише іноді не вміщуються окремі конкретні пункти, що не мають загального суспільного значення.

В інших журналах та газетах друкуються державні документи відповідно до профілю видання. Для періодики характерним є обнародування не тільки найважливіших офіційних документів, а й їх проєктів, винесених на всенародне обговорення. Наприклад, широко публікувався у пресі проєкт нової редакції Програми КПРС, а згодом і затверджений XXVII з'їздом КПРС її остаточний текст. Це саме стосується і законів про трудовий колектив, промислове підприємство, реформи системи народної освіти тощо. Періодична преса докладно висвітлювала хід обговорення громадськістю подібних важливих документів. Вони конче необхідні дослідникові історії радянського суспільства для методологічного орієнтування, усвідомлення основних рис суспільного розвитку.

На сторінках преси оперативно публікуються матеріали з'їздів партії, систематично вміщуються переважно виклади найважливіших постанов Центрального Комітету партії, ЦК компартій союзних республік, місцевих партійних органів. На жаль, у цих викладах не вказується дата прийняття постанови (якщо це не рішення Пленуму ЦК). Щоправда, виклади найважливіших постанов публікуються із зазначенням дат їх прийняття у багатотомному документальному виданні «КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», а також у «Справочнике партийного работника», який виходить з 1957 р. що-

¹² СИЭ.— М., 1971.— Т. 13.— Стб. 105.

річно. Партиїні документи в ньому розподілені за такими рубриками: «Постанови і резолюції з'їздів КПРС», «Постанови пленумів ЦК КПРС», «Питання керівництва народним господарством», «Питання підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих», «Питання пропаганди, агітації, культури і науки», «Питання організаційно-партиїної роботи». В цих щорічниках вміщуються також найважливіші Укази Президії Верховної Ради СРСР, постанови уряду з питань радянського будівництва та зміцнення соціалістичної законності, а також документи про профспілку та комсомольську роботу.

Таким чином, розглянуті вище дві багатотомні документальні публікації дуже цінні для дослідника періодичної преси, оскільки в них систематизовано переважно вже опубліковані в газетах та журналах найважливіші партиїні, державні документи, матеріали громадських організацій (здебільшого у викладах).

У деяких газетах ці матеріали друкуються в спеціальних рубриках, зокрема у «Радянській Україні» — в рубриці «Офіційний відділ». Цілком правомірним є вміщення в періодичній пресі не повних текстів, а викладів значної частини офіційних документів. Це пояснюється їх специфічною направленістю, розрахованою на певну галузь народного господарства чи культури. Отже, повний текст цих документів необхідний лише обмеженому колу їх безпосередніх виконавців, а виклад дає можливість широкій громадськості ознайомитись з політичною лінією партії та держави у даному питанні. З цієї точки зору він становить інтерес і для історика-дослідника як методологічний орієнтир. Якщо ж учений розробляє конкретну тему, він може ознайомитись з повним текстом відповідної постанови в архіві чи відомчому поточному діловодстві.

«Введення директивних документів у систему всіх матеріалів преси дозволяє організувати більш дійову агітацію і більш глибоку пропаганду перших, а дослідник, що працює з періодикою, дістає можливість не тільки ознайомитись з офіційними матеріалами, але й зрозуміти їх роль, суспільне значення, ставлення до них різних соціальних груп»¹³.

Інтенсивність публікації офіційних документів на сторінках періодичної преси є різною залежно від конкретної історичної обстановки. Так, після перемоги Великого Жовтня, коли в країні утверджувалася нова, народна влада, цілком природним було надзвичайно широке обнародування в газетах та журналах основних декретів та законів Радянського уряду. 12 (25) грудня 1917 р. I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив встановлення Радянської влади на Україні, а вже через тиждень — 19 грудня — почала виходити українською та російською мовами газета «Вісник Української Народної Республіки» — орган ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України. Під рубрикою «Діяння і розпорядження Народного уряду України» у ній публікувалися найважливіші документи Радянської влади. В умовах воєнного часу, коли виходила газета, велика увага приділялася публікації наказів Народного секретаріату військових справ.

В різні періоди виходили специфічні органи друку, в яких вміщувалися офіційні документи. Так, з квітня 1921 до березня 1930 р. у Харкові видавався інформаційний журнал «Вісті Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України» (до березня 1928 р. публікувався російською мовою). У ньому друкувалися постанови, директивні листи, інструкції, звіти ЦК КП(б)У, а також статті з актуальних питань партиїного життя.

Офіційні документи публікувалися також в інших журналах і газетах, хоч не так інтенсивно, як у згаданих «Вістях».

¹³ Источниковедение истории СССР.— С. 450.

У роки соціалістичного будівництва в газетах та журналах офіційні документи публікувалися рідше, оскільки виходили в світ спеціалізовані видання актів на зразок «Зібрання узаконень та розпоряджень», а також різноманітні правові, юридичні кодекси.

Періодична преса друкувала лише найважливіші офіційні документи, з врахуванням тематичної спеціалізації органів друку. Значна увага приділялася підсумковим статистичним відомостям за рік, півріччя, квартал, наводилися цифрові зведення про хід польових робіт тощо.

Значний інтерес для історика радянського періоду становлять опубліковані у періодичній пресі численні листи робітників та селян — безпосередні свідчення представників народних мас про різні сторони дійсності. У цих важливих джерелах міститься матеріал про повсякденні досягнення в соціалістичному будівництві і критичний аналіз труднощів, недоліків, реалістичні пропозиції щодо їх подолання.

Значно слабше, ніж вищезгадана категорія джерел, представлені в радянській періодичній пресі матеріали мемуарного характеру. Здебільшого вони присвячуються якійсь історичній події чи епізоду з життя мемуариста, згадці про певну особу. Такі фрагментарні мемуари важко розшукати в численних друківаних органах.

Більш серйозної уваги заслуговують спогади, опубліковані в «товстих» журналах. Там є навіть цілі життєписи мемуаристів. Всі розглянуті вище види джерел не є продуктом творчої діяльності працівників органів друку. Однак, безумовно, на сторінках преси значно більше вміщується джерельних матеріалів, що належать до журналістських жанрів. Серед них найбільш узагальнюючий характер має передова стаття. У ній, за визначенням В. І. Леніна, «осмислюються, піднімаються на теоретичну висоту найважливіші події політичного дня як нашої країни, так і всього світу»¹⁴. Вона має бути написана на актуальну тему «живою і зрозумілою мовою»¹⁵.

Передові статті поділяються на оперативні, загальнополітичні та пропагандистські. Оперативні статті присвячуються найважливішим у даний період питанням господарського і культурного будівництва. У них аналізується передовий досвід і на його основі виробляються практичні заходи, викриваються недоліки. Загальнополітична стаття містить широкі політичні узагальнення, зроблені на основі осмислення різноманітного фактичного матеріалу. В пропагандистській передовій роз'яснюються окремі аспекти політики партії, цілеспрямовано пропагується марксистсько-ленінське вчення. Цей поділ є досить умовним. На практиці нерідко трапляється поєднання цих різних видів в одній статті¹⁶.

Актуальність змісту, оригінальність форми, виразність та емоційність мови роблять передову статтю цілеспрямованою та дієвою. Її джерельний характер як первинної інформації про історичну дійсність полягає в тому, що вона дає можливість дослідникові встановити суспільно-політичну значимість, актуальність основних питань періоду, що вивчається, і точку зору на них сучасників.

У джерелознавчій літературі досить поширеною є думка про те, що будь-яка стаття в газеті чи журналі належить до джерел. Наприклад, Я. С. Калакура і В. Ф. Солдатенко пишуть: «Стаття — це провідний синтетичний газетно-журнальний жанр. Його основними видами є передові, редакційні, проблемні, пропагандистські, наукові статті»¹⁷. Насправді ж всі перелічені цими авторами види, крім передових, на-

¹⁴ Ленін — журналіст и редактор.— М., 1961.— С. 342.

¹⁵ КПСС о средствах массовой информации и пропаганды.— М., 1987.— С. 316.

¹⁶ Черноморский М. Н. Указ. соч.— С. 219.

¹⁷ Документы героических свершений.— К., 1985.— С. 307. Див. також: Источниковедение истории СССР.— С. 451; Черноморский М. Н. Указ. соч.— С. 230—231.

лежать не до джерел, а до літератури, тому що створюються вони на основі джерельних матеріалів.

Розглянемо інші журналістські жанри джерельного характеру. До них насамперед належать матеріали, які М. Н. Черноморський досить влучно назвав газетною інформацією¹⁸, — матеріали радянських телеграфічних агентств (ТАРС, АПН, РАТАУ та ін.), журналістські звіти, репортажі, інтерв'ю та ін.

Безумовно, значну первинну інформацію про найактуальніші події суспільного життя передають органам друку телеграфні агентства. Їх основні функції охарактеризовані в положенні про ТАРС: «На Телеграфне Агентство Радянського Союзу покладається поширення по всьому Союзу РСР і за кордоном політичних, економічних, торговельних та будь-яких інших відомостей, що становлять загальний інтерес і стосуються як Союзу РСР, так і іноземних держав»¹⁹. У союзних республіках аналогічні завдання виконують республіканські телеграфні агентства (в Українській РСР — РАТАУ).

Агентства передають за допомогою сучасних засобів зв'язку: пошти, радіо, телефону, телебачення для опублікування в пресі різноманітні матеріали: хронікальні замітки, огляди і кореспонденції, фотографії, а також проблемні статті (оскільки найбільш поширеним з цих засобів є телеграф, відповідні агентства називаються телеграфними).

Крім того, великий обсяг інформації щодня одержують самі працівники органів друку, насамперед їх власні кореспонденти на місцях. Основним обов'язком останніх є організація «навколо газети широкого позаредакційного авторського активу, залучення до участі в газеті працівників партійних, радянських і господарських організацій, радянської інтелігенції, робітничих і сільських кореспондентів»²⁰.

Отже, позаредакційний актив органів друку може постачати певну джерельну інформацію, оперативно відгукуючись на поточні події.

Журналістську інформацію поділяють на такі основні види: звіти, репортажі та інтерв'ю. Звіт являє собою розповідь про важливі громадсько-політичні і масові заходи (з'їзди, конференції, сесії, пленуми, наради, урочисті засідання, збори, мітинги, політичні демонстрації тощо). У ньому подається опис події, зміст виступів, характеристика обстановки проведення, висловлюються деякі коментарі автора. Але здебільшого оціночні моменти мають невелику питому вагу. Тому істориків при використанні звіту переважно доводиться перевіряти достовірність самого факту. Характерною рисою звіту є точність фактів та подій, політична гострота і партійна цілеспрямованість.

Репортаж — це запис очевидця-журналіста про певну подію чи явище. Автор такої праці, розкриваючи власні враження, відображає дійсність у її природному розвитку. Ефект присутності автора на місці події надає репортажеві вірогідності, документальної точності, правдивості. Він являє собою саме первинну інформацію. В репортажі дається оцінка зображуваної події, розкривається її суть, він відзначається реалістичністю, яскравістю деталей та подробиць, динамічністю. При використанні репортажу історик повинен приділяти особливу увагу особі автора, оскільки його позиція яскраво виявляється в цьому виді джерел.

Своєрідним журналістським жанром і водночас історичним джерелом виступає інтерв'ю — запис запитань журналіста і відповідей політичних, громадських, господарських, культурних діячів, передовиків

¹⁸ Черноморський М. Н. Указ. соч. — С. 221—223. Зауважимо, що це визначення не досить точне. Адже і в «тонких» журналах типу «Огонька», «України» є подібна інформація. На наш погляд, точніше було б її назвати журналістською інформацією.

¹⁹ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. — М., 1935. — Отдел первый, № 5.

²⁰ КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. — С. 279.

виробництва та ін. Звичайно, інтерв'ю присвячується якійсь актуальній темі. Ставлення до неї виявляється у формулюваннях запитань журналістом. Відображувані в інтерв'ю факти, події, явища характеризуються і оцінюються особою, з якою веде бесіду журналіст.

У період перебудови особливо зросла кількість інтерв'ю в періодичній пресі, значно поліпилася їх якість, посилилися інформативність і дієвість. В «Правде», «Известиях», «Советской культуре», «Радянській Україні» та інших газетах у даному жанрі виступають партійні, державні діячі, керівники відомств, учені, діячі культури, які розкривають основні завдання та особливості перебудови відповідних ділянок життя. Такі інтерв'ю — важливі джерела з сучасної історії, що містять серйозні узагальнення.

З номера в номер публікує змістовні інтерв'ю щотижневий бюлетень товариства «Знання» — «Аргументы и факты», відповідаючи на численні запитання читачів.

Повноправним співавтором інтерв'юваного виступає журналіст, що ставить запитання, від цілеспрямованості, влучності яких значною мірою залежить якість матеріалу.

«Комсомольская правда» запровадила новий, корисний вид інтерв'ю під рубрикою «Пряма лінія» — запитання ставляться не журналістом, а читачами по телефону (такий вид інформації дуже поширений на телебаченні). Інформативна суть такого інтерв'ю посилюється, оскільки не тільки висвітлюється якась проблема, а й виявляється певною мірою коло інтересів громадськості, тобто проводиться своєрідне соціологічне дослідження. Такий вид інтерв'ю є яскравим проявом демократизації сучасного життя.

Таким чином, інтерв'ю дедалі більше висувається на чільне місце серед інших видів журналістських жанрів.

До матеріалів преси джерельного характеру належать невелика хронікальна інформація (нерідко під рубриками «Хроніка», «Хронікальні замітки») та оголошення.

Хроніка — короткий матеріал інформаційного характеру (замітка, телеграма), в якому висвітлюються поточні події або лаконічно повідомляється про події у певній галузі суспільного життя (партійна хроніка, культурно-мистецька хроніка та ін.). Під рубрикою «Хроніка», зокрема, публікуються повідомлення про переміщення на провідних державних посадах. Для історика істотно значення мають питання добору, оформлення хронікального матеріалу.

Оголошення, надруковані в періодичній пресі, повідомляють про певну подію чи факт. Це лаконічні нотатки, короткі або розгорнуті анонси про злободенні явища поточного життя. Повідомлення про майбутні події стосовно часу виходу органу друку (спектаклі, концерти, спортивні заходи та ін.) потребують з боку дослідника перевірки, чи дійсно вони відбулися. В цілому ж оголошення, опубліковані в пресі, є корисним джерелом при вивченні різних сторін громадського і культурного життя.

Таким є короткий огляд власне джерельних матеріалів періодичної преси. Переважна більшість джерелознавців беззастережно відносять до джерел також нарис та фейлетон²¹. На наш погляд, це робити можна тільки умовно. Журналісти визнають нарис як художньо-публіцистичний твір, що характеризується високим рівнем типізації і великою силою документальності²². Отже, нарис має подвійну — літературно-джерельну — природу, і джерелознавець при аналізі цього жанру повинен вищленяти його документальний матеріал, відкидаючи художню

²¹ Источниковедение истории СССР.— С. 454; Черноморский М. Н. Указ. соч.— С. 227—229; Документы героических свершений.— С. 309—310.

²² Григораш Д. С. Журналистика у термінах і виразах.— Львів, 1974.— С. 138—139.

вигадку. Здебільшого зробити це нелегко, оскільки, як правило, немає необхідних посилань на джерела, особливо, коли сам автор нарису був учасником зображуваних подій.

Втім нариси, вміщені на сторінках преси, дають багато корисного для історичного дослідження матеріалу. «Для пізнання країни,— писав М. Горький, — добре і старанно служить нарис»²³. Це емоційно забарвлений і водночас практично-діловий жанр. Умовно розрізняють такі форми нарисів: подорожній, основу якого становлять спостереження під час поїздки; портретний, присвячений характеристиці певної особи; так званий подійний, в якому розкриваються описувані події; нарешті, публіцистичний, що висвітлює важливі сторони політичного і суспільного життя країни²⁴.

За подвійністю своєї природи подібний до нарису фейлетон. Тільки його літературно-публіцистична спрямованість виявляється в сатирико-гумористичній образності. Документальність фейлетону пов'язана з тим, що в центрі його — реальна подія, життєвий приклад або якась особа. У фейлетонах викриваються недоліки в діяльності державного апарату, громадських організацій, негативні прояви у свідомості людей, потворні явища у побуті, хабарництво, бюрократизм тощо. Історикові документальна сторона фейлетону може стати у пригоді як джерело, що дає уявлення про недоліки, вади, суперечності життя. Ф. Енгельс високо цинив «такі забавні й дотепні фейлетони», в яких «усі факти відповідають дійсності»²⁵.

Ряд джерелознавців виділяють в окремий жанр замітки²⁶. М. Н. Черноморський відніс їх до виступів у пресі робітничих і сільських кореспондентів. Коротке визначення Л. Д. Дергачової зводиться до того, що «замітка — це констатація факту, лаконічна передача деякої суми відомостей без оціночних моментів»²⁷. На наш погляд, у цьому формулюванні є раціональне зерно. Дійсно, замітка не є журналістським жанром, а визначенням будь-якого матеріалу малого обсягу, вміщеного в друкованому органі: хронікальна замітка, короткий звіт про якусь подію у вигляді замітки, лист робкора чи сількора до редакції і т. д. (як статтею часто прийнято називати будь-який великий матеріал, так малий — заміткою). До того ж в історичних журналах замітками іменуються аж ніяк не джерела, а невеликого обсягу дослідження).

Нарешті, доречно вказати, що в газетах і журналах вміщується багато матеріалів не джерельного характеру, які не становлять первинної інформації про історичну дійсність. Крім літературних статей, до них належать різні огляди, рецензії. Якщо вони написані на історичні сюжети, то підлягають не джерелознавчому, а історіографічному аналізу.

Для виявлення джерельних матеріалів у періодичній пресі важливо не тільки розподілити їх за видами та жанрами, що було зроблено вище, а й охарактеризувати їх питому вагу окремо в газетах та журналах. Це сприятиме ефективному пошукові таких матеріалів дослідником.

Найбільш оперативну інформацію, безумовно, містять газети. К. Маркс і Ф. Енгельс високо цинили прогресивну газету як джерело актуальних відомостей, відзначаючи такі її якості, як «...повсякденне втручання в рух і можливість бути безпосереднім рупором цього руху,

²³ Горький М. Собр. соч. в 30-ти т.— М., 1953.— Т. 27.— С. 38.

²⁴ Черноморський М. Н. Указ. соч.— С. 228.

²⁵ Енгельс Ф. Георг Веерт // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 4.

²⁶ Черноморський М. Н. Указ. соч.— С. 223—227; Документы героических свершений.— С. 310; Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1973.— С. 298; та ін.

²⁷ Источниковедение истории СССР.— С. 450.

відображення поточної історії в усій її повноті, безперервна жива взаємодія між народом і щоденною пресою народу...»²⁸.

Газети оперативно висвітлюють політичні, економічні, виробничі, культурні, літературно-мистецькі, наукові, спортивні та інші злободенні події і факти, порушують важливі життєві проблеми, таким чином подаючи величезну первинну інформацію про історичну дійсність. Якщо в експлуататорському суспільстві сторінки газет заповнені нерідко рекламою, кримінальною хронікою, іншою низькопробною інформацією, а важливіші відомості часто подаються в урізаному і спотвореному вигляді на другорядному місці (тому дослідникові важко розшукати такий матеріал), то преса СРСР, інших соціалістичних країн свої сторінки присвячує публікаціям на злободенні теми сучасності.

В періодичній пресі газета як осередок оперативної інформації не одразу зайняла провідні позиції. У дореволюційній Росії більшу частину періодичних органів друку становили журнали. Газет було менше, але їх питома вага дедалі зростала в зв'язку з удосконаленням поліграфічної бази, постійним збільшенням попиту на оперативну інформацію, з активізацією політичного, економічного і культурного життя.

У радянський період постійно зростала мережа газет, поступово охоплюючи своїм впливом усю країну. За територіальною ознакою газети поділяються на союзні, республіканські, обласні, міські, міськрайонні, районні та багатотиражні (установ, підприємств, будов, учбових закладів, радгоспів і колгоспів), а за соціально-політичною спрямованістю, змістом і залежно від цього за контингентом читачів — на загальнополітичні, розраховані на всі основні соціальні верстви радянського суспільства, і соціально обмежені, розраховані в основному на певні соціальні категорії, насамперед на робітників, селян, інтелігенцію, молодь та ін. До соціально обмежених відносяться виробничо-галузеві і професійні видання. Їх читачі — переважно люди однієї професії або ті, що працюють в одних і тих самих галузях економіки та культури. Зокрема, до таких спеціалізованих видань належать спортивні, медичні, юридичні та ін.²⁹ Орієнтування в різних видах газетних видань необхідне історикові для ефективного пошуку джерельного матеріалу з конкретної тематики.

Важлива роль у створенні достовірної газетної інформації належить журналістові, який повинен поєднувати хист дослідника й розум політика. «Це, — як справедливо зазначав М. Г. Іщенко, — досконале знання фактів дійсності і розуміння тих соціальних процесів, що їх викликали до життя, визначення ідеї та мети зображення реальних картин, пошук найдоцільнішої форми викладу»³⁰.

Працівники газет постійно тримають руку на пульсі життя, сучасності. Працюючи для сучасників, вони водночас залишають нащадкам історичні джерела.

Однак слід враховувати, що це — тільки первісна інформація, яка згодом потребує дальшого осмислення. Як зазначав К. Маркс, «...преса перебуває завжди в становленні, і ніщо в ній ніколи не викінчене. Вона живе в народі і чесно ділить з ним його надії і тривоги, його любов і ненависть, його радощі і горе. Те, що вона, в надії і тривозі, підслухує у життя, вона оголошує потім до загального відома, вона виносить над цим свій вирок — різко, пристрасно, односторонньо, як підказують їй в даний момент схвильовані почуття і думки. Те помилкове, що є сьогодні в друкованих нею фактах або

²⁸ Маркс К., Енгельс Ф. Повідомлення про вихід "Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" // Твори.— Т. 7.— С. 1.

²⁹ Паринов М. П. Указ. соч.— С. 122.

³⁰ Іщенко М. Г. Значення радянської преси для вивчення періоду розвинутого соціалізму // Укр. іст. журн.— 1984.— № 1.— С. 22.

висловлюваних нею міркуваннях, завтра вона ж сама спростувати-
ме»³¹. Це марксистське положення стосується преси всіх часів і країн.
У ньому відображено саму сутність оперативної газетної інформації.

Нині, в період всеосяжної революційної перебудови, періодична
преса, в тому числі газети, показують різні сторони життя суспільства,
не обходячи його суперечностей, недоліків, гострих кутів. Передусім
це стосується базисних питань економіки. І цілком злободенно звучить
сьогодні настанова В. І. Леніна про те, що «газета повинна стати бо-
йовим органом, який не тільки дає регулярні й правдиві відомості
про нашу економіку, по-перше, але також аналізує ці відомості, об-
робляє їх науково для одержання правильних висновків з метою уп-
равління промисловістю та ін. (по-друге), і нарешті, *підтягує* всіх пра-
цівників економічного фронту, добивається пунктуальної звітності,
схвалює успішну роботу і виносить на загальний суд неакуратних,
відсталих, невмілих працівників даного підприємства, або установи,
або галузі господарства і т. п., по-третє»³².

В цих словах накреслена реалістична програма діяльності радян-
ської оперативної преси. Після XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів
ЦК партії «якість газетних матеріалів значно поліпшилася. Для пере-
важної їх більшості характерні предметність, актуальність, аналітич-
ність, націленість на читача»³³.

Отже, в сукупності газетні матеріали становлять для історика
своєрідний літопис життя країни практично на всіх територіальних та
галузевих рівнях. Завдання полягає тільки в тому, щоб раціонально
та вміло використати це джерельне багатство.

Значно менше, ніж у газетах, є історичних джерел в журналах.
К. Маркс і Ф. Енгельс писали, що «...у журналу є та перевага, що
він дозволяє розглядати події в більш широкому плані і спинятися
тільки на найбільш важливому. Журнал дає можливість докладно і
науково досліджувати *економічні* відносини, які становлять основу
всього політичного руху»³⁴. Оскільки журнали виходять у світ значно
рідше, ніж газети, вони надають свої сторінки переважно для полі-
тичних, наукових та художніх узагальнюючих статей. Зрозуміло, що
оперативна інформація безпосередньо про сьогодення для такого орга-
ну друку не підходить. Тому з історичних джерел в журналах дру-
куються найважливіші партійні, державні документи, спогади, листи,
звернення, зрідка — щоденники, а також хроніка та оголошення.

Багатством різних видів матеріалів відзначаються тижневики
(«тонкі» журнали) «Огонек», «Неделя», «Современник», «Україна».
За журналістськими жанрами вони наближаються до газет. Крім вище-
згаданих, характерних для більшості журналів джерел, вони вміщують
окремі звіти, репортажі, інтерв'ю, а також чимало зображувальних дже-
рел — фотографій, замальовок, репродукцій мистецьких творів. Таким
чином, подібні громадсько-політичні та літературно-художні журнали
публікують досить широкий діапазон історичних джерел, хоч їх за-
гальна питома вага в кожному номері не дуже велика — переважають
літературні твори.

На особливу увагу дослідника заслуговує історична періодика —
наукові спеціалізовані журнали, зокрема «Вопросы истории», «История
СССР», «Новая и новейшая история», «Український історичний жур-
нал», «Вопросы истории КПСС» та ін. Певне місце (хоч і досить не-

³¹ Маркс К. Заборона "Leipziger allgemeine zeitung" // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 158.

³² Ленін В. І. Лист до редакції газети «Экономическая жизнь» // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 104.

³³ Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Роль преси Української РСР у боротьбі трудящих за здійснення економічної політики КПРС і Радянської держави // Укр. іст. журн.— 1984.— № 5.— С. 16.

³⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 7.— С. 1.

велике) в них займає публікація джерел — документів, спогадів, наукової хроніки та інформації, новітньої історичної бібліографії. З джерелознавчої точки зору значний інтерес становлять вміщені в цих журналах огляди джерел, рецензії на збірники документів і матеріалів. Такі публікації сприяють розвитку джерелознавства та історичних досліджень, а також містять певну бібліографію джерел. На жаль, історичні журнали, як правило, не публікують зображувальних джерел.

Чимало історичних джерел публікується на сторінках журналів архівних установ — «Советские архивы», «Архіви України» та ін. У них систематично з'являються добірки документів на актуальні теми, зокрема до ювілеїв, листування, численні кінофотодокументи.

Певну джерельну інформацію дають історикові теоретичні, політичні та наукові журнали з різних галузей знань, особливо гуманітарних. Це насамперед партійні та державні документи, а також інтерв'ю, наукова хроніка — звіти про конференції, сесії, роботу установ та ін. Така інформація, особливо на стиках з історичною наукою, вельми корисна і важлива як для джерелознавця, так і взагалі для історика.

«Товсті» літературно-художні і громадсько-політичні журнали на зразок «Нового мира», «Вітчизни» також вміщують, щоправда, досить обмежене коло історичних джерел. Це переважно спогади, листування, хроніка літературно-мистецького життя. Час від часу на їх сторінках публікуються літописи, добірки архівних матеріалів. Цінною особливістю цих джерельних публікацій є їх великий обсяг.

Таким чином, журнали містять меншу, ніж газети, джерельну інформацію, але вона важлива і корисна для дослідника, оскільки істотно розширює коло джерел.

Отже, періодична преса як комплекс історичних джерел є важливим арсеналом у дослідницькій роботі історика. Для радянських газет і журналів характерним є достовірне відображення дійсності, тлумачення фактичного матеріалу з позицій марксистсько-ленінського вчення. Преса «...не задовольняється самим констатуванням фактів, а дошукується і прихованих пружин»³⁵.

Комуністична партія ставить завдання, щоб у процесі перебудови роботи періодичної преси піднести її на якісно новий рівень. Для цього необхідно долати прояви формалізму і парадності, реалістично, правдиво, по-діловому, уміло показувати різні сторони радянської дійсності.

При використанні матеріалів преси історик повинен враховувати фактори, які справляють великий вплив на вдосконалення її діяльності, — «розвиток науково-технічної революції; дальший розвиток соціалістичної демократії; зростання політичної і соціальної активності, культурного та загальноосвітнього рівня радянських людей; залучення трудящих до громадського управління; необхідність посилення ідеологічної, політико-виховної роботи; загострення ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом»³⁶.

На сучасному етапі відбуваються глибокі, справді докорінні зрушення в суспільстві. Це вимагає величезної затрати сил, енергії, ініціативи, творчого підходу до справи, наполегливої боротьби з інертністю і косністю, психологічної перебудови кадрів, нового мислення, нового стилю роботи. «І тут преса з її можливостями, з її сприйнятливістю до нового, передового, маючи такі могутні підйоми, як критика, гласність, пропаганда кращого досвіду, — зазначав М. С. Горбачов, — може і повинна зробити багато»³⁷. На сторінках газет і журна-

³⁵ Маркс К. Заборона "Leipziger allgemeine zeitung" // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 1.— С. 157.

³⁶ Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Назв. стаття.— С. 16.

³⁷ Комуніст України.— 1987.— № 3.— С. 62.

лів повинно відображатись об'єктивно, всебічне бачення реальності — «правда повинна бути повною»³⁸.

Історики розглядають пресу переважно як комплекс масових джерел, присвячених різним сторонам повсякденної дійсності. Однак слід мати на увазі, що історична обстановка завжди істотно впливає на органи друку. Тому історик повинен критично оцінювати їх матеріали. Все поверхове, надумане, кон'юнктурне, те, що суперечить історичній правді, має відкидатися. Зокрема, у період застою досить обмеженою була інформація, яку друкувала преса. Різні негативні явища — невиконання плану, всілякі катастрофи, поширення хвороб, наркоманії, алкоголізму та ін.— або зовсім замовчувалися, або висвітлювалися занадто стисло та поверхово. Існували навіть своєрідні «зони мовчання», до яких не мали доступу журналісти. Так, приховувалися непоодинокі факти зловживання службових осіб своїм становищем, викривлено зображувався стан деяких галузей народного господарства (наприклад, уявні «досягнення» у вирощуванні бавовника в Узбекистані), не друкувалася інформація про серйозні злочини, пов'язані з розкраданням соціалістичної власності тощо. Про це образно сказав М. С. Горбачов: «Коли ми з вами «рожеве» світло на життя напускали, народ все бачив і втрачав інтерес до преси, до громадської діяльності»³⁹. В таких випадках необхідно джерельний матеріал преси ретельно зіставляти з іншими відомостями, насамперед з архівними документами, свідченнями учасників подій. Історики повинні наслідувати приклад критичного підходу до всіх справ з боку Комуністичної партії. На зустрічі в ЦК КПРС з керівниками засобів масової інформації і творчих спілок М. С. Горбачов справедливо зазначав: «Упевнений, що без збереження атмосфери відкритості, гласності, критики, без широких відповідальних дискусій, пройнятих турботою про потреби народні, про долю держави і суспільства, ніякої конструктивної роботи не буде, ніякий конструктивний етап не настане»⁴⁰.

Важливо, щоб дослідник змальовував реалістичну картину дійсності, без шарахання в різні сторони. «Історію треба бачити такою, якою вона є... Це доля народу з усіма суперечностями: і з досягненнями, і з помилками»⁴¹,— наголошував М. С. Горбачов.

Щоб писати таку історію, дослідники мають широко використовувати найрізноманітніші джерела, включаючи свідчення періодичної преси — літопису сучасного суспільства.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

³⁸ Там же.— С. 66.

³⁹ Рад. Україна.— 1987.— 16 лип.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Комуніст України.— 1987.— № 3.— С. 65.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ПРО СТВОРЕННЯ БІОГРАФІЧНОЇ ХРОНІКИ В. І. ЛЕНІНА

В. О. НЕРОД (Київ)

Факти і події біографії В. І. Леніна становлять для істориків величезний інтерес, оскільки вона є водночас історією нашої Комуністичної партії. Цей нерозривний зв'язок став особливо наочним після виходу в світ багатотомної Біографічної хроніки В. І. Леніна¹. Наполеглива робота над цим унікальним виданням постійно перебувала в центрі уваги істориків партії, які опублікували ряд книг, брошур, наукових статей про Біохроніку в цілому², а також велику кількість рецензій на окремі томи в періодичній пресі. В цих працях всебічно розглянуто широке коло питань, що стосуються створення Біохроніки та її джерельної бази. Однак опубліковані до виходу в світ багатотомної Біохроніки хроніки життя і діяльності вождя, а також видані в останні роки ленінські тематичні хроніки ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. В даному огляді зроблено спробу заповнити цю прогалину.

Створення біографічних хронік, що розкривали життєвий шлях і творчу діяльність В. І. Леніна, розпочалося невдовзі після його смерті. Однією з перших була брошура «Биография В. И. Ленина в датах и числах», підготовлена співробітниками Ленінградського губернського відділу Іспарту — Комісії по вивченню історії Жовтневої революції і РКП(б)³. Як відзначалося у передмові до цієї праці, її було створено у зв'язку з тим, що «від багатьох ленінградських колективів РКП(б) і вузів, від ленінградських організацій РЛКСМ і від окремих осіб дедалі частіше почали надходити до нас прохання і заяви — дати більш-менш точні дати про все життя й діяльність В. І. Ульянова (Леніна)» (С. 3). Для написання брошури-хроніки використовувалися спогади соратників Ілліча, матеріали журналів «Красная летопись», «Пролетарская революция», «Красная Новь», «Пути революции», істпартівські збірники, а також документи Ленінградського відділення ЄДАФ (Єдиного державного архівного фонду).

Велике значення для укладання хроніки мала опублікована в газеті «Правда» стаття «Личное дело члена РКП(б) В. И. Ульянова (Ленина)»*. Вона була написана на основі особової справи Ілліча, що зберігалася в Інституті В. І. Леніна при ЦК РКП(б). Під час систематизації біографічних даних вождя були також використані про-

¹ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. 1870—1924.— М., 1970.— 1982.— Т. 1.— С. 12.

² См.: Зевелев А. И., Кулешов С. В. Биографическая хроника В. И. Ленина и историко-партийная наука. 1870—1917.— М., 1978.— 64 с.; Савицкая Р. М. Архивные источники Биографической хронике В. И. Ленина советского периода // Археографический ежегодник за 1980 год.— М., 1981.— С. 34—48; Фомичев В. С. Летопись великой жизни. 1870—1924: Библиогр. обзор издания «Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. 1870—1924». — Т. 1—12. — М., 1984; Юницкая Р. З. Биографическая хроника В. И. Ленина: Источники. Поиски. Находки.— М., 1984.— 64 с.; Шаховская Н. Д. О документах В. И. Ленина, впервые опубликованных в Биографической хронике: Проблемы лениноведения.— М., 1985.— С. 128—155; Дейч Г. М. Биографическая хроника В. И. Ленина и некоторые вопросы архивной эвристики // Советские архивы.— 1985.— № 2.— С. 21—26; Губенко М. П. Биографическая хроника В. И. Ленина как археографический труд // Археографический ежегодник за 1985 год.— М., 1986.— С. 3—8; та ін.

³ Биография В. И. Ленина в датах и числах.— Л., 1924.— 43 с.

* Ця стаття пізніше була видана видавництвом «Московский рабочий» у вигляді брошури «Личное дело члена РКП(б) В. И. Ульянова (Ленина) с приложением копий документов».— М.— Л., 1926.— 21 с.

токоли перших п'яти з'їздів партії. Головні дати життя й діяльності Володимира Ілліча наведено переважно із зібрання його Творів. Через розпорошеність матеріалів, відсутність точних дат укладачу В. Кікоїну довелося долати чималі труднощі.

Друга брошура «Основные вехи жизни В. И. Ульянова (Ленина)»⁴, видана в масовій серії «Ленинская библиотека», складається з лаконічних (нерідко в один рядок) записів найважливіших подій життя Володимира Ілліча.

Перша книга-хроніка «Даты жизни и деятельности Ленина. 1870—1924»⁵, підготовлена в 1931 р. Інститутом В. І. Леніна при ЦК ВКП(б), містила понад 2 тис. фактів з життя вождя (у 1933 р. ця книга вийшла другим виданням).

Значне вдосконалення лєнінських біохронік стало можливим завдяки великій науково-дослідній роботі, що розгорнув Інститут В. І. Леніна при ЦК ВКП(б). У 1924—1930 рр. його співробітники проводили систематичний збір і класифікацію всієї літератури, пов'язаної з іменем вождя. Результатом цієї роботи стали 5 бібліографічних томів⁶, в яких зафіксовано 2554 публікацій лєнінських творів і 16725 праць про вождя пролетарської революції⁷. В 1932 р. вийшов також перший том «Ежегодника по ленинской и историко-партийной библиографии» за 1929 рік. Наступні томи цього видання за 1930—1934 рр., що уклалися бібліотекою Інституту Маркса—Енгельса—Лєніна (цей науковий заклад було утворено в березні 1931 р.), не вийшли в світ⁸.

Паралельно з бібліографічною роботою з 1920 р. в країні здійснювалося перше видання Творів В. І. Леніна, а в 1925—1932 рр.— друге і третє. В кожному томі у вигляді додатків публікувалися матеріали під назвою «Основні віхи життя В. І. Леніна». Їх було використано у згаданій вище книзі-хроніці «Даты жизни и деятельности Ленина. 1870—1924». Однак кожний пункт у ній на відміну від додатків до Творів мав посилання на літературне або архівне джерело⁹ (систематизацію всіх дат, їх перевірку, підкріплення відповідними джерелами виконала Ш. Н. Манучар'янц). При укладенні хроніки було використано також спогади про Володимира Ілліча Н. К. Крупської, І. А. Теодоровича, О. Д. Стасової, М. І. Полетаєва, О. Є. Бадаєва, Г. Л. Шкловського, М. І. Подвойського, С. Я. Аллілуєва, Ф. Ф. Раскольникова, М. О. Савельєва, Г. І. Петровського, М. С. Кедрова та багатьох інших. У 1934 р. вийшла з друку підготовлена Інститутом Маркса—Енгельса—Лєніна книга «Два месяца работы В. И. Ленина»¹⁰, в якій на відміну від попередніх хронік простежувалася робота вождя протягом кожного дня. У цьому виданні міститься детальний перелік його листів за цей період, доручень, прийомів, засідань, виступів і т. п. Основними матеріалами для складання хроніки стали архівні документи, «вихідні» і «вхідні» журнали приймальні Володимира Ілліча, записи його секретарів. Було використано також періодичну пресу, лєнінські твори, спогади про вождя революції та ряд інших матеріалів. Хоча нова хроніка у науковому відношенні стала певним кроком вперед порівняно з попередніми, однак вона не могла претендувати на вичерпну повноту. Роз-

⁴ Основные вехи жизни В. И. Ульянова (Ленина): Краткая выдержка из календаря жизни Владимира Ильича.— Л., 1925.— 31 с.

⁵ Даты жизни и деятельности Ленина. 1870—1924.— М., 1931.— 246 с.

⁶ Ленинiana: Библиографический обзор русской литературы за 1924—1928 гг.— М.-Л., 1926—1930.— Т. 1—5.

⁷ Вопросы библиографии и библиотековедения: Межвед. сборн.— Минск, 1983.— Вып. 4.— С. 5.

⁸ Там же.— С. 6.

⁹ Зевелев А. И., Кулешов С. В. Указ. соч.— С. 7—8.

¹⁰ Два месяца работы В. И. Ленина: Из хроник жизни и деятельности. Январь—февраль 1921.— М., 1934.— 107 с.

глядувана хроніка становила частину наукової праці — «Календарь работы В. И. Ленина с октября 1917 г. по март 1923 г.» *

У 1934 р. вийшла у світ підготовлена співробітниками Інституту Маркса — Енгельса — Леніна книга про діяльність Ілліча в 1903—1904 рр.¹¹ Змістовна біографічна хроніка «В. И. Ленин в первые месяцы Советской власти», присвячена діяльності вождя в період з 26 жовтня по 31 грудня 1917 р., друкувалася в журналі «Вопросы истории КПСС»¹².

Важливою подією в суспільному житті країни мало четверте видання у 1941—1967 рр. Творів В. І. Леніна. В 45 томах містилося вже понад 3 тис. різних біографічних фактів і даних. У процесі роботи над цим виданням було здійснено випуск хроніки «Ленин в 1917 году. Даты жизни и деятельности. Март—октябрь»¹³. Підготовлена співробітниками Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС до 40-річного ювілею Великого Жовтня, вона була присвячена діяльності вождя в один з найбільш напружених і насичених важливими історичними подіями періодів в житті всієї країни. В цій хроніці міститься чимало нових матеріалів з теми. Зокрема, розповідається про проведену Леніним на квартирі М. І. Калініна у Петрограді між 10(23) і 16 (29) жовтня 1917 р. нараду з вузьким складом членів ЦК з питання про повалення Тимчасового уряду (с. 103); про зустріч Леніна на нелегальній квартирі з М. І. Подвойським, В. О. Антоновим-Овсієнком і Ф. Ф. Раскольниковим, під час якої обговорювалося питання про організацію Військово-революційного Комітету з представників Військової організації партії, солдатської секції Петроградської Ради і військової організації лівих есерів (с. 103); про виступ Леніна на розширеному засіданні ЦК РСДРП(б) на захист резолюції про збройне повстання, прийнятої на засіданні ЦК партії 10 (23) жовтня (с. 105). Значно детальніше, ніж у книзі «Даты жизни и деятельности Ленина 1870—1924» висвітлено події, пов'язані з безпосереднім керівництвом Володимиром Іллічем роботою Військово-революційного комітету по підготовці та проведенню збройного повстання, штурму Зимового палацу (с. 108—111). Ширше показано участь Леніна в засіданні II Всеросійського з'їзду Рад, у створенні першого Робітничо-селянського уряду — Ради Народних Комісарів (с. 111—114).

У 50-ті роки вийшли також у світ книги про роботу В. І. Леніна в Петербурзі і Москві¹⁴, а в 1970 р. — про перебування його в Москві і Підмосков'ї¹⁵. Це видання відрізняється від попередніх не лише більшою повнотою фактичних матеріалів, а й структурою. Якщо у книгах, виданих у 50-ті роки, факти і події розміщено в хронологічному порядку, то в новій вони до того ж об'єднані і пов'язані з кожним окремим пам'ятним місцем. Значно розширений також науково-довідковий апарат. Ряд публікацій, присвячених біографії В. І. Леніна, з'явився у 60-ті роки в періодичній пресі¹⁶.

* «Календарь работы В. И. Ленина за январь и первую половину февраля 1921 г.» був спочатку опублікований у «Записках Института Ленина» (т. 1, 3 за 1927—і 1928 рр.).

¹¹ В. И. Ленин в эпоху Второго съезда и раскола партии: Из хроники жизни и деятельности. Июнь 1903 года — декабрь 1904 года. — М., 1934 г. — 108 с.

¹² См.: Вопросы истории КПСС, 1960, №№ 2—6; 1961, №№ 1—2.

¹³ Ленин в 1917 году: Даты жизни и деятельности. Март—Октябрь. — М., 1957. — 127 с.

¹⁴ Ленин в Петербурге: Места пребывания и революционной деятельности В. И. Ленина в Петербурге—Петрограде. 1890—1900 гг., 1905—1907 гг., 1917—1920 гг. — Л., 1957. — 358 с.; Ленин в Москве: Места пребывания, даты и события. — М., 1959. — 263 с.

¹⁵ Ленин в Москве и Подмосковье: Места пребывания, даты и события. — М., 1970. — 468 с.

¹⁶ Напр.: Хроніка вшанування пам'яті В. І. Леніна та розповсюдження його творів на Волині і Львівщині (3 нових матеріалів Волинського і Львівського обласних архівів // Жовтень.—1967.—№ 4.—С. 18—23; В. И. Ленин и внутренний водный транспорт: Хроника основных событий и фактов // Речной транспорт.—1969.—

Науково-дослідна робота, пов'язана з пошуком нових ленінських документів, почала набувати широкого розмаху після прийняття 8 січня 1957 р. постанови ЦК КПРС про видання Повного зібрання творів В. І. Леніна¹⁷. Було прийнято рішення зібрати воедино всю ленінську літературну спадщину — не лише закінчені праці, а й підготовчі матеріали, листи, записки і т. д. Нове видання доручалося здійснити на строго науковій основі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

У ході підготовки і видання 55-томного Повного зібрання творів (з 1958 по 1965 р.) було виявлено 9 тис. ленінських праць і документів, з яких більш як половина не включалась у попередні видання, а 1100 документів взагалі не публікувалися. В більшості томів Повного зібрання творів (за винятком тих, в яких надруковані окремі, найбільші ленінські праці, а також листи (т. 46—55) вміщено перелік найважливіших подій біографії вождя, але без посилань на джерела.

У 1961 р. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС затвердив інструкцію по складанню багатотомної Біографічної хроніки В. І. Леніна¹⁸. До моменту прийняття цього рішення вийшло 4 видання Творів В. І. Леніна (п'яте видання завершувалося), 39 «Ленінських збірників», 6 видань наукової біографії вождя, 8 — популярної біографії. Уважно, скрупульозно вивчалася багатогранна й різнобічна діяльність В. І. Леніна в галузі зовнішньої політики. Йй присвячені дві книги М. І. Труша¹⁹. Обидві вони написані на основі документів і матеріалів Центрального партійного архіву і науково-довідкового кабінету сектора творів В. І. Леніна ІМЛ при ЦК КПРС. Ці книги згодом були доповнені хронікою Ангела Векова «Ленин и Болгария»²⁰. А в 1986 р. вийшло ще одне хронікальне видання, присвячене міжнародній діяльності вождя в рік Великого Жовтня²¹.

Значні результати у джерелознавчому вивченні праць В. І. Леніна стали стимулом для дальших досліджень у процесі підготовки багатотомної Біохроніки. В ній зафіксовано дати написання Володимиром Іллічем творів і листів, відображено його участь у партійних, профспілкових з'їздах і пленумах ЦК партії, засіданнях Ради Народних Комісарів РСФРР і Ради Праці і Оборони, конгресах Комінтерну, зустрічі з різними особами, прийоми делегацій, розпорядження, доручення тощо.

У перших трьох томах Біохроніки висвітлено життя і революційну діяльність вождя до березня 1917 р. Особливу увагу приділено його боротьбі за створення і зміцнення пролетарської партії нового типу. З 4-го тому розповідається про радянський період діяльності вождя.

Біографічна хроніка відрізняється від усіх попередніх хронікальних видань тим, що її укладачі прагнули відобразити усі події життя й діяльності В. І. Леніна — по роках, місцях, днях, а в томах, що охоплюють радянський період, — по годинах і інколи навіть хвилинах. При цьому кожний факт, наведений у виданні, має посилання на найбільш вірогідні опубліковані й архівні матеріали.

Головною джерельною базою Біохроніки стали 34 тис. документів В. І. Леніна, що зберігаються у фондах Центрального партійного архі-

№ 11.— С. 3; Ленин и становление внешнеэкономических связей Советского государства // Внешняя торговля.— 1969.— № 5.— С. 2—7; та ін.

¹⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 7.— С. 227—228.

¹⁸ Зевелев А. И., Кулешов С. В. Указ. соч.— С. 10, 12.

¹⁹ Труш М. И. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1917—1920: День за днем.— М., 1963.— 310 с.; Труш М. И. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1921—1923: День за днем.— М., 1967.— 406 с.

²⁰ Веков А. Ленин и България: Хроника. В. И. Ленин и българското революционно движение.— София, 1970.— 299 с.

²¹ Труш М. И. Международная деятельность В. И. Ленина: Год Великого Октября.— М., 1986.— 285 с.

ву. Особливо важливим є фонд 2, який утворився в результаті діяльності Володимира Ілліча як глави Радянського уряду²².

У 12 томах цього унікального видання містяться 39 тис. фактів з життя В. І. Леніна, тобто у кілька разів більше, ніж наведено у Повному зібранні творів²³. При цьому вказуються учасники подій, про які йдеться у книгах, і місця (адреси), де ці події відбувалися. Половина ленінських документів, що увійшли до Біохроніки, була раніше взагалі невідома широким масам читачів. Нові факти були встановлені виключно по архівних матеріалах. Всього у 12 томах Біохроніки вперше опубліковано 4473 документи В. І. Леніна, серед них 1455 — неповністю. 41 документ раніше публікувався частково в інших джерелах, а в Біографічній хроніці вперше наведений повністю. 6 документів друкувалися раніше без вказівки на авторство і вперше представлені як ленінські²⁴.

Надзвичайно ґрунтовна джерельна база Біохроніки становить величезний науковий інтерес і є, в свою чергу, джерелом для подальшої розробки проблем лєнінознавства та історії КПРС. Створення всеохоплюючої історичної Ленініани активізувало роботу дослідників на місцях. З'явився ряд хронік про зв'язки В. І. Леніна з революційним рухом і його роль у революційних перетвореннях в Азербайджані, Казахстані, Сибіру, Івано-Вознесенську, на Дону, в Пермській, Тульській, Вологодській областях та ін.²⁵. Укладачі більшості місцевих хронік, що вийшли після 1970 р., широко використовували матеріали багатотомної Біохроніки В. І. Леніна. В окремих з них («Пермская Лениниана», «В. И. Ленин и Тульский край») на факти дано редакційні примітки, що значно розширює зміст інформації. Місцеві хроніки — цінне джерело історичної Ленініани.

До скарбниці Ленініани в 70-ті роки органічно увійшли також тематичні хроніки, пов'язані з лєнінською культурною спадщиною²⁶. Матеріали цих видань розміщені у такому порядку: спочатку дано факти з Біохроніки В. І. Леніна, потім частина з них доповнюється витягами з текстів лєнінських творів, радянської преси, партійними і державними документами або ілюструється уривками із спогадів активних учасників боротьби за соціалістичну культуру.

В хроніці «Незабываемые встречи с Лениным»²⁷ зібрано спогади селян-ходоків, які зустрічалися з вождем. Ці матеріали допомагають повніше висвітлити ряд важливих історичних подій в роки становлення Радянської влади, а також політику партії щодо селянських мас.

Слід відзначити, що хроніки життя й діяльності В. І. Леніна видавалися дуже нерівномірно за роками. Особливо загальмувалася ця робота у другій половині 30-х — першій половині 50-х років, що було пов'язане з негативним впливом культу особи Й. В. Сталіна на розвиток суспільних наук. У хроніках, що з'явилися в той період, мало місце

²² См.: Фонд документов В. И. Ленина.— М., 1970.— 307 с.

²³ Источниковедение истории советского общества.— М., 1982.— Вып. 4.— С. 25.

²⁴ Шаховская Н. Д. Указ. соч.— С. 129.

²⁵ Азизбекова П. А. В. И. Ленин и Советский Азербайджан: Летопись 1917—1924 гг.— Баку, 1970.— 165 с.; Ленинские документы о Казахстане: Хронологический перечень документов и фактов.— Алма-Ата, 1970.— 159 с.; В. И. Ленин и Сибирь.— Новосибирск, 1972.— 199 с.; В. И. Ленин и революционное подполье в Сибири: Хроника.— Омск, 1983.— 320 с.; Терентьев В. П. Вместе с Ильичем: Хроника о связях ивановцев с В. И. Лениным.— Ярославль, 1973.— 160 с.; Донская Лениниана.— Ростов-на-Дону, 1980.— Кн. 2. По страницам великой жизни: Из Биографической хроники.— 188 с.; Пермская Лениниана: В 6 т.— Пермь, 1981.— Вып. 3.— Т. 1. По страницам ленинской Биохроники.— 117 с.; В. И. Ленин и Тульский край: Хроника событий (1896—1925).— Тула, 1981.— 123 с.; Ленин и Вологодский край: Хроника (1899—1922).— Архангельск, 1985.— 112 с.; та ін.

²⁶ Ленин и культурная революция: Хроника событий (1917—1923 гг.).— М., 1972.— 495 с.; Ленин и культура: Хроника событий. Дооктябрьский период.— М., 1976.— 463 с.

²⁷ Незабываемые встречи с Лениным: Хроника событий (1919—1924). Воспоминания.— М., 1985.— 256 с.

викривлення історичних фактів. Не згадувалося багато видатних партійних і державних діячів, які працювали разом з Іллічем. Становище почало змінюватися на краще після історичних рішень XX і XXII з'їздів КПРС, які рішуче засудили культ особи і пов'язані з ним деформації в різних сферах суспільного життя.

Протягом останніх десятиріч було покладено початок широким дослідженням у науковій хронологічній Ленініані — важливому розділі радянського суспільствознавства. Одержані вагомі результати у вигляді великомасштабної фундаментальної Біографічної хроніки В. І. Леніна, а також ленінських хронік з окремих тематичних питань. У світлі історичних рішень XXVII з'їзду КПРС перед дослідниками постає завдання створити нові високоідейні та історично правдиві хроніки, використовуючи у всій повноті невичерпне багатство ленінської спадщини та архівні фонди. Зокрема, на порядку денному стоїть створення хроніки про керівництво В. І. Леніним революційним рухом і соціалістичним будівництвом на Україні. Такі наукові праці конче потрібні для дальшого розгортання історичних досліджень, пов'язаних із сьогоденням.

В. І. ЛЕНІН І РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА ЕМІГРАЦІЯ В АВСТРАЛІЇ (1907—1919 рр.).

**А. М. ЧЕРНЕНКО (Дніпропетровськ),
О. І. САВЧЕНКО (Дніпропетровськ)**

В. І. Ленін вважав політичну еміграцію однією з форм боротьби проти самодержавства й капіталізму. «Революційна боротьба,— писав Володимир Ілліч,— часто буває неможлива без еміграції революціонерів»¹. Певна частина їх перебувала, наприклад, в Австралії. Питання про їх діяльність в цій країні напередодні Великого Жовтня та у перші роки після його перемоги становить певний інтерес для дослідників і є темою цього повідомлення.

Російська політична еміграція на п'ятому континенті почала формуватися після поразки революції 1905—1907 рр. з учасників класових битв, політв'язнів та каторжан, яким вдалося втекти із заслання. Склад їх був різноманітним за своєю партійною належністю. Протягом 1907 — 1914 рр. до Австралії виїхали професійні революціонери, учні й соратники В. І. Леніна — В. К. Курнатовський, Ф. А. Сергєєв (Артем), більшовики І. Г. Кушнарьов, Ю. К. Ковальчук, Г. І. Хорошайлов, П. Д. Мишак-Федоров, І. С. Ушеров, соціал-демократи С. В. Богуславський, П. К. Качарава, М. І. Прохоров та інші. Там жили й учасники ленських подій П. І. Подзаходников, М. М. Власов, Г. Ф. Толмачов, член команди броненосця «Потемкин» П. В. Алексєєв, меншовики й есери, члени СДКПіЛ та інші. До початку першої світової війни кількість політичних емігрантів досягла 500 чол.²

Крім того, з Росії до Австралії в той період приїхали майже 10 тис. робітників і селян, яких на це штовхнули злидні. Багато хто з них саме там, потрапивши під вплив політемігрантів, уперше підключився до класової боротьби пролетаріату.

Провідну роль в організаційному й ідейному згуртуванні всіх цих сил на п'ятому континенті відіграли більшовики на чолі з Ф. А. Сергєєвим (Артемом), який прибув до Австралії влітку 1911 р. після втечі із заслання. На той час у Брісбені (штат Квінсленд) існувала спілка

¹ Ленін В. І. Відкритий лист Борису Суваріну // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 256.

² Коммунистический Интернационал.— 1920.— № 11.— Стб. 1845. Підпис: «Р».

російських емігрантів, що об'єднала представників різних партій та безпартійних робітників. Вона не мала ясної мети та певних політичних принципів, була по суті організацією добродійною. Це стримувало процес консолідації революційної еміграції.

Ф. А. Сергеев висунув план перебудови Спілки у впливову громадську організацію російських робітників в Австралії. Більшість з емігрантів підтримала нову програму діяльності, якою передбачалося відродження організації «шляхом так званих «осередків», створюваних на місцях у країні і об'єднаних навколо центрального ядра Спілки у Брісбені³. Ф. А. Сергеев був обраний її головою.

У короткий строк Спілка перетворилася на серйозну організацію, яка згуртувала різні прошарки російської еміграції. Вона не обмежувалася питаннями внутрішнього життя російської колонії, а й вела політику інтернаціональної єдності пролетарів двох країн. Артем брав активну участь в австралійському робітничому русі, керував роботою гуртка по вивченню марксизму, читав у соціалістичному клубі надруковані англійською мовою реферати, очолив Спілку портових робітників Брісбена⁴. Політичну освіту він поєднував з організаторською роботою.

У період становлення Спілки російських емігрантів відбулася подія, яка мала особливий вплив на характер її діяльності. Більшовикам-емігрантам вдалося встановити зв'язок із закордонними центрами лєнінської партії. Про це свідчить запис в адресній книзі ЦК РСДРП, яку вела Н. К. Крупська. Серед адресів знаходимо й такий. «Брісбен — Австралія... Секретареві російського товариства у Квінсленді Ф. Сергееву»⁵.

Контакти з Центральним Комітетом дали змогу більшовикам спрямовувати діяльність російських революційних емігрантів на розв'язання загальнопартійних завдань, а також підтримання зв'язків з революційним рухом на батьківщині.

Значний крок у бік більшовизації Спілки було зроблено в роки першої світової війни. Вже в перші її місяці політемігранти ознайомилися з лєнінською тактикою боротьби проти імперіалістичної війни та її паліїв, про що йшла мова в маніфесті ЦК РСДРП «Війна і російська соціал-демократія». Викриваючи справжній зміст та суть, В. І. Ленін підкреслював, що імперіалісти почали її не тільки для захоплення й підкорення інших націй, а й для роз'єднання робітників, знищення їх авангарду з метою ослаблення революційного руху пролетаріату⁶.

Шлях до миру, вказаний Володимиром Іллічем, став програмою дій більшовиків-емігрантів. Вони прагнули до того, щоб на п'ятому континенті «обстоювати інтереси міжнародної пролетарської солідарності, боротися проти погромного патріотизму, розсіювати людиноневисницький чад, роз'яснювати туманні сторони капіталізму — пробуджувати бойову енергію у серцях трудящих...»⁷.

Агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків допомагала російським емігрантам розібратися в причинах і цілях війни. Вони прагнули пояснити масам, «...що таке імперіалізм і як з ним боротися...»⁸.

У ті роки більшовики, які проживали в Австралії, робили все можливе для успішного розв'язання завдань, висунутих Бернською кон-

³ Ехо Австралії (Брісбен).— 1912.— 27 июня.

⁴ Артем (Ф. А. Сергеев). Статті, речи, письма.— М., 1983.— С. 105; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 149, оп. 1, спр. 25, арк. 1.

⁵ Адресные книги ЦК РСДРП (1912—1917 гг.) // Ист. архив.— 1959.— № 3.— С. 33.

⁶ Ленін В. І. Війна і російська соціал-демократія // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 13.

⁷ Изв. Союза русских эмигрантов (Брісбен).— 1915.— 16 декаб.

⁸ Ленін В. І. Соціалізм і війна // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 322.

ференцією закордонних секцій РСДРП (27 лютого — 4 березня 1915 р.). Незважаючи на величезну територіальну віддаленість від партійних центрів, вони постійно листувалися з Комітетом закордонної організації партії (КЗО), були ознайомлені з тактичною лінією РСДРП. З фінансових документів КЗО зрозуміло, що в Австралії література розсилалася за кількома адресами. У грошовому звіті, підготовленому Л. М. Сталь у листопаді 1914 р., зазначалося, що «Социал-демократ» відправлявся до Брісбена та Порт-Пірі⁹. У ньому також ішлося про те, що потреба у соціал-демократичних виданнях там зростає.

У прибутково-видаткових зошитах КЗО, які вела зав. транспортною групою З. І. Ліліна, є відомості про те, що в 1916 р. до Брісбена регулярно направлялося по 20 примірників «Социал-демократа»¹⁰. Певне значення для революційної еміграції мали й інші видання, котрі виходили під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, зокрема журнал «Коммунист», «Сборники «Социал-демократа», а також «Vorbote» («Провісник») — орган Циммервальдської лівої¹¹. В них публікувалися статті Володимира Ілліча, широко висвітлювалася боротьба більшовицької партії проти соціал-шовіністів та централістів.

Для емігрантів вони були в ті роки не лише головним джерелом партійної інформації, а й керівництвом до дії. Використовуючи цю літературу, вони вели антивоєнну пропаганду серед російської громади й австралійських робітників. Видання більшовицької партії були в бібліотеці Спілки, їх матеріали передруковувала марксистська газета «Рабочая жизнь».

Помітною подією в житті російської революційної еміграції стала публікація викладу промови В. І. Леніна на міжнародному мітингу у Берні 8 лютого 1916 р. (див. номер від 25 квітня)¹². Вождь пролетаріату, говорячи про зростання незадоволення народних мас кривавою різнею, висловив впевненість у тому, що «...після європейської війни настане пролетарська революція проти капіталізму»¹³.

Розповсюджуючи партійну літературу, пропагуючи на п'ятому континенті ленінський революційний шлях до миру, більшовики тим самим розв'язували одне з найважливіших завдань, висунутих Бернською конференцією закордонних секцій РСДРП. Другим обов'язком більшовиків-емігрантів було інформування представників зарубіжних соціалістичних партій про стан справ у Росії та в РСДРП, для чого їм рекомендувалося вступати до лав цих місцевих організацій¹⁴.

Відповідно до настанов РСДРП більшовики ставали членами Австралійської соціалістичної партії (АСП) й вели там революційну пропаганду. Вони знайомили австралійських соціалістів з більшовицькими документами про війну, допомагаючи їм глибше зрозуміти ситуацію, що створилася, і закликали їх настійно боротися проти централістів і соціал-шовінізму. Під впливом діяльності більшовиків у складі АСП виділилася ліва група, що згодом стала ядром утвореної в 1920 р. Комуністичної партії Австралії.

Резолюція Бернської конференції закордонних секцій РСДРП вимагала від працюючих за кордоном докласти всіх зусиль для всемірного сприяння революційному руху в Росії¹⁵. Тому члени партії, що жили в далекій Австралії, робили все можливе для подання матеріальної допомоги тим, хто боровся за торжество справедливих ідеалів на бать-

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 2, спр. 33, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 38, арк. 48 зв.

¹¹ Там же.

¹² Черненко А. М. Российская революционная эмиграция в Австралии (1900—1917 гг.).— Днепропетровск, 1978.— С. 59—60.

¹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 219.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 402.

¹⁵ Там же.

ківщині. На адресу КЗО звіди надходили гроші, одержані від реалізації партійних видань¹⁶. Відомості про одержання цих поштових переказів від Спілки містяться у листі З. І. Ліліної від 23 травня (5 червня) 1916 р., адресованому С. Н. Равич та В. О. Карпінському. В ньому вона звертається з проханням повідомити про загальну суму грошей, отриманих за літературу з Брісбена¹⁷. До каси КЗО надійшли також кошти з Мельбурна та Порт-Пірі¹⁸.

В той період активізувала свою діяльність і ще одна організація революційних емігрантів на п'ятому континенті — Австралійське товариство допомоги політичним зсильнокаторжним у Росії. Протягом 1912—1917 рр. його члени зібрали й відправили на батьківщину майже 4 тис. крб.¹⁹ Для багатьох політв'язнів ці гроші були єдиним джерелом до існування й врятували їх від голодної смерті й розпачу.

В цілому ці роки були надзвичайно активними й бойовими для більшовиків, що проживали в Австралії. Помітно посилювався їх вплив на Спілку російських робітників. Це виявилось в тому, що в період імперіалістичної війни вона втілювала в життя більшовицьку тактику дій, а переважна більшість емігрантів на континенті у питаннях війни й миру займала інтернаціоналістську позицію.

Напередодні Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії Спілка була великою громадською організацією російського пролетаріату* в Австралії. Крім Брісбена, її відділи діяли ще в 12-ти містах країни. До роботи в них було залучено майже 2 тис. емігрантів²⁰. Більшовики, які очолили Спілку і визначили її політичну спрямованість, надали їй рис організації революційної соціал-демократії, котра сприяла поширенню ленінських ідей на п'ятому континенті.

У лютому 1917 р. у Росії перемогла буржуазно-демократична революція. Завдяки їй помітно активізувалося життя російської колонії в Австралії. Відбувалися численні мітинги, гострі дискусії, в рух були приведені навіть найбільш пасивні елементи²¹.

Знищення самодержавства принесло політемігрантам довгоочікувану свободу, дало можливість їм повернутися додому. Це питання розглядалося на надзвичайних зборах Спілки російських робітників. Учасники їх заявили, що «кожний політемігрант — вагома підтримка новому ладові і тому, бажаючи допомогти російській революції, необхідно відправити з Австралії якомога більше активних борців за свободу»²². На зборах, які відбулися 8 квітня 1917 р. у Брісбені, були присутні представники революційних емігрантів із Сіднея та Мельбурна. Було прийнято рішення замість царських консульств створити Генеральний консулат, до складу якого ввійшли політемігранти з Брісбена, Сіднея, Мельбурна. Крім того, в цих містах виникли обласні комітети по відправленню росіян на батьківщину²³.

Консулат безпосередньо контактував з місцевою владою та російським урядом у питаннях повернення емігрантів додому. Обкоми з'ясували належність останніх до категорії політичних і розв'язували організаційні проблеми, пов'язані з їх виїздом до Росії. Члени Брісбенського комітету Ф. А. Сергеев, Б. Є. Таранов та інші вели боротьбу проти царського консула О. Абази, який перешкоджав відправці більшовиків на батьківщину тому, що вони начебто «непотрібний Росії

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 2, спр. 38, арк. 48 зв.

¹⁷ Там же, ф. 28, оп. 1, спр. 557, арк. 1.

¹⁸ Там же, ф. 351, оп. 2, спр. 38, арк. 65.

¹⁹ Підраховано авторами за архівними документами і матеріалами періодичної преси.

* У грудні 1915 р., у відповідності з новим Статутом організації, Спілку російських емігрантів було перейменовано у Спілку російських робітників.

²⁰ Підраховано авторами.

²¹ Пикун В. И. Союз российских рабочих в Австралии // Вопр. истории КПСС.— 1960.— № 1.— С. 172.

²² Рабочая жизнь (Брисбен).— 1917.— 18 апр.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, спр. 73, арк. 27.

анархічний елемент». Він не видавав паспортів «політично неблагонадійним», тобто прибічникам лозунга «Вся влада Радам!»²⁴.

Одним з перших до Росії виїхав Ф. А. Сергеев. Він знайомиться з її економічним та політичним становищем. У листах, відправлених з Владивостока в Австралію, революціонер висловив упевненість в тому, що антинародний Тимчасовий уряд «із соціалістичними промовама, але з капіталістичними діями довго не протримається»²⁵. Як згадував політемігрант Ю. Курінний (П. Путивцев), ці листи покликали додому, і люди пішли у вир революції²⁶.

За даними перепису, в 1917 р. з Австралії до Росії виїхали 618, а протягом 1917—1921 рр.—1298 чол.²⁷ Але офіційна статистика не враховувала багатьох, головним чином політемігрантів, які не одержали дозволу на виїзд і покинули країну нелегально.

Російські революціонери, що залишилися, продовжували боротьбу. Перебуваючи на відстані тисяч кілометрів від батьківщини, вони змогли правильно оцінити ситуацію, що склалася там, засудили дрібнобуржуазні виверти меншовиків і есерів, котрі штовхали Ради на угодовський шлях. У членів Спілки міцніло розуміння того, що лише більшовицька партія здатна рухати революцію вперед. Свідченням цього може бути декларація, яку було прийнято на мітингу російських робітників у Брісбені (червень 1917 р.). У ній йшлося про те, що члени Спілки гаряче вітають її, провісницю визволення світового пролетаріату від кайданів економічного поневолення. Вони висловили надію, що «у своєму прагненні до знищення капіталістичної експлуатації» революція набере соціалістичного характеру. Тому, звертаючись до партії більшовиків як виразниці революційних ідеалів, вони закликали її неухильно сприяти виконанню економічних та соціальних вимог соціалізму²⁸.

Влітку 1917 р. Спілку та її газету очолив політемігрант П. Х. Симонов. За його ініціативою було розгорнуто боротьбу проти двох консулів — генерального царського О. Абази й брісбенського — есера Абрамовича (Томас). З бесіди з останнім П. Х. Симонов з'ясував, що той є відвертим прибічником продовження війни. За його думкою, «однак хто б то не був біля влади — Керенський чи Корнілов, хай це була б людина із залізною волею й наполегливістю, яка б довела «демократичну» Росію до перемоги та Установчих зборів»²⁹.

У вересні 1917 р. члени Спілки розглянули питання про ставлення до російських консулів. П. Х. Симонов повідомив присутніх про резолюції, в яких засуджувалися дії Абази й Томаса, надіслані з Мельбурна й колонією російських емігрантів. Учасники цих зборів підкреслили, що вчинки новопризначеного (для Брісбена) консула негідні громадянина Росії й вимагали його відкликання³⁰. Проте Тимчасовий уряд залишив цих реакційних чиновників на своїх місцях.

Значний вклад у формування революційних поглядів емігрантів в Австралії зробила газета «Рабочая жизнь». На її сторінках викривалася антинародна політика Тимчасового уряду й махінації дрібнобуржуазних угодців. У період двовладдя вона займала послідовну ленінську позицію, визначену VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б).

Газета оперативно відгукувалася на найважливіші події, оцінюючи їх з більшовицьких позицій. Установчі збори вона назвала «новим шляхом

²⁴ Симонов П. Три с половиной года советского дипломатического представительства // Междунар. жизнь.— 1922.— № 5.— С. 63.

²⁵ Рабочая жизнь.— 1917.— 3 октяб.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 83, арк. 5.

²⁷ Підраховано за: Commonwealth of Australia. Australian demography.— Melbourne, 1922.— Bulletin N 40.— P. 30.

²⁸ Пикуннов В. И. Указ. статья.— С. 172.

²⁹ Изв. Совета рабоч. и солдат. депутатов (Владивосток).— 1917.— 27 октяб.

³⁰ Там же.

обдурювання народу»³¹. Аналізуючи повідомлення з Росії, редакція дійшла висновку, що контрреволюційні сили готуються до встановлення своєї диктатури, планують придушити робітничий рух і продовжувати війну до переможного кінця.

Із гнівним осудом вона розповідала про дії есеро-меншовицьких лідерів, котрі, як писав В. І. Ленін, «скотилися знов у болото брудних і підлих угод з кадетами»³². Ряд публікацій було присвячено так званій державній нараді, організованій реакцією. П. Х. Симонов відгукнувся на це статтею «Знову починай спочатку», де засудив Кропоткіна, Церетелі та Плеханова, котрі у своїх виступах на ній плазували «перед тими самими капіталістами, які будь-якими силами допомагали царським властям проти революції»³³. У відповідь на їхні дії автор закликав трудящих ще активніше включитися у боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

З усіх матеріалів, що стосуються внутрішньополітичних та економічних проблем Росії, надрукованих у «Рабочей жизни», найбільший інтерес становлять дві статті Ф. А. Сергеева (Артема). Вони вміщені у 75-му та 83-му номерах видання. Автор написав їх у червні 1917 р. у Владивостоці (де він зупинився на шляху додому) і надіслав до Австралії у вигляді листів*.

Значний інтерес для російських емігрантів мала його оцінка політичного стану й розстановки класових сил у Росії. З принципів більшовицьких позицій Артем затаврував уряд, котрий є головним винуватцем економічної кризи, що вибухнула у країні³⁴.

Точно й недвозначно Ф. А. Сергеев характеризує діяльність дрібнобуржуазних партій. Меншовиків та есерів він назвав «справжніми кадетами, що фетишизують Установчі збори», засудив рішення меншовицької конференції, котра висловила повне довір'я Скобелеву та Церетелі, які влізли в «архі-реакційний уряд»³⁵. Його симпатії — на боці більшовиків, яких буржуазна й есеро-меншовицька преса цькувала «як диких звірів».

Другу статтю Артем написав дещо пізніше й відправив до редакції австралійської робітничої газети «Daily standart», з якою він співробітничав. Російський переклад цього матеріалу «Рабочая жизнь» надрукувала 3 жовтня 1917 р. у рубриці «Новини з Росії».

Із змісту статті можна зрозуміти, що Артему були добре відомі ленінські праці «Криза влади», «Загрожує розруха», «Війна і революція», «Сумний документ», опубліковані в «Правде». Головну увагу Ф. А. Сергеев приділив питанню про економічну розруху, викликану імперіалістичною війною та злочинним господарюванням капіталістів і поміщиків. Це вони, як писав Артем, «вирішили за допомогою їх уряду голодом довести робітників до здачі»³⁶.

Зміст цих статей в «Рабочей жизни» пронизаний оптимізмом і переконаністю у швидкій перемозі пролетарської революції. 3 жовтня 1917 р. друга з них була надрукована в російській марксистській газеті в Австралії, а невдовзі пролетаріат Росії у союзі з найбіднішим селянством здійснив революційний переворот, відкривши нову еру в історії людства.

Емігранти-більшовики з ентузіазмом зустріли звістку про цю подію. Вже 14 листопада 1917 р. «Рабочая газета» повідомила своїх читачів

³¹ Рабочая жизнь.— 1917.— 8 авг.

³² Ленін В. І. З щоденника публіциста // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 248.

³³ Рабочая жизнь.— 1917.— 14 нояб.

* Номери газети «Рабочая жизнь» від 8 серпня та 3 жовтня 1917 р. із статтями Артема привіз з Австралії на початку 60-х років журналіст-міжнародник В. В. Маєвський. Він передав їх на зберігання до Харківського державного історичного музею. Автори цього матеріалу вперше вводять їх до наукового обігу.

³⁴ Рабочая жизнь.— 1917.— 8 авг.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. — 3 октяб.

про перемогу збройного повстання на батьківщині. «З надзвичайною швидкістю,— писала газета,— приєднуються до нового демократичного уряду війська всіх родів». Кількість прибічників В. І. Леніна постійно зростає³⁷.

Секретар Спілки П. Х. Симонов одразу ж після одержання цієї новини з Росії виступив у газеті із статтею, в якій він висвітлює дійсне становище в країні. Автор підкреслював: «Новий уряд висуває своїм першим завданням — мир... Цей новий уряд, не уряд меншості, не уряд узурпаторів, а уряд більшості, народний уряд, і ми переконані, що цей народний уряд зробить все найкраще для цієї більшості, для Росії, для народу, для всього світу»³⁸. Газета також розповіла про роботу II з'їзду Рад, перші декрети Радянської влади, які були прийняті на ньому³⁹.

Перемога Жовтневої революції викликала паніку й ненависть австралійської буржуазії. Її настрої з граничною відвертістю висловив сенатор Пірс, який заявив, що «новини з Росії є найнеприємніші, які ми тільки могли чекати»⁴⁰. Реакційні сили посилили свої напади на російську робітничу газету. У грудні 1917 р. вони добилися заборонення «Рабочей жизни» згідно з урядовим «Актом про воєнну застережність»⁴¹.

Ті політемігранти, яким удалося повернутися додому, взяли активну участь в революції та громадянській війні. Багато хто з них залишився працювати на Далекому Сході та в Сибіру, де гостро відчувалася нестача досвідчених партійних кадрів. Визнаним керівником робітників Владивостока був більшовик І. Г. Кушнар'єв. Він входив до складу Далекосхідного комітету РКП(б), а в 1918 р. став його головою. Наприкінці 1920 р. очолив революційний комуністичний штаб, створений для керівництва партизанським рухом (водночас він був членом Далекосхідного Бюро ЦК). Після сформування Далекосхідного уряду його обрали членом Ради міністрів⁴².

Колишній політемігрант Ю. К. Ковальчук у 1917—1918 рр. був одним з керівників Владивостоцького міського й Далекосхідного крайового комітетів більшовицької партії⁴³. А. Е. Калнін обирався делегатом III—V крайових з'їздів Рад, входив до складу крайкому Ради. У Дальраднаркомі він працював на посаді комісара праці, промисловості й транспорту і водночас — заступника голови⁴⁴.

У липні 1920 р. від рук білогвардійців загинув уповноважений Приморського уряду по переговорах з японцями, редактор газети «Красное знамя» більшовик П. В. Уткін⁴⁵. Перебуваючи в еміграції, він редагував російські марксистські газети, входив до складу правління Спілки російських робітників.

Повернувшись з Австралії, член РСДРП І. С. Ушеров працював в Одесі, багато зробив там для організації Червоної гвардії, взяв участь у створенні Молдаванського райкому партії⁴⁶. Колишній політемігрант П. І. Подзаходников у період боротьби за встановлення влади Рад був членом колегії Одеської губчека⁴⁷.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції ті, хто залишився в Австралії, активізували свою діяльність. Основну ува-

³⁷ Там же. — 14 нояб.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Коммунистический Интернационал.— 1920.— № 11.— Стб. 1846.

⁴² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1045, арк. 7—9.

⁴³ Куцый Г. С. Становление Советской власти в Приморье 1917—1922.— Владивосток, 1977.— С. 8.

⁴⁴ Дальсовнарком 1917—1918 гг.— Хабаровск, 1964.— С. 344.

⁴⁵ Октябрь на Амуре (1917—1922).— Благовещенск, 1961.— С. 396.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 2, спр. 73, арк. 4.

⁴⁷ Там же, арк. 11 зв.

гу вони приділяли агітаційно-пропагандистській роботі по ознайомленню трудящих країни з ідеями Жовтня. На мітингах і зборах, за допомогою друкованого слова вони розповідали про причини й завдання революції, про більшовицьку партію, яка очолила боротьбу пролетаріату й найбіднішого селянства.

Звичайно, це повинно було викликати ненависть австралійського уряду й російських контрреволюціонерів, що знайшли притулок у цій країні. Користуючись тим, що більшість політемігрантів виїхала до Росії, реакція посилила свої напади на Спілку. Створений ними антирадянський блок, котрий очолили агент охоранки провокатор Мендрин, колишній царський консул О. Абаза та харбінський військовий поставальник Попов, спробував був захопити керівництво останньою у свої руки. Але їхнім планам не судилося справдитися, оскільки переважна більшість членів організації підтримала її революційний курс⁴⁸. За їх численними пропозиціями та вимогами в 1918 р. вона змінила свою назву на Спілку російських робітників-комуністів. Головне завдання діяльності вона вбачала в пропаганді ідей соціалістичної революції в масах. Особливе місце в цій роботі, як і раніше, належало пресі. Було створено три друкарні, де видавалися листівки й прокламації. У 1918 р. удалося добитися дозволу на поновлення випуску газети «Знание и единство». На її сторінках друкувалися статті й промови В. І. Леніна, текст Конституції РСФРР, агітматеріали. Австралійська буржуазія зробила все, щоб нейтралізувати її значний вплив на читачів, звести нанівець антиімперіалістичну спрямованість. Газету було заборонено. Але і після такого удару Спілка змогла налагодити видання ще одного друкованого органу, вже англійською мовою, «Knowledge and Unity» («Знання та єдність»), який продовжив справу своїх попередників⁴⁹.

Пропагандистську діяльність члени організації успішно поєднували з участю в робітничому русі Австралії. У січні 1918 р. вони провели мітинг протесту проти політики федерального уряду країни. Понад п'ять тисяч пролетарів, вихідців з Росії, пройшли з червоними прапорами по вулицях Брісбена, зібралися на центральній площі міста⁵⁰. Ще одна велика антивоєнна демонстрація членів Спілки відбулася 23 березня 1918 р. Поліцейські загони спробували були перекрити шлях інтернаціональним колонам пролетарів. Однак їм не вдалося спинити ходу трудящих. Організатори цього виступу були заарештовані. 7 діячів Спілки були засуджені до шести місяців тюремного ув'язнення⁵¹.

Спілка широко відзначила першу річницю перемоги Великого Жовтня. Незважаючи на те, що власті заборонили проводити святковий мітинг в одному із залів Брісбена, російські робітники вийшли на вулиці з червоними прапорами, співаючи революційні пісні. Вони пішли до центру міста. На ринковій площі відбувся мітинг, який справив на всіх присутніх незабутнє враження⁵².

Завдяки агітаційно-пропагандистській роботі Спілки австралійські трудівники розгорнули кампанію під лозунгом «Руки геть від Радянської Росії!» Хвиля солідарності із соціалістичною революцією збіглася з піднесенням антивоєнних виступів у країні. Під їхнім тиском були зірвані розроблені урядом плани участі Австралії в інтервенції проти молодого Країни Рад.

Певну роль у пропагандистській роботі Спілки відіграв П. Х. Симонов. У 1918 р. Радянський уряд призначив його генеральним консулом РСФРР у Мельбурні (Австралія)⁵³. Незважаючи на те, що федеральні власті відмовили йому в офіційному визнанні, він продовжу-

⁴⁸ Симонов П. Указ. статья.— С. 62.

⁴⁹ Коммунистический Интернационал.— 1920.— № 11.— Стб. 1845—1846.

⁵⁰ Там же.— Стб. 1847.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.— Стб. 1846.

⁵³ Дипломатический словарь.— М., 1986.— Т. 3.— С. 38.

вав виконувати консульські обов'язки. Перебуваючи на цьому посту, П. Х. Симонов підтримував, не порушуючи загально визнаних принципів і норм міжнародного права, зв'язки з демократичними силами цієї країни. Однак це було використане місцевою владою як вигаданий привід для притягнення консула до суду. З листопада 1918 р. його заарештували й засудили до одного року каторжних робіт. У листах, надісланих на ім'я прем'єр-міністра Австралії У. Хьюза, він рішуче протестував проти такого беззаконня. Звільнення радянського дипломата вимагали широкі верстви трудящих Австралії. Власті були змушені прислухатися до вимог прогресивної громадськості країни й випустити П. Х. Симонова під заклад. Після виходу з в'язниці він відкрив консульство у Сідней, зайнявся підготовкою видання інформаційного органу «Советская Россия». Водночас продовжував працювати над книгою з історії російського революційного руху, яку розпочав писати ще навесні 1918 р. З проханням зробити це до нього зверталися й австралійські робітники, що цікавилися партією перемігшого пролетаріату. Книга П. Х. Симонова «What is Russia?» («Що таке Росія?») побачила світ у 1919 р.⁵⁴ У ній розповідається про створення партії нового типу, її боротьбу під керівництвом В. І. Леніна проти меншовиків, за керівну роль робітничого класу в революції.

У важкі роки іноземної воєнної інтервенції та післявоєнної відбудови народного господарства вихідці з Росії, котрі проживали на п'ятому континенті, прагнули бути разом із своєю далекою батьківщиною. Під час громадянської війни за ініціативою В. І. Пікунова було створене Товариство допомоги жертвам контрреволюції і інтервенції у Радянській Росії. Воно відправляло через міжнародний Червоний Хрест посилки з одягом, консервами, медикаментами. Заклик Анрі Барбюса, Бернарда Шоу, М. Горького та інших видатних діячів світової культури організувати збирання коштів для голодуючих Поволжя був підтриманий прогресивною громадськістю Австралії. З цією метою Товариство було перетворене на Австралійську асоціацію економічної допомоги Радянському Союзові⁵⁵.

У 1921 р. усі російські організації в цій країні вирішили ліквідувати свою роз'єднаність й об'єднатись у складі однієї. У прийнятій ними спеціальній резолюції підкреслювалося, що роздрібнення сил робітників суперечить цілям і завданням соціалізму. Тому необхідно добиватися «об'єднання у дусі ідей соціалізму й вимог III Інтернаціоналу»⁵⁶.

Таким чином, російська революційна еміграція в Австралії в 1907—1919 рр. згуртувала навколо себе передову частину політемігрантів, об'єднала у лавах Спільки російських робітників кращих представників пролетаріату. Вони змогли очолити боротьбу співвітчизників на п'ятому континенті. За словами В. І. Леніна, більшовики-емігранти йшли туди, куди й маса, прагнучи «...на кожному кроці штовхати її свідомість у напрямі соціалізму...»⁵⁷.

Виконуючи вказівки В. І. Леніна та закордонних партійних центрів, вони вели значну роботу по політичному вихованню російських робітників та пропаганді ідей більшовизму в Австралії. Оцінюючи значення революційної еміграції в історії РСДРП, В. І. Ленін писав, що і з неї більшовикам «удалося допомогти боротьбі наших товаришів у Росії»⁵⁸.

⁵⁴ Simonov P. What is Russia? — Sydney, 1919. — 232 p.

⁵⁵ Овчинников А. Австралийское эхо // Правда. — 1987. — 13 июля.

⁵⁶ Пикунов В. И. Указ. статья. — С. 173.

⁵⁷ Ленін В. І. На дорогу // Повне збір. творів. — Т. 17. — С. 342.

⁵⁸ Ленін В. І. Привітання з'їздові Італійської соціалістичної партії // Там же. — Т. 30. — С. 142.

ДО ІСТОРІЇ ПЕРШИХ ВИДАНЬ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА
УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

Б. І. КАНЦЕЛЯРУК (Київ)

Нинішній переломний, справді революційний етап нашого соціалістичного буття має знаменну прикмету — дедалі зростаючий інтерес до ідейної спадщини В. І. Леніна.

Можливість глибоко вивчати, по-новому осмислювати теоретичні положення забезпечують масові видання зібрань Творів В. І. Леніна, його окремих праць мовою оригіналу і національними мовами народів СРСР. Тому питання перекладу, видання, розповсюдження, вивчення ленінської ідейної скарбниці не лише актуальні, а й мають неабияке пізнавально-виховне значення. Ленінські праці, видані національною мовою, — яскрава, оригінальна сторінка героїчної біографії всеперемагаючого ленінського мудрого слова. І в цьому ряді — цікава історія ширення ідей В. І. Леніна українською мовою. Слід сказати, що в численних публікаціях дослідники різних проблем історії партії, філософії, літературознавства, мовознавства та ін. у тому чи іншому аспекті торкаються питань видання ленінських праць на Україні у перші роки Радянської влади (мовою оригіналу і в перекладі) та їх розповсюдження серед трудящих¹. Особливої уваги заслуговують праці П. М. Шморгуна і Й. А. Багмута, присвячені спеціальному дослідженню цих питань у історико-партійному і філологічному плані. Та, звичайно, всебічно відтворити багатогранний і складний процес організації і становлення видань Творів В. І. Леніна українською мовою — завдання не просте і може бути розв'язане за умови участі якомога ширшого кола різних фахівців. В даній статті робиться спроба проаналізувати перший досвід українських перекладів ленінських праць у 1917—1920 рр. на основі розгляду окремих видань брошурного і книжкового типу.

Великий Жовтень став осяйним дороговказом пригнобленим царизмом народам Росії, пробудив до життя глибинні творчі сили трудящих. Цей процес особливо яскраво виявився на Україні. Адже відомо, в якому безправному становищі тоді була українська мова: незважаючи на те, що нею говорили десятки мільйонів і були видані окремі шедеври художньої літератури, які засвідчували її оригінальну самотність і чималі потенційні можливості, її фактично, як і інші національні мови, не визнавало царське самодержавство. До революції на Україні не було жодної національної школи. Відомо, що царське самодержавство у 1914 р. офіційно заборонило по всій території Росії видавати книги українською мовою, а коли врахувати й те, що під суворою заборонаю було видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, зовсім не дивним виявляється такий сумний факт: у дожовтневий період вийшла лише одна праця В. І. Леніна українською мовою². До речі, за той самий час і на Західній Україні надруковано українською мовою теж

¹ Багмут Й. А., Шморгун П. М. Твори В. І. Леніна на Україні.— К., 1960.— С. 79—92; Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою.— К., 1968.— С. 132—148; Багмут Й. А., Шморгун П. М. Из истории издания и распространения произведений В. И. Ленина на Украине // Издание и распространение произведений В. И. Ленина.— М., 1960.— С. 81—107; Гошуляк І. Л., Вовчок О. М., Соколов В. М. Праці В. І. Леніна в більшовицькій пресі України (1917—1923 рр.) // Укр. іст. журн.—1982.—№ 4.—С. 34—42; Дмитрієнко М. Ф. Публікація творів В. І. Леніна у більшовицьких газетах України (березень 1917 — лютий 1918 р.) // Там же.—1966.—№ 4.—С. 41—48; Солдатенко В. Ф. Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень — грудень 1917 р.) // Там же.—1972.—№ 4.—С. 54—59; Корольов Б. І. Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня // Там же.—1975.—№ 7.—С. 121—131 та ін.

² Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4(17) червня (І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3—24 червня (16 червня — 7 липня) 1917 р.) // Робітнича газета (Київ).—6 червня 1917 р.

лише одну ленінську працю³. А всього тут до возз'єднання західно-українських земель з УРСР твори В. І. Леніна українською мовою видавалися 29 разів.

Тільки з перемогою Великого Жовтня з'явилися всі можливості для перекладу і видань ленінських праць національними мовами. Однак практичне втілення у життя цих можливостей на Україні виявилось нелегкою справою. Трудящі республіки пліч-о-пліч з братнім російським народом героїчно билися проти іноземних інтервентів і внутрішньої буржуазно-націоналістичної контрреволюції. У цих тяжких умовах Комуністична партія робила все для того, щоб, використовуючи досить обмежені тодішні поліграфічні можливості, налагодити видання і поширення хоча б основних праць В. І. Леніна українською мовою. Вже у другій половині 1919 р. видавництво ЦК КП(б)У «Космос» у соціально-політичній серії (№ 5) випустило переклад ленінської брошури⁴, який здійснив Андрій К. (очевидно, це — Андрій Річицький, перекладач і редактор українських перекладів праць класиків марксизму-ленінізму). Відредагував переклад Ларик (псевдонім відомого публіциста і перекладача ленінських праць Євгена Касяненка). Брошура відкривається вступною статтею В. Карпінського, в якій, зокрема, зазначається, що нерідко доводиться чути скарги на Радянську владу. А коли з'ясовуються конкретні факти, то виходить, що «під комуніста-більшовика підробився якийсь поганець, та й ну глузувати над селянами, як той держиморда у гидкі старі часи! Розуміється, нікчемні самі ті селяни, котрі дозволяють свавільничати всякому пройдисвітові. Але ще гірше, що темна маса селянська замість того, щоб винуватити цього пройди-світа та швидше забрати його геть, — винуватить Радянську владу, винуватить Комуністичну партію (більшовиків)». Тому, вважає В. Карпінський, селянам-середнякам треба знати, як до них ставляться більшовики. Для всебічного з'ясування цього питання було створено «сільську секцію», в роботі якої брав участь Ленін. На заключення автор передмови закликає селян-середняків «викорінювати по селах всяке дурисвітство, всяких жульманів і гуртом перебудовувати наше життя на підвалинах товариського співробітництва».

Щодо перекладу. В цілому Андрію К. вдалося передати адекватність оригіналу, причому він досягає цього виражальними засобами тодішньої української розмовної мови, особливо близької сільському читачеві. Варто відзначити прагнення перекладача і редактора по можливості дотримуватися синтаксичних структур тексту-оригіналу, що було особливо важливим моментом при започаткуванні українських перекладів ленінських праць. Проте, на якості перекладу помітно позначилось уживання діалектизмів, вузькопобутової лексики, запозичень тощо (напр.: *кляса, багацтво, пролетаріят, дев'ять, диктатура, точка погляду, експльоататор* і т. і.). Це й зрозуміло: адже тодішній український правопис був ще не унормований, а власне суспільно-політична лексика взагалі ще не вироблена.

Ця брошура — одне з перших перекладних видань окремих праць В. І. Леніна, причому, як бачимо, досить солідно підготовлених: з поданою передмовою, в якій автор звертається до відповідного кола читачів, дохідливо коментує пропонований матеріал. Крім того, на титульній сторінці вказується автор перекладу і (хоч і під псевдонімом), редактор перекладного тексту. І це показово, бо в той час нерідко виходили безіменні переклади ленінських праць. Особливо це стосується перекладів, що друкувалися в газетах: за відсутністю будь-якого

³ Проект аграрної програми Н. Леніна (З брошури: Перегляд аграрної програми робітничої партії) // У кн.: Левинський В. І. Селянство і соціал-демократія. — Львів, 1910. — Додаток. — С. 109—110.

⁴ В. І. Ленін. Як комуністи-більшовики ставляться до середнього селянства (Доклад В. І. Леніна на 8-му з'їзді Російської Комуністичної партії (більшовиків) 18—23 березня 1919 р.).

підпису, тут справді важко визначити автора. Це тим більш прикро, бо найперші українські переклади творів В. І. Леніна з'явилися в пресі.

У 1919 році український підвідділ Українського відділу Наркомнацу РСФРР, що перебував у Саратові, видав брошуру «Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню. Переклад з російської на українську з передмовою Василя Шах-Рая». У змісті зазначено: «1. В. Ільїн. Критичні спостереження по національному питанню. 2. Н. Ленін. Про право націй на самовизначення. 3. Соціалістична революція і право націй на самовизначення (Тези РСДРП). 4. Тези про імперіалізм і національне пригнічення (Тези польської с.-д). 5. Н. Ленін. Підрахунок дискусії про самовизначення. 6. Н. Ленін. Про брошуру Юніуса. 7. Додатки: а) резолюція по національному питанню літньої наради 1913 р.; б) декларація прав народів Росії».

Це — перша збірка ленінських праць українською мовою і до того ж, що глибоко символічно, видана за допомогою братнього російського народу в тяжкі часи громадянської війни в головній Радянській друкарні м. Саратова. Це — ще одне яскраве свідчення безкорисливої братерської допомоги українському народові вже у справі ознайомлення на його рідній мові з геніальними ленінськими ідеями — вірним дороговказом у запеклій боротьбі за визволення рідної землі, за відновлення Радянської влади на Україні.

І шкода, що цей чудовий задум, ця самовіддана праця не могли дати очікуваного результату. Автор перекладу Василь Шахрай у своїй передмові на XXVIII сторінках, зазначаючи, що у статтях В. І. Леніна читач може знайти «багато блискучих думок» і чимало «навчаючого для себе», що взагалі «статті Н. Леніна заслуговують великої уваги самі по собі», тут же підкреслює: «Але цей переклад з'явився в результаті зовсім інших мотивів»⁵. Яких саме? Шахрай пояснює їх чітко. По-перше, він наголошує на тому, що має власний досвід діяльності «під час революції на Україні, де з найбільшою силою і яскравістю виявився національний рух, і де він якнайоригінальніше сплітався з загальноросійським»⁶. По-друге, зазначає: «В середині квітня 1918 р. перед ЦВК і партією постало гамлетівське питання: бути чи не бути совітському урядові? Більшість стояла на тому, щоб бути. Повинен зостатись «Совітський Уряд України», котрий підніме повстання проти Ц. Ради. Я, навпаки, стояв на тому, що перед партією стоять інші завдання»⁷. Які ж саме? «Для партії значно більш варто покласти сили на перемогу того розброду, який помічався увесь час на Україні між партійними організаціями і який вносив так багато гіркого і в без того гіркий стан речей на Україні, на утворення партії, яка мала б свій визнаний центр і могла б орієнтуватися в складному стані боротьби на Україні»⁸.

Далі Шахрай скаржиться, що його «точку погляду» не зрозуміли, не дали виступити на засіданні фракції в середині квітня, після чого він вийшов з членів фракції. Для з'ясування «сумного результату боротьби і партійного розброду» він аналізує «шлях революційної боротьби на Україні» і приходять до висновку: «...Корінь цього сумного стану полягав в одній принциповій хибі, а саме, що ми не спромоглися за весь час революції зайняти принципову, позитивну позицію відносно українського національного руху, а задовольнялися «применением к местности», котре ніякого «применения» не давало. Це примусило мене звернутися до принципової позиції партії в національному питанні. Я зібрав і розглянув резолюції і програмові статті, які я міг тільки дістати — і от з'явився цей переклад»⁹.

⁵ Шахрай В. Передмова // Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню. — Саратов, 1919. — С. 2.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

Таким чином, Шахрай скористався нагодою, щоб висловити і обґрунтувати свої хибні погляди на розв'язання національного питання. Зокрема, він вдається до таких сентенцій: «...ми, авангард пролетаріату України, не давали загальної відповіді на питання, яких саме форм обопільних стосунків Великої Росії і України домагається пролетаріат України: чи домагається він краєвої автономії, федерації, самостійності, чи, може, він не бажає ніякого політичного відокремлення України, домагаючись безпосереднього зв'язку кожного місцевого совіту з всеросійським центром»¹⁰. Щодо тих, хто правильно розумів і підтримував ленінське положення про право націй на самовизначення, він вважав, що «...абстракція була в головах партійних робітників на Україні, які навіть не знали своєї власної програми...»¹¹. Далі Шахрай ще відвертіший: «Найкраще висловити свою думку мені здавалося так: перекласти відповідний партійний матеріал, щоб видно було документально «абстрактність». І коли читач буде мати перед своїми очима ці документи, поговорити більш-менш докладно з приводу цього питання. Так постав цей переклад»¹².

Наведемо ще одне висловлювання В. Шахрая, досить характерне для цілісного розуміння його позиції: «Р. С. Коли ці строки були написані, на Україні підняла повстання проти Гетьмана Директорія, нащадок Центральної Ради. Мною вкупі з С. Мазлахом написана брошура «До хвили. (Що діється на Україні і з Україною?)», в якій ми ближче розглянули той розбрат щодо українського національного руху, який (розбрат) панує в колах «Партії комуністів (большевиків) України», а також проаналізували тенденцію і умови розвитку українського національно-визвольного руху»¹³.

Зрозуміло, ознайомившись з такою передмовою, читач уже буде настроєний на певну, шахрайську, «хвилю» сприймання ленінського тексту. Але Шахрай, очевидно, не зовсім був упевнений в цьому, а тому вирішив і тут дечим «допомогти» читачеві. Наприклад, препаруванням оригіналу. Так, на с. 125 розглядуваної брошури читаємо: «Соціал-демократія по цьому повинна мати на увазі, що поміщики, попи і буржуазія пригнічених націй нерідко прикривають націоналістичними гаслами стремління розділити робітників і одурачить їх, закликаючи поза їх спиною угоди з поміщиками і буржуазією пануючої нації». А ось оригінал: «Социал-демократия должна при этом иметь в виду, что помещики, попы и буржуазия угнетенных наций нередко прикрывают националистическими лозунгами стремления разделить рабочих и одурачить их, заключая за их спиной сделки с помещиками и буржуазией господствующей нации в ущерб трудящимся массам всех наций»¹⁴, з якого видно, що фраза обірвана. Це ж саме виявлено і в реченні: «Він заявляє з повністю зазначеністю: «соціалізм визнає за кожним народом право на незалежність і волю, на самостійне розпорядження своїми судьбами»; «міжнародний соціалізм визнає право вільних, незалежних, рівноправних націй, але тільки він може здійснити право націй на самовизначення»¹⁵. Для порівняння наводимо ту частину речення, яку перекладач «спростив»: «международный социализм признает право свободных, независимых, равноправных наций, но только он может создать такие нации, только он может осуществить право наций на самоопределение»¹⁶. Цілком очевидно, що подібне «укорочення» речень відчутно впливає на їх смислову адекватність з оригіналом.

¹⁰ Там же.— С. 3.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 4.

¹⁴ Н. Ленин (В. Ульянов) // Собрание сочинений.— М., 1924.— Т. XII, ч. II.— С. 256.

¹⁵ Н. Ленин (В. Ильин). Статті по національному питанню.— Саратов, 1919.— С. 117.

¹⁶ Н. Ленин (В. Ульянов) // Собрание сочинений.— Т. XIII.— С. 442.

Взагалі перекладач досить вільно поводить з текстом оригіналу, дозволяючи собі, скажімо, виділяти (засобами курсиву) ті слова, на які йому хочеться звернути увагу читача, не роблячи при цьому відповідних поміток, фактично приписуючи це авторові оригіналу. Напр: «І. *Оскільки можливий національний мир в капіталістичному суспільстві, збудованому на експлуатації, наживі і гризні, остільки* це можна досягти лише при послідовному до кінця демократичному республіканському ладу держави, забезпечуючому повну рівноправність всіх націй і мов...»¹⁷.

В оригіналі тут курсиву немає¹⁸. Зважаючи на наведені вище факти, можна припустити, що переклад цей здійснювався В. Шахраєм тенденційно і тому навряд чи можна його зарахувати до надбань українського перекладознавства*.

Ми не випадково так докладно зупинилися на цій брошурі: її не включено до жодного реєстру бібліографічних покажчиків видань творів В. І. Леніна російською і українською мовами, та й дослідники її обходять своєю увагою. Хіба що принагідно згадав про неї В. А. Чирко¹⁹ і спробував дати їй оцінку перекладознавець суспільно-політичної літератури Й. А. Багмут²⁰. Він безпідставно відзначив, що це видання є «дорогоцінною пам'яткою героїчних часів боротьби трудящих України за свою свободу, є символом вічної і непорушної дружби двох народів, що разом з перших і до останніх днів пліч-о-пліч боролись за торжество ленінських ідей»²¹. Досить прихильно оцінений ним і сам переклад, хоч водночас (і правильно) зазначено, що на ньому не кращим чином відбилася тогочасна неусталеність суспільно-політичної лексики. Однак він не дає оцінки передмові.

Незважаючи на труднощі громадянської війни, економічну розруху, голод, куркульський бандитизм, буржуазно-націоналістичні рецидиви, Комуністична партія України неухильно продовжувала вести активну політико-виховну роботу серед трудящих мас, дбаючи, насамперед, про поширення ленінських творів українською мовою. В результаті вже у 1920 р. з'явилося 23 газетні друки і 16 окремих видань (брошур) ленінських праць українською мовою. У цьому позитивному факті — кількісному зростанні перекладів — помітна тенденція і прагнення до якісного поліпшення їх рівня. А його можна було досягти налагодженням випуску саме брошурного типу видань, пошуком і залученням до підготовки їх кваліфікованих перекладачів і редакторів. Звичайно, не проста справа — підбір у тодішніх умовах належно підготовлених і до того ж політично витриманих кадрів. Звичайно, не всі переклади, що виходили у світ, були рівноцінними. Привертають увагу ті, що готувалися спільно перекладачами і редакторами. Наприклад, брошура «Н. Ленін. «Величний почин (про героїзм робітників в тилу. З приводу «комуністичних субот»). Переклад М. Ільтичної за редакцією Ларика Державне вид-во Української Соціалістичної Радянської Республіки. Київ, березень 1920». Читачів (брошура була у фондах Фундаментальної бібліотеки Київського комерційного інституту, потім — у Всенародній бібліотеці України, нинішній ЦНБ), звичайно, цікавила оцінка Леніним нового явища соціалістичної дійсності — перших зразків комуністичного ставлення до праці. Крім того, її популярності сприяв ква-

¹⁷ Н. Ленін (В. Ільїн). Статті по національному питанню.— С. 124.

¹⁸ Н. Ленин (В. Ульянов) // Собрание сочинений.— Т. XII.— ч. II.— С. 255.

* Не можна погодитися з однією позитивною оцінкою В. М. Шахрая, яка дається в статті Ю. М. Гамрецького «Як люблять свою матір...», опубліковану в газеті «Рад. Україна» від 27 лютого ц. р.

¹⁹ Чирко В. А. Створення і діяльність Українського відділу Наркомнацу (1918—1919 рр.) // Укр. іст. журн.— 1963.— № 6.— С. 64—65.

²⁰ Багмут Й. А. Проблеми перекладу суспільно-політичної літератури українською мовою.— К., 1968.— С. 134—138.

²¹ Там же.— С. 138.

ліфований переклад, в якому слід відзначити прагнення М. Ільтичної (яка, до речі, спеціалізувалася на перекладі ленінських творів) максимально дотримуватись оригінальних особливостей стилю автора, ідентифікації розміщення тексту, збереження різноманітних виділень провідних авторських думок, цитованих місць і т. ін. У цьому чимала заслуга, безперечно, і досвідченого редактора перекладу Ларика. Надрукована на непоганому папері (до речі, у друкарні товариства «Криниця», що розміщувалось тоді у Києві, на Хрещатику, № 42), гарно оформлена брошура була тією популярною ленінською літературою, яку з нетерпінням чекав український читач. Хоч, звичайно, не можна не замовчати і про деякі хиби перекладу, що стосуються головним чином передачі сполук і окремих слів (*скинуття буржуазії, справити враження, ремонт паровиків, боротьба з розкраданням вантаги, жаліти своє здоров'я, клясні вагони, п'ялформа* і т. д.).

Користувалася популярністю у тогочасних читачів і відома ленінська праця «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», що вийшла друком у Всеукраїнському державному видавництві²². Вони мали змогу вивчати цю книжку у бібліотеках Українського Інституту марксизму-ленінізму, Академії наук УСРР і в державній публічній бібліотеці УСРР. Перекладачі (розшифрувати ініціали яких нам, на жаль, не вдалося) і редактор виконали свою роботу на хорошому (як на той час) рівні, намагалися по можливості зберегти ленінські синтаксичні конструкції, якомога точніше передати зміст, хоч це було не просто тоді (для цього в українській мові не вистачало достатніх засобів). Тому доводилося вдаватися як до запозичень з російської (*істинний, позиція, пролетаріат*), так і використовувати тодішню вузько побутову лексику (*роля, кляса, парлямент, соціяль-зрадництво, легальний, инший*), або, внаслідок неусталеності правопису, вживати терміни на зразок *героїзм, роки революції, етапи історії, кауцькіанці, як раз, де-кілька раз, словяне, зв'язок* і т. д.

Позитивним у роботі перекладачів є те, що вони орієнтувалися на досягнення української художньої літератури, а не збочували, як інші (напр., Шахрай) на використання діалектизмів або архаїзмів. Безперечно, сам процес перекладу не простий, однак він має визначальні моменти: а) кваліфікація і досвід перекладача; б) його методичний підхід до справи. Перекладачі цієї праці, дбаючи про передачу ідентичності змісту, нерідко вдавалися до русизмів, що було цілком виправданим в умовах тогочасної невиробленості української суспільно-політичної термінології і засилля діалектизмів і архаїзмів.

Щоб скласти певне уявлення про еволюцію перекладу, простежимо це на прикладі кількох видань відомого ленінського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім», в якому викладена програма відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Перший переклад з'явився у 1920 р. Причому брошуру «Лист до робітників і селян України (в зв'язку з перемогами над Денікінім)» випустило Політуправління Реввійськради Н-ської армії у своїй «потяговій друкарні». Всього сім сторінок тексту, але «зачитаних» червоноармійцями і читачами п'яти армійських бібліотечок і громадських бібліотек: такий був інтерес трудящих республіки до ленінського слова рідною мовою. Хоч, слід визнати, невідомий перекладач не зовсім вправся із своєю роботою: не скрізь стежив за точністю передачі змісту оригіналу, був обмежений у виборі мовних засобів. Наприклад, уривок: «Мы хотим добровольного союза наций,— такого союза, который не допускал бы никакого насилия одной нации над другой,— такого союза, который был бы основан на полнейшем доверии, на ясном сознании братского единства, на вполне добровольном согласии. Такой союз

²² Н. Ленін. «Лівий» комунізм (дитяча хвороба в комунізмі).— Перекл. Л. В. і П. П. за редакцією М. Ялового.— Харків.— 1920.

нельзя осуществить сразу; до него надо доработаться с величайшей терпеливостью и осторожностью, чтобы не испортить дела, чтобы не вызвать недоверия, чтобы дать изжить недоверие, оставленное веками гнета помещиков и капиталистов, частной собственности и вражды из-за ее разделов и переделов.

Поэтому, неуклонно стремясь к единству наций, беспощадно преследуя все, что разъединяет их, мы должны быть очень осторожны, терпеливы, уступчивы к пережиткам национального недоверия. Неуступчивы, непримиримы мы должны быть ко всему тому, что касается основных интересов труда в борьбе за его освобождение от ига капитала»²³ було перекладено так: «Ми хочемо вільної спілки націй, такої спілки, яка не дозволяла б ніякого насильства однієї нації над другою, такої спілки, яка була б закладена на повному довіррі, на ясній свідомості братерського єднання, на зовсім вільній згоді.

Таку спілку не можна здійснити відразу, до неї треба дійти з найбільшою терплячістю та обережністю, щоб не викликати недовір'я, щоб дати і зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків, власністю і ворожнечою з-за її розділу та переділу.

Через це непохитно прагнучи до єднання нації, без жалю знищуючи все що роз'єднує їх, ми мусимо бути особливо обережні, терплячі, улеглеві до пережитків національного недовір'я. Неулегливими мусим бути ми до всього того, що торкається ґрунтових інтересів праці, до боротьби за її визволення від гніту капіталу»²⁴.

Як бачимо, у перекладі є пропуск, неточності, чимало розмовно-побутової лексики.

Вийшов ще один переклад «Листа до робітників та селян України. З приводу перемоги над Денікінім» за редакцією і з передмовою Ів. Клочка (Всеукраїнське видавництво, Харків, третя радянська друкарня. 50 000 прим. 10 с.), де зазначений уривок перекладено так: «Ми хочемо добровільного союзу націй,— такого союзу, який унеможливив би примус одної нації над другою,— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довіррі, на ясному розумінні братерської єдності, на вповні добровільній згоді. Такий союз неможливо здійснити зразу; до нього треба допрацюватись з величезним терпінням і обережністю, аби не попусувати справу, аби не викликати недовір'я, аби і зжити недовір'я, яке залишилося від вікового гніту поміщиків та капіталістів, приватної власності та ворожнечі з-за її розділу та перерозділу.

Через те, непохитно прагнучи до єдності націй, переслідуючи без жалю все, що їх роз'єднує, ми повинні бути дуже обережними, толерантними, уступливими що до пережитків національного недовір'я.

Неуступними, непримиренними повинні бути ми до всього того, що торкається підвальних інтересів труда в його боротьбі за визволення від ярма капіталу»²⁵.

Порівняно з першим, цей переклад уже дещо досконаліший (напр., вдалий пошук точніших адекватів: замість «спілка націй» — «союз націй»; «вільна згода» — «добровільна згода»; «улеглеві» — «уступливі» і т. д.). По суті, маємо перший факт запровадження редагування перекладеного тексту — важливий чинник у поліпшенні його якості.

Державне видавництво України випустило у 1924 р. цей лист в перекладі з російської Б. Лізова (тиражем 15 000 прим.)²⁶. Це видання відрізняється від попереднього не лише кращим поліграфічним оформ-

²³ Н. Ленін (В. Ульянов) // Собрание сочинений.—Т. XVI.—М., 1925.—С. 461.

²⁴ Лист тов. Леніна до українських робітників та селян з приводу перемоги над Денікінім.— 1920.—С. 3.

²⁵ Лист до робітників та селян України. З приводу перемоги над Денікінім.— Харків.— 1920.—С. 7.

²⁶ Н. Ленін. Лист до робітників і селян України в зв'язку з перемогами над Денікінім.— Харків.— 8 с.

ленням, шрифтом, папером, бібліографічними і довідковими додатками, а, насамперед, рівнем перекладу. В цьому не важко переконатися: «Ми хочемо вільної спілки націй,— такої спілки, яка не допустила б ніякого насильства однієї нації над іншою. Ми хочемо такої спілки, яка була б заснована на повному довір'ї, на ясній свідомості братерської єдності, на цілком вільній угоді. Такого союзу не можна здійснити зразу. Його треба домагатися з величезним терпінням та обмеженістю, щоб не зіпсувати справи, щоб не викликати недовір'я, щоб знищити недовір'я, яке лишилось протягом віків від гніту поміщиків та капіталістів, приватної власності та ворожнечі через її поділи та переділи.

Тому, неухильно домагаючись єдності націй, люто переслідуючи все, що роз'єднує їх, ми повинні бути дуже обережні, терплячі, поступливі до пережитків національного недовір'я. Уперті та непоступливі ми повинні бути до всього того, що торкається основних інтересів праці в боротьбі за її визволення від ярма капіталу»²⁷.

Перекладач Б. Лізов зумів уникнути розмовних термінів («довір'я, недовір'я»), запозичень («толерантність»), неточностей («підвальні інтереси», «такого союзу... треба допрацюватись»), що, звичайно, позитивно вплинуло на точність передачі авторської думки.

Брошура вийшла у серії популярної «Ленінської бібліотеки» № 17. Цікаво, що у додатку до брошури оголошується про вихід у 1924 р. такої літератури цієї серії: «Збірник «Ленін серед селян»; Карпинський В. «Пролетарський проводир селянства»; Ярославський О. М. «Ленін — організатор Комуністичного Інтернаціоналу»; «Ленін — організатор першої Радянської держави»; «Ленін — теоретик і практик збройного повстання»; «Ленін і розкріпачення жінки»; Лебедів І., Фомін М. «Селянські делегати XI з'їзду РСФРР і II з'їзду ССРР про Леніна». Тут же вказано, де можна придбати цю літературу.

Досить відчутне удосконалення перекладу текстів ленінського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» помітне у другому зібранні творів В. І. Леніна. Це й зрозуміло: адже на той час в основному завершився бурхливий процес вироблення українського правопису, унормування літературної мови. Було накопичено чималий досвід у перекладанні праць класиків марксизму-ленінізму, що був покладений в основу формування суспільно-політичної термінології; зросли кваліфіковані кадри перекладачів і редакторів. Почався якісно новий етап роботи над перекладами. Отже, зусилля партії у справі перекладу українською мовою ленінської ідейної спадщини були успішними.

«Ми хочемо добровільного союзу націй,— такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над другою,— такого союзу, який був би оснований на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді. Такого союзу не можна здійснити відразу; до нього треба допрацюватися з найбільшою терпеливістю й обережністю, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовір'я, щоб дати зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи й переділи.

Тому, неухильно домагаючись єдності націй, люто переслідуючи все, що роз'єднує їх, ми повинні бути дуже обережні, терпеливі, поступливі до пережитків національного недовір'я. Непоступливі, непримирні ми повинні бути до всього того, що стосується основних інтересів праці в боротьбі за її визволення від ярма капіталу»²⁸. Насамперед, звертає на себе увагу дотримання перекладачами М. С. Пилинським і В. Л. Брукмом точності у передачі змісту оригіналу і його смислових відтінків, чого бракувало перекладачі Б. Лізова, який дозволяв собі

²⁷ Там же.— С. 7—8.

²⁸ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Твори.— Т. XXIV.— К., 1936.— С. 610—611.

вільно інтерпретувати окремі місця оригіналу (замість «добровольного союзу» — «такої спілки»; «неуступчивы» — «уперті»; «полнейшем доверши» — «повному довір'ї»; або членувати цілісну, логічно обумовлену мовну конструкцію на два речення. Завдяки вдумливому підходу до пошуку найоптимальнішого відповідника кожному конкретному поняттю згаданим перекладачам спільно з редактором А. С. Земляним вдалося наблизитися до повнішого відтворення оригіналу (*«нужно доработаться...»* — «...треба допрацюватися...»; «*Неуступчивы, непримиримы мы должны быть...»* — «Непоступливі, непримиренні ми повинні бути...» і т. д.).

Безперервне удосконалення перекладацької майстерності добре простежується на високому рівні підготовки українського перекладу з п'ятого Повного російського видання Творів В. І. Леніна. Причому, характерною ознакою поліпшення якості тексту тут уже виступає прагнення перекладачів зберегти найтонші смислові нюанси і відтінки ленінської думки, творчо використати надбання наукових розробок різних аспектів перекладу художньої і суспільно-політичної літератури. Отже, останній переклад вибраного нами уривку має таку редакцію. «Ми хочемо *добровільного* союзу націй,— такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною,— такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді. Такий союз не можна здійснити відразу; до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовір'я, щоб дати зжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи і переділи.

Тому, неухижно прагнучи до єдності націй, нещадно переслідуючи все, що роз'єднує їх, ми повинні бути дуже обережні, терпеливі, поступливі до пережитків національного недовір'я. Непоступливі, непримиренні ми повинні бути до всього того, що стосується основних інтересів праці в боротьбі за її визволення з-під ярма капіталу»²⁹.

Процес удосконалення нескінченний. І в цьому перекладі теж є що поліпшувати. Через те ще більшого значення набуває творча особистість перекладача, його підхід до своєї справи, фахова підготовка, набутий досвід, уміння вчасно і правильно реагувати на постійні зміни у мовознавчій і перекладацькій галузях, щоб виконувати свою копітку роботи на рівні сучасних вимог.

Таким чином, на перекладі окремих видань ми зробили спробу простежити якоюсь мірою процес зародження та еволюцію перших перекладів українською мовою творів В. І. Леніна. Він відбувався у надзвичайно складних умовах героїчної, самовідданої боротьби трудящих України за встановлення і зміцнення Радянської влади, коли молода Радянська країна мобілізувала всі наявні сили для відсічі спроб зовнішньої інтервенції та внутрішньої контрреволюції відновити експлуататорський лад.

Вже у 1918—1920 рр. ЦК КП(б)У і уряд України ухвалили ряд важливих рішень про організацію радянських видавництв, політосвітніх закладів та бібліотек. Так, 1 березня 1919 р. РНК УСРР видала декрет про створення народного комісаріату радянської пропаганди, а VIII з'їзд РКП(б) визначив три основні завдання освітньої роботи серед населення сільських місцевостей: комуністична пропаганда, загальна і агрокультурна освіта. Перед молодістю Радянською країною постало величезної ваги завдання: у найтіснішому зв'язку з потребами життя виховувати у найширших мас трудящих комуністичну свідомість, найактивніше залучати їх до безпосередньої участі в побудові нового, соціалістичного ладу. І в цьому провідну роль повинна відігравати про-

²⁹ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 41.

паганда геніальних ленінських ідей. Однак налагоджувати організацію видань праць В. І. Леніна, особливо перекладних, було у ті часи досить складною справою. Цьому перешкоджала нестача потрібного досвіду, кадрів, активна протидія прихованих ворожих елементів і чимало інших факторів. Ось, наприклад, яким був стан видавничої справи в республіці у першій половині 1920 р. Разом з «червоними військами повернулося на Україну Всеросійське видавництво», що за півроку випустило близько 70 брошур³⁰, причому майже 50 з них — перевидання з Московських і Пітерських публікацій, яке було здійснене на Україні тому, що Росія в даний час не має змоги забезпечувати радянською літературою український книжковий ринок (причини: паперовий голод, нестача робочих рук, транспорту і т. ін.). Трудящі Росії і України «просять, вимагають книгу серйозну, яка може залишити слід в умах читача, який ще недавно був позбавлений експлуатуючим його класом можливості вчитися читати»³¹, а Всеукраїдав випускає «всього три брошури Леніна («Відповідь буржуям на п'ять питань», «Промова на з'їзді робітниць» і «Великий почин» — Б. К.) в той час, як брошури Леніна є найкращими керівництвами, що вказують шлях і пояснюють всі хворобливі питання дня»³². Натомість видавалася маса описової, непотрібної і навіть шкідливої літератури, до речі, тиражами у десятки тисяч.

Це пояснювалося і нерозумінням окремими працівниками на Україні важливості ширення ідей марксизму-ленінізму, і «вкрай нездоровою політичною обстановкою на Україні, що склалася на ґрунті загальної відсталості в результаті багаторазової зміни режимів»³³, і «повною дезорганізацією всього народного господарства, і засиллям на селі можливих буржуазних елементів, озброєних, організованих, що перетворили Ради у знаряддя своєї політики»³⁴.

Ще глибше розкриває причини незадовільного стану видавництва у республіці голова колегії Всеукраїдаву А. Приходько. «У галузі редакційно-видавничій, — пише він, — панує партизанщина, поряд із Всеукраїдавом існує безліч всеукраїдаватиків, що конкурують між собою, розпоршують літературні сили, дезорганізують роботу Всеукраїдаву і паралізують можливість створення єдиного державного плану. Те ж з розподілом і з розповсюдженням...»³⁵ Крім того, Приходько скаржиться на гостру нестачу паперу, та й «...поліграфічні засоби перебувають у стані катастрофічному. Більшість друкарень стоїть, а в тих, які функціонують, займають місце на 60—70 процентів канцелярські форми. І про друкування солідних видань доводиться лише говорити. А далі... довгою низкою тягнуться питання: про нестачу вкрай необхідних працівників, про мізерну оплату літературної праці, про мінімально-можливе забезпечення працівників пера і т. д. І якщо ще згадати і взяти до уваги, що взимку і протягом довгих місяців друкарні стояли і Всеукраїдав через це не випустив жодної брошури, то вийде сумна епопея боротьби з об'єктивними умовами, за появу на світ кожної нової книжки...»³⁶.

Слід сказати, що цей виступ т. Приходька в «Коммунисте» був власне відповіддю на вміщену у цьому ж журналі дискусійну статтю (№ 109 за 21 травня 1921 р.) колишнього завідуючого Катеринославським губвидавком М. Равича-Черкаського, який критикував Всеукраїдав (що називався і Всеукраїдавом, і Всеукраїнським Державним видавництвом) за його незадовільну півторарічну роботу по випуску

³⁰ Коммунист.— 1920.— № 4.— 20 липня.

³¹ Там же.

³² Там же.

³³ Там же.— № 1.— 20 трав.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же.— 1921.— № 11.— 24 трав.

³⁶ Там же.

необхідної для трудящих політичної книги. До речі, невдовзі Равич-Черкаський знову порушив у пресі це питання, тільки уже значно ширше: друкування книг, їх розповсюдження, ціна, орієнтація на певні кола читача в умовах непу повинні бути централізованими, вважав він, водночас вказуючи на небезпеку того, що при існуючому стані справ книговидавництва можуть зайнятися приватні особи. «Книгодрукарня, книгозберігання, книгопостачання,— писав він,— повинні стати монопольними в руках одного державного органу — Всеукраїнського державного видавництва»³⁷. На цей раз йому дає відповідь С. Інгулов у статті «Монополія чи ідейне керівництво?»³⁸, зауважуючи, що не в такому вже благополучному стані перебуває наше сучасне поліграфічне виробництво, що ми можемо його повністю залишити в руках держави, не вдаючись до приватної ініціативи. Саме «скудність запасів», говорить він, змушує нас тепер використовувати найменші можливості для організації книговидавництва, «...державна зацікавлена у вилученні і використанні тих запасів, які є в країні, але яких вона не має,— заохочення приватновидавничої ініціативи є безумовно необхідним»³⁹. Проте, зауважує Інгулов, слід, безперечно, враховувати, що книга — могутня зброя боротьби, тому ідейне керівництво виданнями і суворий контроль за цим повинен здійснювати Всеукрвидав. Цікаво, що ця дискусія продовжувалась і далі (див.: №№ 190 і 191 «Коммуниста» за 1921 р.),

У таких надзвичайно складних умовах зароджувалося і формувалося видання ленінських праць українською мовою. Долаючи перешкоди, незважаючи ні на які труднощі тих буремних років, Комуністична партія України наполегливо і послідовно боролася за те, щоб мудра ленінська думка доходила до трудящих України їх рідною мовою, стала їхньою могутньою зброєю у боротьбі за світлі ідеали.

³⁷ Там же.— № 184.— 19 серп.

³⁸ Там же.— № 186.— 23 серп.

³⁹ Там же.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ТИМЧАСОВОГО РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОГО УРЯДУ УКРАЇНИ

І. А. ГРОМОВА (Київ)

В історії Української Радянської держави значне місце належить Тимчасовому робітничо-селянському уряду України, який працював з кінця листопада 1918 р. до III Всеукраїнського з'їзду Рад (6—10 березня 1919 р.). Процес створення цього уряду, а також частково і його діяльність розкрито як в узагальнюючих працях з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні¹, так і в спеціальних публікаціях².

¹ Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр.— К., 1957.— 268 с.; Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919).— Харків, 1957.— 296 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1919—1920).— М., 1966.— 455 с.; Українська РСР в роки громадянської війни: В 3 т.— К., 1968.— Т. 2.— 420 с.; История государства и права Украинской ССР.— Киев, 1976.— 759 с.; Історія Української РСР: В 8 т.— К., 1977.— Т. 5.— 590 с.

² Рубач М. Из истории гражданской войны на Украине: К вопросу об организации Временного рабоче-крестьянского правительства Украины // Летопись революции.— 1924.— № 4.— С. 151—164; Рибалка І. К. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність // Учені запис. Харків. ун-ту.— Т. 78. Праці історич. фак-ту.— Т. 5.— 1957.— С. 35—48; Куліченко М. І. До питання про утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України наприкінці 1918 р. // Укр. іст. журн. 1965.— № 12.— С. 93—99; Громова І. А. З історії створення Тимчасо-

Проте висвітлення названих питань не можна вважати достатнім і всебічним. У даному повідомленні на основі вивчення архівних документів, газет того часу, спогадів робиться спроба повніше розкрити діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України, показати, зокрема, його роль у процесі відновлення центрального радянського державного апарату республіки після австро-німецької окупації та гетьманщини, законодавчу діяльність, безпосередню організаторську роботу по формуванню органів Радянської влади в центрі і на місцях, будівництву збройних сил республіки, здійсненню соціалістичних перетворень.

Восени 1918 р., коли на Україні визріли всі необхідні умови для вирішальної боротьби за відновлення Радянської влади, за ініціативою ЦК РКП(б) було створено надзвичайний всеукраїнський радянський центр — Тимчасовий робітничо-селянський уряд республіки. 28 листопада 1918 р. в м. Курську відбулося його перше офіційне засідання, на якому були присутні члени уряду В. О. Антонов-Овсієнко, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Г. Л. Пятаков, Ф. А. Сергєєв (Артем). Всі вони, за винятком Г. Л. Пятакова*, входили до складу першого уряду Радянської України — Народного Секретаріату, а В. П. Затонський, Е. І. Квірінг і Ф. А. Сергєєв (Артем) були також і членами ЦВК Рад України, обраного II Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1918 р. На цьому засіданні було обговорено 15 питань, головне місце серед яких зайняли проблеми державного будівництва. Адже для організації революційної боротьби і здійснення корінних соціальних перетворень у республіці необхідно було насамперед створити радянський державний апарат як в центрі, так і на місцях. Формування системи центральних галузевих органів управління розпочалося з організації відділу внутрішніх справ, на який покладалися обов'язки по створенню органів Радянської влади на місцях та охорони порядку. Завідуючим відділом призначили В. К. Аверіна, його заступником — М. І. Арсенічева, членом колегії — С. Н. Власенка. Крім того, було визнано за необхідне сформувати відділи військових справ, народного господарства і фінансів, закордонних справ. Завідуючими цих відділів затвердили відповідно Ф. А. Сергєєва (Артема), Е. І. Квірінга, Г. Л. Пятакова. Комісаром всіх залізниць України став О. П. Жарко. На цьому ж засіданні уряд постановив створити Військову раду Української Червоної Армії у складі В. О. Антонова-Овсієнко, Ф. А. Сергєєва (Артема), В. П. Затонського³.

Наступного дня, 29 листопада 1918 р., Тимчасовий робітничо-селянський уряд, який переїхав до м. Суджі**, опублікував Маніфест до українського народу, в якому іменем повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана скинутою і звернувся до трудящих із закликом боротися за відновлення Радянської влади на всій території республіки⁴.

вого робітничо-селянського уряду України // Вісн. Київ. ун-ту, істор. науки.— 1985.— № 27.— С. 64—72.

* Як відомо, Г. Л. Пятаков займав антиленінські позиції з ряду принципових загальнопартійних питань, зокрема з національного. Обраний головою Тимчасового робітничо-селянського уряду України, він не зумів створити ділову обстановку, організувати чітку роботу уряду. Незабаром його було звільнено від обов'язків голови уряду, а трохи пізніше — зовсім виведено з його складу / Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і держ. управління УРСР ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 20; ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 13 зв.; спр. 12, арк. 35 (далі ЦДАЖР УРСР).

³ Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов: В 3 т.— Киев, 1967.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 456—457.

** Майже весь грудень 1918 р. уряд знаходився в Суджі, 28 грудня 1918 р. він переїхав до м. Белгорода, а на початку січня 1919 р. у визволеній від петлюрівців Харків, де працював до III Всеукраїнського з'їзду Рад; 20 березня 1919 р. уряд Радянської України переїхав до Києва (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 20; спр. 18, арк. 114).

⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 р.): Зб. документів і матеріалів.— К., 1962.— С. 42.

Будівництво радянського апарату на Україні відбувалося в обстановці запеклої боротьби з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, в умовах економічної розрухи. Особливо гостро відчувалася нестача досвідчених кадрів. Питанням добору та розстановки кадрів керівних партійних і радянських працівників приділяв особливу увагу В. І. Ленін, прагнучи зміцнити радянський апарат, посилити в ньому пролетарський вплив і створити всі необхідні умови для його плідної роботи⁵. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України постійно одержував підтримку і допомогу з боку ЦК РКП(б) і Раднаркому Російської Федерації. За рішенням ЦК РКП(б) була організована відправка на Україну партійних, радянських і військових працівників⁶.

Протягом грудня 1918 р. — січня 1919 р. тривав процес формування Тимчасового робітничо-селянського уряду. В міру визволення території України розширювалася сфера його діяльності, у зв'язку з чим необхідно було створювати нові відділи, визначити їх структуру і функції. Так, 27 грудня було вирішено почати організацію нових відділів: праці та соціального забезпечення. Тимчасово очолити їх доручалося Артему. У січні 1919 р. завідувачим відділом праці призначається Б. Й. Магідов, а відділом соціального забезпечення — Л. Б. Горхов. Тоді ж було прийнято рішення про створення відділів освіти, фінансів, охорони здоров'я, продовольства і землеробства. Завідуючими цих відділів призначили відповідно В. П. Затонського, Ф. А. Земіта, П. П. Тутишкіна, А. С. Бубнова, В. І. Хотімського. Вже із середини грудня 1918 р. існувало Бюро друку України, яке очолив В. С. Люксембург⁷.

Істотні зміни у складі уряду було здійснено 28 січня 1919 р. Було вирішено надалі йменувати уряд республіки Радою Народних Комісарів Української РСР, а завідувачих відділами — народними комісарами. Намічалось також провести реорганізацію уряду, що було пов'язане з незгодами*, які мали місце серед членів ЦК КП(б)У та уряду України. Це значно ускладнювало процес формування центрального державного апарату республіки й організацію його роботи⁸. Дізнавшись про стан справ на Україні з телеграм членів Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Реввійськради Української Армії, В. І. Ленін пише на них резолюції: «Свердлову, треба щось робити; Свердлову, негайно»⁹. ЦК РКП(б) направив на Україну ряд товаришів, доручивши їм разом з українськими керівними працівниками відновити єдність у рядах Компартії України та Українського Радянського уряду й налагодити їх нормальну роботу¹⁰. Після реорганізації до Раднаркому України входили: голова уряду і нарком закордонних справ Х. Г. Раковський, голова Ради народного господарства України Е. І. Квірінг, члени РНГ — Г. Л. Пятаков, М. Л. Рухимович, наркоми військових справ М. І. Подвойський, В. І. Межлаук**, нарком радянської пропаганди Ф. А. Сергеев (Артем), наркоми внутрішніх справ — В. К. Аверін***, К. Є. Ворошилов, нарком освіти В. П. Затонський, нарком зем-

⁵ См.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника.— М., 1975.— Т. 6.— С. 364, 377, 392, 400, 405, 406, 438, 475, 497. (далее — В. И. Ленин: Биохроника).

⁶ Куліченко М., Маланчук В. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні.— К., 1971.— С. 90—91.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 17, 20, 23, 31, 37, 59 зв., 70.

* Про причини і характер незгод див.: Супруненко Н. Й. Указ. соч.— С. 163—164; Громова І. А. Назв. праця.— С. 67—68.

⁸ Супруненко Н. Й. Указ. соч.— С. 164—165.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1235, оп. 94, спр. 590, арк. 17; ф. 130, оп. 3, спр. 526, арк. 48, 49—56; В. И. Ленин: Биохроника.— Т. 6.— С. 420, 441.

¹⁰ Летопись революции.— 1925.— № 2.— С. 5.

** В. І. Межлаук після прибуття М. І. Подвойського у Харків призначається його заступником.

*** В. К. Аверін 10 лютого 1919 р. обрали головою виконкому Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів; 11 лютого він почав виконувати свої нові обов'язки (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 68, арк. 20).

леробства А. Л. Колегаєв *, нарком юстиції О. І. Хмельницький, наркоми продовольства — О. Г. Шліхтер, А. С. Бубнов **, нарком праці Б. Й. Магідов, нарком фінансів Ф. А. Земіт, нарком шляхів сполучення О. П. Жарко, нарком охорони здоров'я П. П. Тутишкін ***, голова Верховної соціалістичної інспекції і нарком держконтролю республіки М. О. Скрипник, командуючий військами УРСР і член Реввійськради республіки — В. О. Антонов-Овсієнко, члени Реввійськради — Ю. М. Коцюбинський, Ю. П. Щаденко ¹¹. Крім названих наркоматів, у лютому 1919 р. було підтверджено необхідність створення наркомату соціального забезпечення ****, а також нового наркомату пошт і телеграфів. Очолити їх доручили Л. Б. Горхову і І. А. Халепському ¹². В цьому складі Український Радянський уряд працював до III Всеукраїнського з'їзду Рад. У розширеному складі уряду переважна більшість його членів також мала значний досвід революційної боротьби на Україні, а вісім з них працювали у вищих органах влади і управління республіки в перший період Радянської влади на Україні *****.

Створений у зв'язку з надзвичайними обставинами Тимчасовий робітничо-селянський уряд до скликання III Всеукраїнського з'їзду Рад здійснював повноваження не тільки центрального органу управління, а й ЦВК Рад України, тобто одночасно був і вищим законодавчим органом державної влади республіки. Відразу ж після утворення він розгорнув активну діяльність, керуючись при цьому директивами ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У ¹³.

Програму своєї діяльності Тимчасовий робітничо-селянський уряд України виклав у Декларації, схваленій 25 січня 1919 р. Головним своїм обов'язком він вважав «довести соціалістичну революцію до кінця, відновлюючи скрізь владу Рад» ¹⁴. Для цього необхідно було знищити буржуазний державний апарат, що залишився від гетьманщини і Директорії, і створити апарат «пролетаріату міста і села» ¹⁵. У Декларації були визначені практичні завдання в галузі радянського, воєнного, соціально-економічного і культурного будівництва.

Аналіз протоколів засідань Тимчасового робітничо-селянського уряду України дає можливість висвітлити напружену діяльність вищого надзвичайного органу влади республіки за 3,5 місяця у тяжких умовах гострої боротьби проти зовнішніх і внутрішніх ворогів Радянської влади. Головною формою роботи уряду були його засідання, їх відбулося 45 (з 28 листопада 1918 р. до 14 березня 1919 р.) ***** і розглянуто на них 671 питання ¹⁶.

Засідання уряду, починаючи з січня 1919 р., відбувалися майже щодня. Щоб внести більше організованості і порядку в свою діяль-

* 19 лютого 1919 р. наркомом землеробства було призначено В. М. Мещерякова (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 133).

** У розглядуваний період А. С. Бубнов знаходився у Києві як член Київського підпільного обласного комітету КП(б)У, голова облревкому, а після розгрому Директорії — голова Київської Ради робітничих депутатів.

*** 17 лютого 1919 р. наркомом охорони здоров'я призначили О. М. Вінокурова (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 112 зв.).

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 120—121; Известия Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов.— 1919.— 30 янв.

**** Як вже зазначалося, вперше питання про формування такого відділу розглядалося 27 грудня 1918 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 58, 112 зв.

***** Крім чотирьох вищеназваних, це — А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Ю. М. Коцюбинський, М. О. Скрипник.

¹³ Переписка Секретаріата ЦК РКП(б) з місцевими партійними організаціями (ноябрь — декабрь 1918 г.): Сб. документов.— М., 1970.— С. 51.

¹⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни.— С. 57.

¹⁵ Там же.— С. 58.

***** 14 березня 1919 р. відбулося перше засідання ВУЦВК Рад третього скликання, на якому було затверджено новий склад уряду.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, 15, 18 (Підрахунки автора).

ність, 28 січня уряд затвердив новий регламент роботи *. Відповідно до нього засідання уряду відбувалися тричі на тиждень з 20 до 24 години. Всі наркоми або їх заступники зобов'язувалися бути присутніми на засіданнях уряду, а при обговоренні питань, що входили до сфери діяльності відповідних наркоматів, — і члени їх колегій. Питання порядку денного ретельно готувалися. Народні комісари заздалегідь представляли до управління справами Радянського уряду України ** проекти декретів і постанов, а також пояснювальні записки до них. Дуже часто для підготовки того чи іншого питання створювалися комісії з представників зацікавлених наркоматів. Діяли і постійні комісії. Так, при наркоматі фінансів працювала комісія, яка перевіряла кошториси витрат, представлені наркоматами, розглядала їх прохання про асигнування коштів та інші фінансові справи. Після попереднього обговорення всі фінансові питання передавалися на розгляд і затвердження уряду¹⁷. Для вирішення дрібних питань 12 лютого 1919 р. була створена Центральна адміністративна комісія (ЦАК), до якої входили представники головних наркоматів республіки***. ЦАК займалася головним чином підготовкою фінансових й економічних питань для засідань уряду¹⁸.

Звичайно, одразу добитися чіткості й організованості в роботі було дуже важко. Навіть своєчасний початок засідань уряду та присутність на них усіх наркомів або їх заступників забезпечувалися не завжди. Спочатку досить часто на порядок денний засідань уряду виносилося багато непідготовлених питань, у зв'язку з чим їх обговорення неодноразово відкладалися. Величезна завантаженість наркомів, відсутність досвіду державного будівництва, громадянська війна — всі ці обставини значно ускладнювали налагодження діяльності Українського Радянського уряду.

Найважливішим напрямом діяльності Тимчасового робітничо-селянського уряду України було радянське будівництво. Майже на кожному засіданні уряду обговорювалися питання організації роботи знову створюваних органів управління республіки, призначення керівних працівників до урядових установ.

У лютому—березні 1919 р. були розроблені і затверджені положення про народні комісаріати охорони здоров'я, соціального забезпечення, радянської пропаганди, юстиції, шляхів сполучення. В них визначалися структура і права наркоматів, досить детально регламентувалася їх діяльність¹⁹.

Велике значення для удосконалення методів управління і роботи державного апарату мало утворення Верховної соціалістичної інспекції та Наркомату держконтролю республіки. В Положенні про Верхов-

* Перший регламент, який було затверджено 11 грудня 1918 р., передбачав щоденні засідання, починаючи з 22 години (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 12). Проте в грудні відбулося всього чотири засідання. Фактично регулярна робота уряду почалася з переїздом його до Харкова, який було визволено 3 січня 1919 р.

** Керуючим справами уряду 28 листопада 1918 р. було призначено І. Кудріна, на початку лютого 1919 р. його змінив М. Грановський, який до того виконував обов'язки секретаря уряду (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 7; спр. 13, арк. 61 зв.).

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 118 зв.; 123; спр. 15, арк. 50 зв., 100 зв., 160 зв., 161 зв.; спр. 17, арк. 115 зв.; спр. 18, арк. 46 зв., 76, 130.

*** 24 лютого 1919 р. до складу ЦАК були призначені члени колегій наркоматів: від Уккранаргоспу — Нікітін, Наркомфіну — Карпенко, Наркомвнусправ — С. Н. Власенко, від Наркомату юстиції — заступник наркома — М. У. Чорний. Очолив ЦАК нарком юстиції О. І. Хмельницький. З березня до складу комісії від наркомату праці введено Самойлова (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 159 зв.; спр. 18, арк. 2).

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 85 зв., 98, 100 зв.; спр. 17, арк. 115 зв.; спр. 18, арк. 45 зв.

¹⁹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1919. — № 5. — Ст. 60. — С. 70—72; № 6. — Ст. 81. — С. 91—92; № 17. — Ст. 193. — С. 260—162; № 18. — Ст. 195. — С. 264—265; Ст. 224. — С. 296—301 (далее — СУ УССР).

ну соціалістичну інспекцію підкреслювалося, що вона об'єднує всю справу «інспектування і контролю» в межах УСРР²⁰.

Процес формування центрального радянського державного апарату республіки був складним і неоднозначним, гальмувався нестачею грамотних кадрів, відсутністю досвіду управління, складністю воєнної, політичної та економічної обстановки. В досліджуваний період були зроблені лише перші кроки по створенню, причому далеко не всіх, центральних галузевих органів управління через наркомати та їх місцеві органи. Радянський державний апарат республіки формувався, як і в РСФРР, в процесі зруйнування устоїв старого ладу і старої державної машини. Водночас робилися спроби застосувати ряд елементів буржуазного апарату гетьманщини і Директорії. При цьому використовувалися й деякі старі спеціалісти. Це було характерно, наприклад, для формування таких наркоматів, як фінансів, землеробства, продовольства. Так, майже зразу після визволення Києва (5 лютого 1919 р.) при колишньому Міністерстві земельних справ почали діяти революційний комітет (голова — Галайба) і тимчасовий комісар (Г. М. Клунний, незабаром обраний членом колегії Наркомзему). До переїзду Українського Радянського уряду до Києва і початку діяльності колегії Наркомзему по управлінню і поступовій перебудові колишнього Міністерства земельних справ (24 березня 1919 р.) ревком і тимчасовий комісар провели підготовчу роботу по реорганізації старого відомства, виявили його структурні підрозділи та установи, які їм підлягали, взяли на облік тих службовців, які залишилися на місці і продовжували працювати. Водночас формування внутрішньої структури інших наркоматів (Раднаргоспу, радянської пропаганди) відбувалося на цілком нових основах відповідно до завдань цих установ²¹.

Створюючи апарат наркоматів, уряд республіки приділяв також величезну увагу організації Радянської влади на місцях. Ним було видано цілий ряд декретів і положень²², на основі яких йшов процес створення спочатку тимчасових надзвичайних органів влади — ревкомів і комбідів, а потім, в міру віддалення фронтів і наведення революційного порядку на території, яка визволялася від контрреволюційних сил, відбувалися вибори до Рад. За надзвичайно короткий строк — чотири місяці — на значній частині території України революційна влада повсюдно була передана Радам, обраним трудящими міста і села на основі радянської демократії²³.

Безпосереднє керівництво будівництвом місцевих органів Радянської влади здійснював Наркомат внутрішніх справ України. Першочерговим і головним його завданням було встановлення зв'язку центра з місцями, вищих органів влади з місцевими Радами. Для створення однотипності структури місцевих органів влади необхідно було встановити кількість Рад на Україні, а також з'ясувати їх організаційні форми і зміст діяльності. В циркулярних розпорядженнях, адресованих ревкомам і Радам України, НКВС УСРР пропонував їм щотижня телеграфом або поштою повідомляти про загальний стан справ у роботі та про економічне становище краю. Крім того, пропонувалося негайно сповіщати про скликання з'їздів Рад, організацію губернських, повітових, волосних виконкомів та їх персональний склад, а також надсилати до центру копії протоколів засідань місцевих Рад і всіх постанов, які приймалися на місцях²⁴.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 16, арк. 21.

²¹ Там же, ф. 27, оп. 1, спр. 22, арк. 47, 48, 51, 53, 77, 78, 86, 87; спр. 67, арк. 43.

²² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни.— С. 44—45, 52—55.

²³ Рибалка І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919 р.).— Харків 1957.— С. 142—145.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 58, арк. 9, 20; спр. 68, арк. 11, 12, 13, 21; Вестник НКВД УССР.— № 1.— 1919.— С. 14, 16, № 2.— С. 10.— № 3.— С. 11.

Проте в умовах воєнної обстановки налагодити регулярний зв'язок між центром і місцями було важко, тому в той період широко практикувалися відрядження представників Українського Радянського уряду, інструкторів Наркомату внутрішніх справ на периферію для безпосереднього керівництва створенням місцевих органів влади та організації їх роботи. Так, В. К. Аверін в грудні 1918 р. був відряджений у місцевості, які визволялися від австро-німецьких військ, у січні 1919 р. — направлений в Катеринославську губернію для подання допомоги в організації радянського апарату. Уповноважені Українського Радянського уряду працювали також в Чернігівській, Київській, Полтавській губерніях, на Волині. Звіти наркомів про відрядження на місця заслуховувалися на засіданнях уряду²⁵.

Органами НКВС УСРР на місцях були відділи управління виконкомів Рад. Постановою Наркомату від 27 лютого 1919 р. визначалися їх організаційна структура, завдання і методи роботи²⁶. При губернських відділах управління «з метою правильної організації в губернії апарату Радянської влади»²⁷ було створено штат інструкторів-організаторів у кількості до п'яти членів. На посаду інструктора призначалися тільки комуністи. В інструкції, розробленій НКВС УСРР, підкреслювалося, що інструктор зобов'язаний добре знати Конституцію РСФРР і всі основні декрети і розпорядження центральної і місцевої губернської влади, а також розумітися «на питаннях, які стосуються безпосередньо адміністративного управління і організації Рад»²⁸. Інструктори направлялися до повітів і волостей для контролю за діяльністю місцевих Рад і допомоги в організації їх роботи.

Радянський уряд України проводив також роботу по удосконаленню місцевих Рад як повновладних органів державної влади. Так, у лютому 1919 р. були затверджені положення про фінансові, юридичні, охорони здоров'я та земельні відділи місцевих виконкомів. В них було визначено склад, організаційну структуру, методи роботи і завдання цих відділів²⁹.

Важливим напрямом своєї діяльності Радянський уряд України вважав залучення широких трудящих мас до активної участі в управлінні державою. У зв'язку з цим організація виборів до місцевих Рад, проведення повітових і губернських з'їздів Рад займали велике місце в роботі НКВС УСРР. До III Всеукраїнського з'їзду Рад відбулися наприклад з'їзди у Київській, Харківській та Катеринославській губерніях. Робота по підготовці вищого представницького органу державної влади республіки особливо активізувалася після затвердження урядом Положення про вибори на III Всеукраїнський з'їзд Рад (10 лютого 1919 р.)^{*}. Отже, в надзвичайно складній обстановці уряд робив усе можливе для того, щоб розширити зв'язки з робітничо-селянськими масами республіки, забезпечити повновладдя Рад, увести процес утворення центральних і місцевих органів Радянської влади в певне організаційне русло і добитися їх структурної однорідності.

²⁵ Парт. арх. Ін-ту іст. партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 160, арк. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 12 зв., 19, 20, 70, 104—104 зв.; спр. 16, арк. 32; ф. 5, оп. 1, спр. 17, арк. 7 зв.; 23, 40; Известия Центр. Исполн. Комитета и Моск. Совета раб. и солдат. депутатов.— 1919.— 26, 29 января; 20 февраля.

²⁶ Известия Врем. Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Харьк. Совета раб. депутатов.— 1919.— 27 февр.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 58, арк. 14.

²⁸ Вестник НКВД УССР.— 1919.— № 2.— С. 11.

²⁹ СУ УССР.— 1919.— № 13.— Ст. 150.— С. 186—187, № 15.— Ст. 164.— С. 221, 222, № 16.— Ст. 182.— С. 242—243, № 17.— Ст. 186.— С. 250—251, № 26.— Ст. 281.— С. 390—391.

* Докладніше див.: Громова І. А. III Всеукраїнський з'їзд Рад — важливий етап історії становлення й розвитку Української Радянської Соціалістичної Республіки // Укр. іст. журн.— 1972.— № 9.— С. 78—81.

Як і в перший період існування Радянської влади на Україні, робітничо-селянський уряд змушений був основну увагу приділяти організації розгрому внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, створенню збройних сил республіки. Ці питання обговорювалися на 26 засіданнях уряду*. Вже 11 грудня 1918 р. приймається рішення про організацію регулярної робітничо-селянської армії України³⁰. Вона формувалася як складова частина загальноросійських збройних сил і на неї поширювалися зазначення, що стосувалися всієї Червоної Армії. 4 січня 1919 р. постановою Реввійськради республіки створено єдиний Український фронт, до якого увійшла вся Українська Червона Армія**, а також військові частини РСФРР — бригада 9-ї стрілецької дивізії і частина 3-го округу прикордонної охорони³¹.

Завданням першочергової важливості було створення радянських органів республіки по керівництву військовим будівництвом. Від цього багату в чому залежало і формування дисциплінованої і боездатної регулярної армії. Тому на згаданому вже засіданні 11 грудня 1918 р. Ф. А. Сергеева (Артема) зобов'язали терміново подати проект структури відділу військових справ і рекомендувати кандидатів на посади завідуючих підвідділами, а також членів колегії. Йому доручалося розробити інструкцію для місцевих військових комісаріатів, які мали створюватися в міру визволення території України. На цьому ж засіданні було заслухано доповідь В. О. Антонова-Овсієнка про воєнний стан та розглянуто ще ряд питань, пов'язаних з організацією військових сил республіки³². Після реорганізації уряду робота по створенню апарату Наркомату у військових справах була продовжена М. І. Подвойським та В. І. Межлауком.

У наступні місяці Радянський уряд України велику увагу приділяв формуванню спеціальних органів для керівництва військовим будівництвом, визначенню їх складу, функцій і компетенції. На засіданнях уряду розглядалися також питання щодо конкретних форм його зв'язку і взаємодії з вищим військовим командуванням загальноросійських Збройних Сил і Реввійськradoю РСФРР, постачання Червоної Армії; заслуховувалися доповіді командуючого військами УСРР, інших відповідальних працівників Реввійськради республіки та Наркомату у військових справах про комплектування нових військових підрозділів, про заходи по зміцненню дисципліни в армії та викоріненню партизанщини, про мобілізацію та ін.³³

У початковий період своєї діяльності Тимчасовому робітничо-селянському урядові України необхідно було вирішувати дуже важливе питання про взаємовідносини з німецькими військами***. Ще в жовтні 1918 р. на нараді з членами ЦК КП(б)У — делегатами II з'їзду Компартії України В. І. Ленін поставив перед українськими комуністами завдання — розгорнути агітаційну роботу серед окупаційних німецько-австрійських військ³⁴. Революція, що почалася в Німеччині, зробила це завдання ще більш актуальним.

Ще на першому своєму засіданні уряд обговорив питання про переговори з Радою 1-го армійського німецького корпусу в Харкові. Від імені ЦК КП(б)У і уряду України їх доручалося вести В. П. Затон-

* Підраховано автором.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 12.

** До складу Української Червоної Армії в той час входили 1-а і 2-а Українські повстанські дивізії, сформовані у нейтральній смузі.

³¹ Гражданская война на Украине.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 343—345, 543.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 12.

³³ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 20 зв., 23, 26, 29, 32, 59; спр. 15, арк. 1, 22, 24, 25, 27, 30, 38—41, 42, 44—45, 48, 50, 60, 70, 113, 159 зв.; спр. 18, арк. 76, 112 зв., 113 зв., 151 зв., 152.

*** До середини листопада 1918 р. на Східному фронті залишалися німецькі війська, в яких налічувалося понад 700 тис. чол. (См.: Гражданская война в СССР.— М., 1980.— Т. 1.— С. 254).

³⁴ В. І. Ленін: Биохроника.— Т. 6.— С. 165.

ському. На цьому ж засіданні було вирішено видавати інформаційний листок для солдатів окупаційних військ. На другому засіданні 8 грудня 1918 р. з доповідями про переговори з представниками 1-го армійського корпусу виступили В. П. Затонський та член ЦК КП(б)У Я. А. Епштейн (Яковлев). Вони повідомили про умови угоди, які запропонувала Рада солдатських депутатів німецького корпусу³⁵. Дальший розгляд цього питання було передано в ЦК КП(б)У, а потім — у ЦК РКП(б). Між 8 грудня 1918 р. і 15 січня 1919 р. в Москві за участю В. І. Леніна відбулася спеціальна нарада, на якій обговорювалися умови договору³⁶, проект якого було затверджено ЦК РКП(б)³⁷. Ним передбачалося, що Рада 1-го армійського корпусу сприятиме революційним українським військам займати місцевість, яку залишали окупаційні частини, а також гарантувалося непросування донських казаків на Україну до відходу німецьких військ. Із свого боку Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і ЦК КП(б)У зобов'язувалися сприяти якомога швидшій евакуації німецьких солдатів через територію України і Росії на батьківщину. 15 січня 1919 р. уряд доручив військовому відділу виконати свої зобов'язання, а відділу закордонних справ — призначити комісарів для супроводження військ від Харкова до Вільно. Щоб покрити витрати по перевезенню Рада солдатських депутатів німецького корпусу передавала Радянському уряду зброю, артилерійське та інженерне майно³⁸.

Таким чином, евакуація частини німецьких військ, організована Тимчасовим робітничо-селянським урядом України і Раднаркомом РСФРР через Радянську Росію, полегшила боротьбу робітників і селян за відновлення влади Рад на території республіки.

В центрі уваги Радянського уряду України були також питання організації народного господарства республіки на соціалістичній основі. 11 січня 1919 р. вийшов декрет про порядок націоналізації промисловості. 13 січня відділу народного господарства було доручено разом з відділом праці підготувати апарат для проведення націоналізації та організації роботи націоналізованих підприємств. У зв'язку з нестачею кваліфікованих кадрів ставилося завдання залучати до співробітництва інженерно-технічні кадри підприємств. Разом з тим уряд зобов'язував робітників і службовців тих підприємств, власники яких втекли, обирати із свого середовища комісії для управління цими підприємствами і налагодження виробництва³⁹.

Слід мати на увазі, що в досліджуваній період націоналізація промисловості тільки розгорталася, причому цей процес мав свої особливості порівняно з центральними районами РСФРР. Ці особливості були пов'язані насамперед з військовими діями, розрухою, нестачею господарських кадрів⁴⁰.

Велике місце в діяльності Радянського уряду України займали відродження зруйнованих підприємств, організація промислового виробництва для потреб фронту. На його засіданнях заслуховувалися доповіді відповідальних працівників Уккранаргоспу та інших відомств про хід господарського будівництва в республіці⁴¹. Проводилося спеціальне обстеження підприємств України, в ході якого виявилось надзвичайно важке становище всіх галузей промисловості республіки. Ціною великих зусиль робітничого класу і завдяки всебічній допомозі

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 7, 7 зв., 10.

³⁶ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 6.— С. 290.

³⁷ Українська РСР в період громадянської війни.— Т. 2.— С. 36.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 10, 31 зв.; спр. 15, арк. 5, 26—27, 69, 161 зв. Українська РСР в період громадянської війни.— Т. 2.— С. 37—38.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 2, 4, 12, 15.

⁴⁰ Докладніше див.: Терещенко Ю. И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: Очерк истории экономической политики (1917—1920).— Киев, 1986.— С. 40—57.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 142—144; спр. 18, арк. 71—72 зв.

Радянської Росії взимку 1919 р. вдалося ввести в дію Харківський паровозобудівний завод, налагодити роботу Луганського патронного заводу та деяких інших оборонних підприємств⁴². В тих надзвичайних умовах дійовим засобом регулювання виробництва і зосередження в руках держави сировини та промислових ресурсів (особливо при наявності в промисловості приватних підприємств) було встановлення державної монополії на торгівлю найбільш важливою продукцією. Тому з кінця січня до початку березня 1919 р. вводиться монополія на вугілля, ліс, цукор, вовну, всю продукцію шкіряної промисловості⁴³. В наступні місяці кількість монополізованих продуктів збільшується. Особливо гостро стояла справа з паливом. Виробництво його (як і іншої промислової продукції) різко скоротилося. До того ж, навіть ту незначну кількість вугілля, яка видобувалася, важко було вивезти через військові дії, що майже не припинялися в Донецькому басейні. Для екстреного рішення цієї проблеми уряд 12 лютого 1919 р. призначив надзвичайного комісара по евакуації палива Донецького басейну (співробітника РНГ України Іконнікова)⁴⁴; дещо пізніше для керівництва вугільною промисловістю був створений спеціальний орган — Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну.

В той же час почався процес націоналізації залізниць, на яких постановою уряду від 18 січня 1919 р. вводився военний стан. Роботі залізниць приділялася велика увага. Тільки в січні — лютому 1919 р. різні аспекти цього питання обговорювалися дев'ять разів⁴⁵.

Вживалися енергійні заходи, щоб організувати фінансове господарство республіки. Початок цьому було покладено рішенням уряду від 18 січня 1919 р. про націоналізацію всіх приватних комерційних банків, банківських контор та про ревізію сейфів у банках. 12 лютого 1919 р. Радянський уряд України постановив конфіскувати акціонерні капітали колишніх приватних банків, анулювати всі банкові акції, припинити виплату дивідендів по акціях і операції по них. На цьому ж засіданні уряд республіки надав право місцевим органам Радянської влади обкладати буржуазію одноразовими надзвичайними революційними податками. З метою об'єднання та одноставного спрямування фінансових справ на місцях 17 лютого 1919 р. приймається рішення про створення фінансових відділів губернських та повітових виконкомів Рад і ліквідацію всіх буржуазно-поміщицьких фінансових установ. На фінансові відділи покладалася організація податкових кошторисно-касових та інших фінансових справ відповідно до декретів уряду та інструкцій і розпоряджень Наркомату фінансів УСРР^{45а}.

Треба відзначити, що із самого початку фінансова система Радянської України створювалася в тісній єдності з фінансовою системою Радянської Росії та інших радянських республік. Відділення Народного банку України підпорядковувалися Центральному управлінню Народного банку в Москві. Однак процес формування радянських фінансів в республіці гальмувався громадянською війною, розрухою, більш повільними, порівняно з центральними районами РСФРР, темпами націоналізації засобів промислового виробництва. Робилися спроби встановити єдину грошову систему братніх республік. На Україні були введені в обіг грошові знаки РСФРР. Проте швидко замінити величезну кількість грошей, випущених раніше антирадянськими урядами, не уявлялося можливим. Тому старі грошові знаки деякий час знаходилися в обігу поряд з загальноросійськими⁴⁶.

⁴² Див.: Супруненко Н. И. Указ. соч.— С. 185—191; Українська РСР в роки громадянської війни.— Т. 2.— С. 250—254.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 22, 69, 73, 112, 121; спр. 17, арк. 116; спр. 18, арк. 23 зв., 30—30 зв.

⁴⁴ Там же, спр. 15, арк. 85.

⁴⁵ Там же, спр. 13, арк. 26 зв., 61; спр. 15, арк. 16, 31, 50; спр. 17, арк. 115 зв.

^{45а} Там же, спр. 13, арк. 61 спр. 15, арк. 85, 89, 90—90 зв., 113, 123, 124—126.

⁴⁶ Терещенко Ю. И. Указ. соч.— С. 104.

Фінансове становище в республіці було дуже тяжким. Воно ускладнювалося ще й тим, що Директорія вивезла з собою значні суми з банків України. Власникам більшості великих підприємств також вдалося забрати з собою не тільки банківську готівку, а й гроші з фабричних кас. Таким чином, фабрики і заводи не мали навіть коштів для виплати зарплати робітникам⁴⁷.

В тих складних умовах велику допомогу Україні подала Радянська Росія. Матеріали Біохроніки В. І. Леніна свідчать, що тільки в першій половині січня 1919 р. Раднарком РСФРР тричі розглядав питання про фінансування промисловості та залізниць України⁴⁸. 31 січня 1919 р. Український Радянський уряд прийняв рішення звернутися до РНК РСФРР з проханням надати позику в 1 млрд. крб.⁴⁹ І надалі вирішальне значення у фінансуванні молодої Української республіки мали грошові надходження з Радянської Росії. В міру зміцнення економічного співробітництва радянських республік змінилися й форми подання фінансової допомоги. Замість позик на перше місце висувається організація кошторисного держбюджетного фінансування. Радянська Україна, як і інші радянські республіки, поступово включалася в загальноросійську систему фінансування народного господарства. Проте, як відзначається в літературі, в розглядуваний період доходи і витрати України практично не були включені до загального бюджету РСФРР. Кількість грошових знаків, необхідних для потреб республіки, значно перевищувала розміри надходжень з РСФРР⁵⁰.

«Грошовий голод» був дуже великий. Питання забезпечення коштами важливих потреб Радянської України постійно обговорювалися на засіданнях уряду. Цифри авансових видач наркоматам та їх поділом, які після обговорення затверджувалися урядом, свідчать про прагнення до максимального скорочення грошових витрат. Для визначення потреб наркоматів та інших установ 14 лютого 1919 р. було прийнято декрет про правила складання, розгляд, затвердження та виконання кошторису і розпису загальнодержавних прибутків і видатків УСРР на січень—червень 1919 р. 24 лютого всім наркоматам було запропоновано подати обґрунтовані кошторисні обчислення для обговорення і затвердження урядом⁵¹.

Одним з важливих засобів налагодження державного господарства було здійснення принципу єдності каси, що сприяло економії коштів. Декретом, прийнятим 23 січня 1919 р., наркомати зобов'язувалися всю готівку здавати в каси Народного банку на поточні рахунки⁵². Однак «грошовий голод» був настільки великим, що Український Радянський уряд був змушений вдатися до емісії. Вперше це питання обговорювалося 7 лютого 1919 р. Для практичного здійснення цього заходу було утворено комісію з представників наркоматів фінансів, праці та держконтролю⁵³.

Таким чином, наведені факти свідчать, що із самого початку своєї діяльності Український Радянський уряд здійснив цілий ряд заходів в галузі фінансів, що сприяло становленню соціалістичної економіки.

Складовою частиною соціалістичного перетворення економіки була ліквідація поміщицького землеволодіння. В згаданих вже програмних документах Українського Радянського уряду — Маніфесті від 29 листопада 1918 р. і Декларації від 25 січня 1919 р. — проголошувалася конфіскація поміщицьких, куркульських і монастирських земель і передача їх безплатно безземельним і малоземельним селянам.

⁴⁷ Там же.— С. 105.

⁴⁸ В. І. Ленін: Біохроніка.— Т. 6.— С. 393, 402, 422.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 155 зв.

⁵⁰ Терещенко Ю. І. Указ. соч.— С. 108—109, 116—117, 119.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 100 зв., 161 зв.

⁵² Там же, спр. 13, арк. 76.

⁵³ Там же, спр. 15, арк. 69.

Практичне здійснення аграрних перетворень покладалося на Наркомзем УСРР та його місцеві органи — земельні відділи виконкомів Рад. У розглядуваний період ця робота тільки розгорталася, причому вона гальмувалася не тільки військовими діями, а й нестачею кадрів на місцях, саботажем старих спеціалістів, засиллям у місцевих земельних органах контрреволюційних елементів. До того ж, як відомо, у земельній політиці в той час були допущені серйозні помилки. Якщо конфіскація землі проводилася послідовно, то передача її селянам здійснювалася в обмежених масштабах. Центр ваги переміщався на організацію колективного обробітку землі, на створення комун і радгоспів*. Щоб якнайшвидше відбудувати цукрову промисловість і налагодити виробництво цукру, уряд УСРР 10 лютого 1919 р. прийняв рішення про націоналізацію цукрової промисловості та земельних угідь, що їй належали⁵⁴. Крім того, значні площі вилучалися з селянського землекористування відповідно до постанови про націоналізацію винокурних, спиртоочисних та дріжджово-винокурних заводів. Таким чином, ще 1,5 млн. десятин колишніх поміщицьких земель виключалися з розподільчого фонду⁵⁵.

ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін вказали керівним діям України на помилки в здійсненні земельної політики. Після цього серед трудящого селянства було розподілено до 9 млн. десятин землі з 14,5, тобто більше половини, які раніше належали поміщикам, купцям, монастирям, церкві⁵⁶. Проте виправити повністю помилки в земельному питанні в той період не вдалося.

Як відомо, центральним економічним завданням Радянської держави було розв'язання продовольчого питання. Починаючи з літа 1918 р., Комуністична партія почала проводити систему надзвичайних заходів, які були викликані складними умовами воєнного часу. Радянський уряд України у цій справі використав досвід Радянської Росії. Особливо активізувалася робота центральних органів Радянської влади на Україні по розв'язанню продовольчого питання з весни 1919 р. — після затвердження ЦК РКП(б) спеціальної директиви про основні положення продовольчої політики в республіці. Однак і в період діяльності Тимчасового робітничо-селянського уряду України в цьому напрямі було зроблено чимало.

Насамперед необхідно було організувати державну заготівлю продовольства, щоб зосередити хлібні ресурси в руках держави. Вже 11 грудня 1918 р. О. Г. Шліхтеру від імені Тимчасового робітничо-селянського уряду України було надано повноваження на проведення продовольчих заготівель у всіх районах, які визволялися від ворога⁵⁷. Однак куркулі, торговці, спекулянти саботували державну заготівлю продуктів, продаючи хліб та інші продукти харчування за неймовірно високими цінами. Робітничо-селянський уряд України, обговоривши на своїх засіданнях 7, 16, 23 та 25 січня 1919 р. питання про продовольчу кризу, визнав за доцільне увести на Україні державну монополію на заготівлю продуктів. Декретом від 26 січня 1919 р. «Про організацію продовольчої справи на Україні» заборонялася будь-яка приватна торгівля хлібом, цукром, сіллю і чаєм та встановлювалися тверді ціни, за якими надлишки здавалися державі. Здійснення державної монополії було покладено на очолюваний О. Г. Шліхтером Наркомпрод. У зв'язку із слабкістю цього апарату та його місцевих органів, які тільки створювалися, було рекомендовано залучати до роботи по

* До червня 1919 р. на Україні земельна площа радгоспів становила близько 21% колишніх поміщицьких посівів (більше 1,2 млн. десятин землі). См.: Терещенко Ю. И. Указ. соч.— С. 62.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 79, 82—82 зв.

⁵⁵ Терещенко Ю. И. Указ. соч.— С. 62.

⁵⁶ Історія Української РСР.— Т. 5.— С. 383.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 12.

заготівлі продуктів на умовах контрагентів, підпорядкованих продовольчим органам, професійні спілки та різні кооперативні організації. 5 лютого 1919 р. уряд, обговоривши питання про хлібну монополію, затвердив ще один декрет «Про відбирання надлишків хліба і впровадження твердих цін на них»⁵⁸.

Безперечно, боротьба Радянської держави за хліб викликала лютий опір куркулів. Для впровадження хлібної монополії треба було вжити невідкладних надзвичайних заходів. 10 березня 1919 р. продовольче питання знову розглядалося на засіданні Українського Радянського уряду. Була заслухана доповідь О. Г. Шліхтера, який проаналізував стан заготівлі продуктів харчування, повідомивши, зокрема, про формування Наркомпродом УСРР перших продовольчих загонів, які діяли в районах Єлісаветграда, Херсона, Катеринослава і Миколаєва, та про кількість заготовленого хліба. Його було явно недостатньо для забезпечення хлібом робітників, Червоної Армії, сільської бідноти. Тому було прийнято рішення підготувати і опублікувати відозву до селян республіки, виклавши в ній зміст радянської земельної та продовольчої політики. Обговорення ж конкретних заходів щодо активізації здійснення хлібної монополії було перенесено на чергове засідання уряду, оскільки очікувалася згадувана вище директива ЦК РКП(б) для ЦК КП(б)У і Робітничо-селянського уряду України. 14 березня її було одержано, і в той же день відбулося засідання уряду республіки. На ньому було прийнято рішення керуватися ленінською директивою, в якій вважалось за необхідне, виходячи з досвіду Радянської Росії, запровадити і на Україні продовольчу розверстку і надати Наркомпроду республіки виключне право розпоряджатися всім продовольством. При цьому висувалося завдання забезпечити хлібом не тільки трудящих України, а й допомогти братній Радянській Росії⁵⁹. Таким чином, Радянська влада з метою боротьби проти куркульського саботажу державних заготівель продовольства змушена була і на Україні запровадити продовольчу диктатуру.

Серед першочергових проблем соціалістичного будівництва на Україні були соціальні, зокрема, поліпшення умов праці і побуту трудящих, охорона їх здоров'я тощо. Їх розв'язання покладалося на наркомати праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення. Обсяг повідомлення не дає можливості повно розкрити початковий процес формування цих наркоматів, а також практичну реалізацію ними рішень Робітничо-селянського уряду України в соціальній галузі. Урядом було прийнято цілий ряд декретів і положень про призначення і видачу допомоги червоноармійцям та їх родинам, жертвам контрреволюції, про забезпечення інвалідів війни та праці, про обов'язкове соціальне страхування трудящих на випадок хвороби та безробіття. Охорона інтересів трудящих на підприємствах і в установах покладалася на створену декретом уряду від 10 березня 1919 р. робітничу інспекцію України, яка знаходилася у віданні Наркомату праці. На місцях профспілками та страховими організаціями обиралися інспектори праці, які затверджувалися відповідним наркоматом та підпорядковувалися відділам праці виконкомів місцевих Рад⁶⁰. В той же день уряд затвердив ще один декрет, в якому виявилось особливе піклування влади трудящих про дітей. Йдеться про створення при Наркоматі соціального забезпечення та його місцевих органах рад захисту дітей. Висувалося завдання утворити такі ради насамперед при губвідділах соціального забезпечення Харкова, Києва, Катеринослава, Полтави і Чернігова. Ради захисту дітей повинні були організувати дитячі трудові колонії і вивез-

⁵⁸ Там же, спр. 13, арк. 27, 76 зв., 82; спр. 15, арк. 16, 21, 54, 61, 63.

⁵⁹ Там же, спр. 18, арк. 73—73 зв., 151, 154—155.

⁶⁰ Там же, спр. 15, арк. 145, 150—150 зв., 151; спр. 17, арк. 115, 115 зв., 122, 144—144 зв.; спр. 18, арк. 22 зв., 26, 75, 99, 152; Гражданская война на Украине: Сб. документов и материалов.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 633—634, 651—653.

ти туди дітей, в тому числі й з Радянської Росії⁶¹. Здійснювалися перші кроки щодо поліпшення житлових умов трудящих, зокрема по переселенню робітників в будинки буржуазії. За короткий період своєї діяльності Тимчасовий робітничо-селянський уряд України двічі спеціально розглядав житлове питання. Зокрема, було заслухано звіт житлової комісії Харківської Ради і у прийнятій постанові накреслено першочергові заходи щодо пом'якшення житлової кризи⁶².

В розглядуваний період перші кроки було зроблено і в культурному будівництві. Декретом від 13 січня 1919 р. засновувалося Українське центральне агентство постачання і розповсюдження друкованого слова. Завідуючим його було призначено М. І. Острова. Незабаром приймається рішення про націоналізацію театрів і кіно, до рук державних органів переходять видавництва. Український Радянський уряд розпочав перебудову школи всіх ступенів, які декретом уряду від 21 січня 1919 р. передавалися у відання Наркомату освіти. 28 лютого 1919 р. було прийнято декрет про правила прийому до вищої школи та про скасування плати за навчання⁶³. В той грізний і тяжкий час, коли вирішувалися найважливіші проблеми воєнно-політичного і економічного характеру, 24 лютого 1919 р. уряд затвердив кошторис на влаштування свята, присвяченого пам'яті Т. Г. Шевченка, і зобов'язав відділ мистецтва Наркомату освіти оголосити конкурс на проект пам'ятника великому сину України⁶⁴.

Отже, навіть стисле повідомлення про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду України свідчить про його напружену, багатобічну і творчу роботу, проведену в тяжких умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції всього за 3,5 місяця. Виконуючи законодавчу функцію, Робітничо-селянський уряд України розробив і прийняв кілька десятків декретів, на основі яких почався процес формування органів Радянської влади в центрі і на місцях, здійснення початкових соціалістичних перетворень. Водночас Український Радянський уряд розробив цілий ряд заходів, які забезпечили реалізацію прийнятих ним рішень.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 18, арк. 74, 88.

⁶² Там же, спр. 15, арк. 49, 169 зв., 170 зв.

⁶³ Там же, спр. 13, арк. 37, 42, 50 зв., 60 зв.; спр. 15, арк. 145 зв., 146; спр. 17, арк. 116 зв., 156.

⁶⁴ Там же, спр. 15, арк. 161.

ВКЛАД БУДІВЕЛЬНИКІВ УРСР У СОЦІАЛЬНЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ СЕЛА (1971—1975 рр.)

М. М. МАКСИМЕНКО (Сімферополь),
В. А. РОМАН (Сімферополь)

Питання соціального розвитку радянського села завжди були в полі зору Комуністичної партії та Радянської держави. В новій редакції Програми КПРС, прийнятій XXVII з'їздом партії, в документах січневого та червневого (1987 р.) пленумів ЦК цій проблемі приділено особливу увагу. Для її розв'язання на сучасному етапі важливо вивчити досвід, нагромаджений у попередній період.

Ці питання певною мірою знайшли відображення в працях радянських істориків¹. Разом з тим, дуже слабо досліджена безпосередня

¹ Кватыра Н. Н. Роль рабочего класса в осуществлении задач развития сельского хозяйства на современном этапе: На материалах Украинской ССР.— Львов, 1983.— 193 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960—1984.— Киев, 1985.— 262 с.; Села меняющийся облик: Сб.

діяльність такого великого загону робітничого класу, як будівельники, які внесли значний вклад у перетворення сіл республіки.

У дев'ятій п'ятирічці склалися досить сприятливі умови для розв'язання культурно-побутових завдань села. Вони були пов'язані з тим, що значну частину видатків по соціальному розвитку села взяла на себе держава. Так, у той період 70% загального обсягу робіт за рахунок держави виконали робітники Міністерства сільського будівництва УРСР та «Укрміжколгоспбуду». Ними освоєно робіт на суму 20,8 млрд. крб., у тому числі будівельно-монтажних — на 12 млрд. крб.

Ширшого розмаху, ніж у восьмій п'ятирічці, набуло на селі спорудження шкіл, клубів, лікарень, комбінатів побутового обслуговування, житла. У дев'ятій п'ятирічці на будівництво об'єктів соціально-культурного призначення було виділено на 11,6 млн. крб., а житлово-комунального — на 10 млн. крб. більше, ніж у попередній період².

У збільшенні обсягів культурно-побутового будівництва на селі значну роль відіграло те, що державні будівельні організації республіки зміцнювали свою індустріальну базу. Було введено в дію нові заводи залізобетонних виробів, освоєно нову техніку і механізми, запроваджено передові методи будівництва. Так, у 1973 р. було споруджено Миргородський сільський будівельний комбінат — один з перших в СРСР. Він став найпотужнішим спеціалізованим підприємством республіки, що працює за прогресивною технологією, з автоматизацією більшості виробничих процесів. Обсяг його річної продукції — 66 тис. кв. м збірного залізобетону³. Це сприяло підвищенню рівня механізації сільського будівництва на 25—30%, у тому числі комплексної — в 2—3 рази⁴, а також дало можливість збільшити обсяг повнозбірного будівництва об'єктів соціального призначення до 86%, в тому числі 55% — з полегшених конструкцій⁵.

Високими темпами зростала матеріально-технічна база «Укрміжколгоспбуду». У порівнянні з восьмою п'ятирічкою збільшилося виробництво збірного залізобетону в 2,7 рази, щебеню — в 10, асфальтобетону — в 55 разів. До кінця п'ятирічки вартість товарної продукції, що її випускали промислові й підсобні підприємства «Укрміжколгоспбуду», дорівнювала 432 млн. крб., тобто в 3 рази більше, ніж на початку восьмої п'ятирічки⁶.

Зростала кількість і вдосконалювалася кваліфікація робітників та інженерів у будівельних організаціях і на промислових підприємствах «Укрміжколгоспбуду». В 1975 р. там працювали 290 тис. чол., у тому числі 225 тис. робітників. Для їх навчання в системі діяло 18 ПТУ на 6880 учнів і 200 шкіл передового досвіду⁷.

Отже, намітилася тенденція до зростання сільського будівництва у порівнянні з 50—60-ми роками. За перші три роки дев'ятої п'ятирічки в селах республіки будівельники ввели в дію 16,7 млн. кв. м житлової площі, загальноосвітніх шкіл — на 373 тис. учнівських місць, сотні клубів, підприємств побутового призначення⁸. В сільській місцевості України в розрахунку на 1 тис. жителів будувалося близько 10 квартир, 7,4 учнівських місць у школах, 2,1 місця в дошкільних закладах, 11,2 місця у залах для глядачів клубів і будинків культури⁹. Темпи спорудження цих об'єктів були вищі, ніж у 60-ті роки, однак

статей. — Львов, 1985. — 128 с.; Усов В. В. Преображение села. — М., 1984. — 94 с.; Бушин Н. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе. — Киев, 1987. — 284 с. та ін.

² Парт. арх. Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 308, арк. 104 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

³ Строительство и архитектура. — 1974. — № 5. — С. 23.

⁴ Там же. — 1973. — № 10. — С. 24.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 308, арк. 105.

⁶ Там же, спр. 846, арк. 67—68.

⁷ Там же, арк. 72.

⁸ Строительство и архитектура. — 1974. — № 12. — С. 1.

⁹ Сельское строительство. — 1973. — № 8. — С. 24.

вони не задовольняли соціально-культурні потреби трудівників села.

Важливе місце у сільському будівництві відводилося спорудженню експериментально-показових селищ. Вони відрізняються від звичайних тим, що зводилися на зразок міських. У таких селищах, як правило, проживали 3—5 тис. чол. Розрахунки довели, що за такої кількості жителів будівництво соціально-побутових закладів і побутові послуги значно дешевші, ніж у селищах з кількістю жителів менше ніж 1 тис. чол.

У дев'ятій п'ятирічці в республіці будувалося 41 експериментально-показове село. При спорудженні частини з них застосовано цілком нову серію проектів, в якій великі вимоги пред'явлено до організації культурно-побутового обслуговування населення. Зокрема, в таких селищах з'явилися великі багатоповерхові громадські будинки з поєднаними блоками культурного призначення. Наприклад, в експериментально-показовому селищі Циблі Київської області в такому будинку розміщено адміністративні приміщення сільської Ради, Будинок культури, спортзал, магазин, їдальню, готель, комбінат побутового обслуговування. Аналогічні комплекси виросли в селах Черкаської, Вінницької, Ворошиловградської та інших областей України¹⁰.

Досвід експлуатації цих об'єктів показав, що в них найбільш повно виявилось багатоцільове використання приміщень. На 30% скоротилася вартість будівництва, знизилися витрати на експлуатацію будівель, економніше використовувалися земельні площі.

Умови життя, праці й побуту в таких селищах сприяли значному поліпшенню їх соціально-демографічної структури, скороченню міграції молоді і навіть викликали додатковий приплив до цих сіл працездатного населення. Це благотворно впливало на перспективу розвитку господарств. Так, у 1973 р. чисельність населення в колгоспах «Жовтень», «Зоря», ім. Мічуріна Ворошиловградської області збільшилася на 15—23%, причому відбулося його значне омолодження. Частка активного віку (16—40 років) зросла на 10%¹¹.

В експериментально-показовому будівництві брали участь робітники трестів та управлінь Міністерства промислового і цивільного будівництва УРСР. Так, для зведення селищ «Восход» та «Петрівка» Красногвардійського району Кримської області рішенням Ради Міністрів УРСР було створено БУ—40 тресту «Севастопольбуд». Оснащене спеціальною будівельною технікою і механізмами управління спорудило цілий ряд культурно-побутових об'єктів, які одержали відмінні оцінки¹².

За роки дев'ятої п'ятирічки в експериментально-показових селищах області виконано будівельно-монтажних робіт на суму 155 млн. крб., або в 3 рази більше, ніж у восьмій п'ятирічці. Здано в експлуатацію 240 тис. кв. м житлової площі, 20 клубів і будинків культури, 14 середніх шкіл, 20 дошкільних закладів, 17 торгових центрів¹³.

В експериментально-показових селищах забезпеченість житлом в 1,3 раза, дитячими закладами — в 1,7, їдальнями — в 1,5, лікарнями — в 5 разів вища, ніж у звичайних. У порівнянні з 1960 р. населення цих селищ зросло на 22%, причому 2/3 його мали вік від 16 до 40 років. Багато випускників середніх шкіл залишилися в колгоспах. Темпи зростання валової продукції, прибутків і продуктивності праці там у 1,5 раза вищі, ніж у середньому по республіці¹⁴. Однак експериментальне будівництво у більшості областей не стало серійним. Мінсільбуд УРСР не узагальнив цей досвід і не запровадив його в усіх областях республіки.

¹⁰ Сельское строительство. — 1973. — № 8. — С. 24.

¹¹ Строительство и архитектура. — 1974. — № 12. — С. 2.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3004, арк. 62.

¹³ Сельская жизнь. — 1975. — 27 дек.

¹⁴ Щербинский В. В. Советская Украина. — М., 1982. — С. 66.

Успіх у реалізації соціальної програми забезпечувався там, де належну увагу цим питанням приділяли партійні й радянські органи. Наприклад, у Черкаській області обком партії та облвиконком на початку п'ятирічки ухвалили рішення про будівництво клубів і бібліотек у селах з чисельністю більш як 300 чол. Трудівники тресту «Черкасільбуд» активно підтримали це рішення і включилися у соцзмагання за його дострокове виконання. За п'ятирічку там було побудовано 89 клубних і 24 бібліотечних приміщень. За обсягом культурно-побутових об'єктів область зайняла перше місце в республіці і стала переможцем республіканського соціалістичного змагання. В 1975 р. в селах діяло 700 культурно-освітніх закладів, побудованих за типовими проектами.

В Кримській області за п'ятирічку було введено до ладу загальноосвітніх шкіл на 74,1 тис. місць, лікарень — на 3053 ліжка, поліклінік — на 5050 відвідань на зміну. Забезпеченість сільського населення лікарняними ліжками до кінця п'ятирічки відповідала середньореспубліканському рівню — 112 на 10 тис. чол. Споруджено дитячі дошкільні заклади на 25,6 тис. місць. У 1975 р. забезпеченість ними дітей становила 59,3%, тоді як у республіці в цілому — 38,8%. Зріс обсяг побутових послуг. В розрахунку на одного трудівника в 1975 р. він становив 15,3 крб., тобто у 2,2 раза більше, ніж у 1970 р.¹⁵⁻¹⁶

Сільські будівельники Кримської області постійно йшли в авангарді Всесоюзного і республіканського соцзмагання. В 1972 р. за підсумками в ньому на честь 50-річчя утворення СРСР трест «Кримсільбуд» був нагороджений ювілейним почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, а наступного року став переможцем Всесоюзного соцзмагання і був нагороджений Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. За дострокове виконання плану 1975 р. і успішне завершення п'ятирічки колектив тресту одержав орден Трудового Червоного Прапору. Високими урядовими нагородами була відзначена група робітників цього тресту. Звання Героя Соціалістичної Праці одержав бригадир ПМК-173 Б. С. Солонарь, орден Трудового Червоного Прапору — робітники С. Ф. Мруць, М. В. Симиренко, О. І. Авдеев та ін.¹⁷

Значна робота по будівництву об'єктів соціально-побутового призначення на селі проводилася у Львівській області. Обком партії та облвиконком подавали конкретну допомогу тресту «Львівсільбуд» у зміцненні виробничої бази, поліпшенні роботи з кадрами, організації контролю за введенням об'єктів у дію. Це допомогло колективу тресту, зокрема, значно прискорити темпи будівництва лікарняних закладів. У 1974 р. було споруджено 197 профілакторіїв. Якщо того року у Львівській області послугами лікарняних закладів скористалися 11 357 чол., то наступного — понад 18 тис.¹⁸

У Хмельницькій області на потреби сільського будівництва було використано 17,9 млн. крб. Особливо швидко вводилися в дію об'єкти соціального призначення. Лише в 1973—1974 рр. робітники тресту «Хмельницьксільбуд» спорудили 46 об'єктів, серед яких було 10 торгових центрів, 8 підприємств громадського харчування і два комбінати харчування в Білогір'ї і Лешковцях. Це дало можливість у 1973 р. перевести на прогресивний метод самообслуговування 1850 магазинів¹⁹.

У Вінницькій області річний обсяг будівельно-монтажних робіт на селі зріс з 16 млн. крб. у 1970 р. до 22,8 млн. крб. у 1975 р., тобто на

¹⁵⁻¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 2011, арк. 17.

¹⁷ Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981.— С. 306.

¹⁸ Сельская жизнь.— 1975.— 27 дек.

¹⁹ Там же.— 1973.— 1 дек.

42,5%. Високими трудовими показниками відзначилися робітники ПМК—46 та БПМК—50 тресту «Вінницькільбуд». За п'ятирічку робітники тресту побудували і ввели в дію на селі 139 тис. кв. м житла, 36 шкіл на 176 24 учнівських місця, дитячих дошкільних закладів на 1540 місць тощо²⁰.

Успішно керували будівництвом соціальних об'єктів на селі партійні та радянські органи Дніпропетровської області. За роки п'ятирічки на спорудження житлово-комунальних і культурно-побутових об'єктів там було витрачено 270 млн. крб. державних і колгоспних капіталовкладень. Лише за перші 4 роки п'ятирічки в селах області було введено до ладу 48 будинків культури та клубів, відкрито 84 нові бібліотеки, десятки комбінатів побутового обслуговування. Обсяг побутових послуг трудівникам села збільшився на 10,5%, водночас для міського населення — тільки на 9,1%²¹.

В ряді областей республіки у сільському будівництві почав запроваджуватися бригадний підряд. У 1972 р. на нього перейшли перші 35 бригад. В 1975 р. їх налічувалося вже 711, в них працювали понад 1070 чол. В цих колективах значно поліпшилась організація праці, виробіток на одного робітника зріс на 30—35%. З 504 об'єктів, споруджених цими бригадами, більшість здано на «добре» і «відмінно»²².

Бригадний підряд дав можливість багатьом колективам будівельних організацій Мінсільбуду УРСР добитися високих результатів. Наприклад, робітники тресту «Криворіжбуд» протягом п'ятирічки 12 разів виходили переможцями Всесоюзного соціалістичного змагання. Кращими серед сільських будівельників країни неодноразово ставали колективи трестів «Кримсільбуд», «Білоцерківсільбуд», «Миколаївсільбуд» та ряд інших. Переможцями республіканського змагання визнавалися колективи трестів «Дніпросільбуд», «Полтавсільбуд», «Львівсільбуд»²³.

Колектив тресту «Уккрадгоспбуд» нагороджено пам'ятним знаком ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС «За трудову доблесть у дев'ятій п'ятирічці», перехідним Червоним Прапором і занесено на Всесоюзну Дошку пошани ВДНГ СРСР. Ряд трестів Мінсільбуду УРСР було нагороджено Червоними Прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ²⁴.

У колективах сільських будівельників народилося й набуло значного поширення багато патріотичних починів, які згодом дали значний економічний успіх. Так, Херсонський обком партії і Каховський міськом партії підтримали звернення Героя Соціалістичної Праці бригадира монтажників ПМК—157 тресту «Каховсільбуд» Л. С. Войтаса, який закликав всіх будівельників області розгорнути змагання за економію будівельних матеріалів і кожної робочої хвилини²⁵.

Водночас у сільському будівництві республіки налічувався цілий ряд істотних недоліків. Збільшення обсягів капіталовкладень, зростання матеріально-технічної бази не викликали відповідних темпів культурно-побутового будівництва на селі. Заплановане збільшення обсягів будівництва спостерігалось лише на початку п'ятирічки. Не виконали своїх зобов'язань по спорудженню культурно-побутових об'єктів у дев'ятій п'ятирічці трести «Донецькільбуд», «Ждановсільбуд», «Слов'янськільбуд». Лише в Донецькій області на об'єктах побутового призначення було недоосвоєно 2,8 млн. крб. капіталовкладень. До 1975 р. в 76 господарствах області не було зовсім підприємств побутового призначення. Таке ж становище склалося із спорудженням

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 1656, арк. 17.

²¹ Там же, ф. 4553, оп. 10, спр. 1738, арк. 5—6.

²² Архів Мінсільбуду УРСР, оп. 1, спр. 1228, арк. 231.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4736, оп. 1, спр. 963, арк. 91.

²⁴ Архів Мінсільбуду УРСР, оп. 1, спр. 1228, арк. 234.

²⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 308, арк. 130.

об'єктів громадського харчування, охорони здоров'я тощо²⁶. Це було пов'язане насамперед із перекосами в бік технократичних підходів, коли назрілі проблеми на селі намагалися розв'язувати в основному економічними методами, ослабивши увагу до соціальної сторони виробництва, побуту й дозвілля колгоспників. Така стратегія викликала й тактичні помилки в роботі урядових установ, які запровадили залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріальної бази соціально-культурної сфери села. Постійна нестача матеріальних коштів, призвела до недозабезпеченості будівельних підрозділів республіки матеріалами й механізмами. Це, в свою чергу, викликало протести людей і техніки, зволікання із строками будівництва, поширення «горезвісного» «довгобуду», який став масовим явищем у ті роки.

Керівники трестів і управлінь через нестачу коштів слабо розвивали власне будівництво житла, не забезпечували робітників на лінії нормальними побутовими умовами, що призводило до дуже високої плинності кадрів. Усі ці явища були причиною подорожчання будівництва і низької якості будівельно-монтажних робіт. Недоліки у сільському будівництві багатьох областей пояснювалися й тим, що йому мало уваги приділяли місцеві партійні й радянські органи. Не всюди дійовим було соцзмагання — в ньому більше, ніж в інших галузях народного господарства, виявився формалізм, в багатьох трестах не було гласності. За невиконання державного плану багато трестів було позбавлено права брати участь у Всесоюзному і республіканському соцзмаганні.

Однак, незважаючи на істотні недоліки в роботі, колективи сільських будівельників республіки внесли певний вклад у реалізацію рішень партії по соціальному перетворенню села. За п'ятирічку обсяг побутових послуг населенню сільської місцевості республіки зріс до 263,1 млн. крб., або в 1,8 раза більше, ніж у попередній період. Було споруджено і введено в дію 1553 загальноосвітніх шкіл на 321,3 тис. учнівських місць, дитячих дошкільних закладів на 34,6 тис. місць, лікарень на 3,5 тис. ліжок, 71,6 тис. клубів, палаців культури та інших закладів культури й побуту²⁷. Таким чином, в роки дев'ятої п'ятирічки було зроблено багато для розв'язання одного з головних завдань соціалістичного суспільства — зближення культурного рівня жителів села і міста, зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 10, спр. 1769, арк. 118.

²⁷ Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. сб.— Киев, 1978.— С. 259—261.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. А. ВОЙНАЛОВИЧ (Полтава), В. О. ГОРБИК (Київ)

ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

(До 70-річчя ленінського декрету
«Про пам'ятники республіки»)

Серед численних ленінських документів, що відображають процес становлення й розвитку радянської багатонаціональної культури, особливе місце посідає декрет «Про пам'ятники республіки». Підписаний 12 квітня 1918 р. Головою РНК РСФРР В. І. Леніним, народними комісарами А. В. Луначарським та Й. В. Сталіним, він поклав початок здійсненню в країні надзвичайно важливої та широкомасштабної справи — пропаганди соціалістичних ідей засобами монументального мистецтва. Можна повністю погодитися з тими дослідниками, які вважають план монументальної пропаганди першим державним планом, що мобілізував сили творчої інтелігенції на розв'язання відповідальних завдань і в якому найбільш яскраво втілювалися ленінські принципи партійності та народності мистецтва. Важливу, на наш погляд, думку висловив відомий дослідник ленінської теоретичної спадщини в галузі культури В. В. Горбунов: «Як план ГОЕЛРО, улюблене дітище Леніна, був для нього другою програмою партії в галузі економічної перебудови суспільства, так, можливо, і монументальна пропаганда, інше його улюблене дітище, розглядалося ним як перша програма в розвитку естетичних основ нового суспільства, де мистецтво входить у побут людини, стає його необхідністю»¹. В. П. Толстой, підкресливши конкретність ленінського плану монументальної пропаганди, водночас відзначив і закладені в ньому широкі можливості з точки зору перспективи. В ленінській ідеї монументальної пропаганди, вважає він, слід розрізняти дві сторони: практичну, орієнтовану на назрілі завдання даного історичного моменту, і перспективну, яка на кожному історичному етапі відкривала перед діячами соціалістичної культури нові горизонти².

Вперше ідею монументальної пропаганди В. І. Ленін висловив 4 квітня 1918 р. Про це збереглися свідчення А. В. Луначарського. І хоч спогади його були опубліковані лише в 1933 р., він узяв «...цілковиту відповідальність за загальний хід розмови і зміст її»³. Того дня, звертаючись до Анатолія Васильовича, В. І. Ленін сказав: «Ви пам'ятаєте, що Кампанелла у своїй «Державі Сонця» говорить про те, що на стінах його фантастичного соціалістичного міста намальовані фрески, які служать для молоді наочним уроком з природознавства, історії, збуджують громадянське почуття, — одне слово, беруть участь у справі освіти, виховання нових поколінь. Мені здається, що це зовсім не наївно і з певними змінами могло б бути нами засвоєно і здійснено тепер же... Я назвав би те, про що я думаю, монументальною пропагандою»⁴.

¹ Горбунов В. В. Развитие В. И. Лениным марксистской теории культуры: (Советский период). — М., 1985. — С. 255.

² Толстой В. П. У истоков советского монументального искусства. 1917—1923. — М. — 1983. — С. 51.

³ Луначарський А. В. Ленін про монументальну пропаганду // За ленінським планом: Монументальна пропаганда на Україні в перші роки Рад. влади. 1918—1922. Документи. Матеріали. Спогади. — К. — 1969. — С. 12.

⁴ Там же.

Далі Володимир Ілліч виклав свій задум. Зважаючи на те, що в умовах клімату нашої країни фрески були б недовговічні, він запропонував, головним чином, звернути увагу на спорудження пам'ятників, скульптур, меморіальних дошок з короткими, але виразними написами, що «містять у собі найбільш тривалі, корінні принципи і гасла марксизму, а також міцно збиті формули, які дають оцінку тій чи іншій великій історичній події». Одночасно В. І. Ленін висловив побажання, щоб було складено список видатних діячів революційного руху, вітчизняної та світової науки і культури з метою увічнення їх життя та діяльності. Особлива роль у ленінському плані відводилася заходам, пов'язаним з відкриттям пам'ятників. «Нехай кожне таке відкриття,— говорив він,— буде актом пропаганди і маленьким святом, а потім з нагоди ювілейних дат можна повторювати нагадування продану велику людину, завжди, звичайно, виразно пов'язуючи її з нашою революцією і її завданнями»⁵.

Поглибленню уявлень про ленінські задуми здійснення пропаганди засобами монументального мистецтва певною мірою сприяють свідчення керуючого справами Раднаркому Радянської Росії В. Д. Бонч-Бруевича, який не раз обговорював з Леніним ці питання. Нам необхідно, говорив Володимир Ілліч, зобразити і Марата, і Дантона, Бабефа, Бакуніна і багатьох інших революціонерів минулих часів, щоб наші екскурсії по Москві, які ми будемо постійно влаштовувати і з робітниками, і з школярами, крокуючи від пам'ятника до пам'ятника, могли отримувати відомості з історії революційної боротьби, слухаючи розповідь про революціонерів ось тут, біля підніжжя пам'ятників. Нам необхідно звести на площах монументальні скульптурні групи, які зображували б ті чи інші епізоди боротьби за визволення трудящих від влади капіталу, самодержавства, від насильства церкви⁶.

В. І. Ленін не лише всебічно обґрунтував основні положення плану монументальної пропаганди, а й цілеспрямовано втілював його у життя, брав найактивнішу участь у розв'язанні багатьох практичних питань. Лише декілька днів відділяють його розмову з А. В. Луначарським від заінтересованого обговорення проекту декрету «Про пам'ятники республіки» на засіданні Раднаркому 12 квітня 1918 р., що завершилося його підписанням. Згідно з цим документом планувалося знесення пам'ятників, які були зведені на честь царів та їх слуг і не мали історичної та художньої цінності, а також передбачалося спорудження нових, революційних монументів. Створювалася Особлива комісія з народних комісарів освіти та майна республіки, завідуючого відділом образотворчих мистецтв при Наркомосі, якій доручалося разом з Художньою комісією Москви та Петрограда внести конкретні пропозиції про зняття певних пам'ятників, а також «...організувати широкий конкурс по виробленню проектів пам'ятників, які повинні ознаменувати великі дні Російської соціалістичної революції...»⁷. В декреті встановлювались конкретні і, як показав час, абсолютно нереальні строки — до 1 травня 1918 р. Це дало підставу ряду дослідників (наприклад, М. Нейману) цілком слушно поставити такі запитання: Чи були у Наркомосу реальні можливості хоча б частково виконати рішення уряду у вказані терміни? Звідкіля протягом двох тижнів могли з'явитися моделі нових пам'ятників? На що розраховував А. В. Луначарський, коли вносив у Раднарком проект декрету? Чи, можливо, він вважав, що роботу над пам'ятниками уже ведуть ті художники, яких він ознайомив з ленінською ідеєю⁸. Відповіді на ці питання, на жаль,

⁵ Там же.

⁶ Бонч-Бруевич В. Д. Из воспоминаний // В. И. Ленин и изобразительное искусство: Документы. Письма. Воспоминания.— М.— 1977.— С. 289.

⁷ Декреты Советской власти.— Т. 2.— М.— 1959.— С. 95—96.

⁸ Нейман М. Из истории ленинского плана «монументальной пропаганды» // Становление социалистического реализма в советском изобразительном искусстве.— М., 1960.— С. 42.

поки що немає. Відомо лише, що до травня 1918 р. не був навіть складений список пам'ятників, які підлягали знесенню і які планувалося спорудити.

Лише рішуче втручання В. І. Леніна, його звернення до А. В. Луначарського дещо зрушило справу⁹. Раднарком РСФРР своєю постановою від 29 червня 1918 р. виділив асигнування на монументальну пропаганду і доручив Наркомосу скликати комісію у складі А. В. Луначарського, М. М. Покровського, представників Московської Ради робітничих і селянських депутатів, відділу народної освіти при Московській Раді та Народного комісаріату майна Республіки для вироблення заходів, спрямованих на прискорення зняття потворних пам'ятників монархічної Росії; встановлення нових тимчасових пам'ятників у Москві великим діячам російської революції; прикрашення вулиць Москви цитатами і висловлюваннями великих людей¹⁰.

Сувору оцінку дістала діяльність комісаріатів освіти й майна та президії Московської міськради по втіленню в життя декрету «Про пам'ятники республіки» на засіданні Раднаркому 8 липня 1918 р. РНК зобов'язав їх у найкоротші строки обрати за домовленістю заінтересованих сторін єдину відповідальну особу «для енергійного нагляду за виконанням декрету... з обов'язком двічі на тиждень робити доповідь про це Голові Ради Народних Комісарів»¹¹. Такою людиною став архітектор М. Д. Виноградов. У мандаті, виданому на його ім'я і підписаному В. І. Леніним, зазначалося: «Тов. Виноградов є відповідальною особою, а тому всі, хто може стати корисним у його роботах і здатний їх виконати, зобов'язані виконувати його прохання, пов'язані із зняттям пам'ятників царів та їх слуг, а також у питаннях, пов'язаних із встановленням пам'ятників революційному народу і його героям»¹².

Надзвичайно велику увагу В. І. Ленін приділяв пропозиціям щодо увічнення пам'яті діячів революційного руху, науки та культури. Так, 17 липня 1918 р. Раднарком заслухав і обговорив доповідь заступника народного комісара освіти М. М. Покровського про встановлення у Москві 50 пам'ятників великим людям в галузі революційної і громадської діяльності, в галузі філософії, літератури, науки і мистецтва¹³. Дещо пізніше (30 липня 1918 р.) уряд Радянської Росії знову повернувся до цього питання і, розглянувши остаточний список, затвердив його з деякими поправками. Так, було вирішено «поставити на 1-е місце постановку пам'ятників найвидатнішим діячам революції — Марксу і Енгельсу, внести у список письменників і поетів найбільш великих іноземців»¹⁴. В остаточному вигляді список був опублікований у газеті «Известия ВЦИК» від 2 серпня 1918 р. Рекомендований насамперед для Москви та інших міст РСФРР, він водночас відіграв певну роль у спрямованості монументальної пропаганди і в інших братніх республіках.

В. І. Ленін і пізніше постійно цікавився ходом здійснення монументальної пропаганди. Його підхід лише до цього єдиного конкретного питання дає переконливе уявлення про ленінські вимоги партійного та державного контролю за прийнятими рішеннями. Так, питання монументальної пропаганди в 1918 р. обговорювалися на засіданнях РНК 12 квітня та 29 червня, 8, 12, 17, 30 липня. Крім того, 13 травня, 15 червня та 18 вересня Володимир Ілліч з'ясовував стан справ з виконанням декрету «Про пам'ятники республіки» у А. В. Луначарського, у травні та червні запитував про це ж П. П. Малиновського, а 12 жовтня надіслав гнівного листа до президії Московської Ради, яка

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 50.— С. 73.

¹⁰ Див.: Декреты Советской власти.— Т. 2.— С. 644.

¹¹ Смирнов И. С. Ленин и советская культура.— М.— 1960.— С. 356.

¹² Из истории строительства советской культуры. 1917—1918.— М.— 1964.— С. 44—45.

¹³ Декреты Советской власти.— М.— 1964.— Т. 3.— С. 47—48.

¹⁴ Там же.— С. 118.

своєю постановою знімала з себе відповідальність за роботу по прикрашенню Москви пам'ятниками до роковин Жовтня¹⁵.

Аналізуючи основні положення ленінського плану, не можна не звернути увагу на його винятковий демократизм, розрахований на участь у реалізації ідей монументальної пропаганди широких кіл творчої інтелігенції, трудящих мас, на забезпечення у цій справі гласності та рівноправного творчого змагання. Цінним, писав журнал «Горн», є те, що вже на початку роботи як початківці, так і ті, хто вже утвердив себе в мистецтві, ставляться в абсолютно однакові умови, що знищує «академічне генеральство»¹⁶ в мистецтві і відкриває вільний шлях для кожного художника^{16, 0x}.

Важлива роль у спорудженні нових революційних пам'ятників відводилася громадській думці. У практику активно впроваджувалися масові відкриті конкурси, референдуми, громадські обговорення, виставки конкурсних проєктів. Один з таких референдумів «організованого пролетаріату Москви» був проведений у березні 1919 р. в зв'язку з першим конкурсом на пам'ятник К. Марксу. Обговорювалися проєкти С. Меркурова, А. Блажієвича, А. Гюрджана, Б. Корольова, В. Андрєєва та інших. Управління справами президії Московської Ради робітничих і селянських депутатів через газету «Известия» звернулося до районних Рад депутатів з пропозицією організувати референдум серед робітників для з'ясування їхньої думки про конкурсні проєкти¹⁷.

Характерно, що населення залучалося не лише до обговорення, а часто й до вироблення самих проєктів. Наприклад, організатори конкурсу на пам'ятник Я. М. Свердлову навесні 1919 р. вважали за доцільне залучити до нього не лише спеціалістів, а й «усіх товаришів, заінтересованих у тому, щоб пам'ять про померлого вождя була виражена у формах, близьких духові пролетаріату»¹⁸. Проєкти пам'ятників у їх натуральну величину встановлювалися безпосередньо на вулицях і площах. Це робилося для того, пригадував М. Д. Виноградов, щоб московські робітники, від яких залежало прийняти чи відхилити той чи інший пам'ятник, могли мати чітке уявлення про проєкти¹⁹.

Невід'ємною ланкою ленінського плану монументальної пропаганди цілком обґрунтовано вважаються заходи, пов'язані з відкриттям перших радянських пам'ятників, які, за тогочасною газетною термінологією, стали своєрідними «вуличними народними кафедрами», де з'ясовувалися важливі проблеми поточного моменту. Історія зберегла чимало яскравих свідчень про відкриття пам'ятників і монументів у перші роки Радянської влади, про участь у цьому видатних діячів більшовицької партії. Виняткове значення масовим мітингам, присвяченим закладанню та відкриттю пам'ятників, надавав В. І. Ленін. Він брав безпосередню участь у цілому ряді таких заходів. Так, у першу річницю Великого Жовтня, 7 листопада 1918 р., Володимир Ілліч виступив з промовою з нагоди відкриття тимчасового пам'ятника К. Марксу і Ф. Енгельсу. Того ж дня він відкривав меморіальну дошку борцям Жовтневої революції скульптора С. Т. Коненкова. З іменем Леніна пов'язано також закладання в 1920 р. пам'ятників К. Марксу на площі Свердлова, «Визволена праця» на Пречистенській набережній у Москві, героям Паризької Комуні, К. Лібкнехту в Петрограді.

Перші кроки Комуністичної партії й Радянської держави у здійсненні монументальної пропаганди мали широкий міжнародний резонанс. Вони викликали симпатії і підтримку передових робітників, вселяли впевненість у силі та незламності комуністичних ідей. Характер-

¹⁵ Горбунов В. В. Указ. соч.— С. 253—254.

¹⁶ Нейман М. Указ. статья.— С. 56.

¹⁷ Виноградов Н. Д. Воспоминания о монументальной пропаганде в Москве // Искусство.— 1939, № 1.— С. 41—42.

¹⁸ Нейман М. Указ. статья.— С. 71.

¹⁹ Виноградов Н. Д. Указ. статья.— С. 35.

ний щодо цього виступ делегата II конгресу Комінтерну, представника австрійського робітничого класу Грубе 9 березня 1919 р. на мітингу з нагоди відкриття пам'ятника Гарібальді у Петрограді. Він, зокрема, сказав: «Ми приїхали сюди, щоб подивитися, як вільний народ шанує своїх героїв. В наших містах також ставлять пам'ятники, але там ставлять їх королям і генералам... Росія поки що єдина країна, де ставлять на вулицях і площах пам'ятники великим людям. Та прийде час, коли пам'ятники великим революціонерам будуть встановлені в усіх країнах»²⁰.

Важливою і цілком закономірною рисою ленінського плану монументальної пропаганди є його інтернаціональний характер. Не національна замкнутість, а повага до всіх народів та їх культур виявилися вже в самому списку діячів, про який ішлося вище. Те ж саме можна сказати й про церемонії відкриття чи закладання пам'ятників, які перетворювалися на справжні свята дружби народів. Подіями величезної політичної та культурної ваги стали відкриття в РСФРР пам'ятників Т. Г. Шевченку²¹. Виступаючи на мітингу з такої нагоди 29 листопада 1918 р., А. В. Луначарський відзначив, що ця подія збігається з радісними звістками, які доходять з України, з революційними перемогами, які приведуть до тісного братерського єднання Радянської України і Радянської Росії²². В передовій статті від 11 березня 1919 р. газета «Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Рабочих Депутатов» підкреслювала, що тільки завдяки перемозі пролетарської революції в Москві та Петрограді споруджено пам'ятники Т. Г. Шевченку і що день їх відкриття «був днем пролетарського свята»²³.

На жаль, сьогодні ми ще не можемо повною мірою проаналізувати здобутки ленінського етапу у здійсненні плану монументальної пропаганди, розкрити всі труднощі тих років, навести достовірні кількісні дані. Ці та інші питання потребують дальшого ґрунтовного дослідження. Безперечно одне — ленінський план монументальної пропаганди уже в перші роки Радянської влади зарекомендував себе як могутній засіб комуністичного виховання трудящих, привернув увагу творчої інтелігенції, визначив шляхи дальшого розвитку монументального мистецтва в нашій країні.

Необхідно відзначити, що на Україні, незважаючи на особливо складні умови, в яких утверджувалася Радянська влада, проводилася значна робота по здійсненню ленінського плану монументальної пропаганди. Як свідчать численні факти, зібрані Л. В. Владичем, погруддя, статурні монументи, скульптурні групи, обеліски, колони, триумфальні арки, виготовлені з дерева, гіпсу, бетону, споруджувалися не лише в Києві та Харкові, а й у губернських і повітових містах, у містечках і великих селах. Про розмах монументальної пропаганди в республіці свідчить той факт, що лише у квітні 1919 р. в Києві до першотравневих свят було споруджено вісім пам'ятників-погрудь і два обеліски. Серед них — погруддя В. І. Леніна (на нинішній пл. Богдана Хмельницького); Карла Маркса (на нинішній пл. Жовтневої революції); Ф. Енгельса (на нинішній Червоноармійській вул., напроти Центрального стадіону); Я. М. Свердлова (на розі нинішніх вулиць Московської і Січневого повстання); Карла Лібкнехта (Театральна пл.); Рози Люксембург (Червона пл.); Т. Г. Шевченка (на нинішній пл. Ленінського комсомолу)²⁴.

7 травня 1919 р. РНК України видала декрет «Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг». «Пам'ят-

²⁰ Искусство Коммуны.— 1919.— 16 марта.

²¹ Пам'ятники Т. Г. Шевченку відкривалися не лише в РСФРР (Див.: Культурная жизнь в СССР: Хроника. 1917—1927.— М.— 1975.— С. 47 та ін.).

²² Нейман М. Указ, статья.— С. 85.

²³ За ленінським планом.— С. 18, 20.

²⁴ Там же.— С. 21.

ники, які споруджені на честь царів та їх слуг і які не являють інтересу ні з історичної, ні з художньої сторони,—говорилося в ньому,—підлягають знесенню з площ і вулиць і частково перенесенню в склади музеїв, частково використанню утилітарного характеру»²⁵. Уже з першого погляду видно, наскільки текст декрету Раднаркому України, перші заходи щодо спорудження пам'ятників збігаються з ленінськими задумами пропаганди засобами монументального мистецтва. Один з активних провідників цієї справи на Україні в перші роки Радянської влади М. І. Гельман згадував: «Нам, молодим, початкуючим скульпторам..., ленінський план був відомий лише в загальних рисах. Ми ще не знали багатьох, вельми істотних його положень. Але до нас доходили відомості, що за декретом Радянського уряду, підписаним Володимиром Іллічем, знімаються пам'ятники, які не мають художнього значення..., а на їхньому місці споруджуватимуться нові пам'ятники-монументи великим діячам революції і культури. Ми знали, що ці перші радянські пам'ятники надалі будуть замінені досконалішими, виконаними з довговічних матеріалів»²⁶.

У здійсненні монументальної пропаганди на Україні активно включилися як визнані майстри, так і початкуючі скульптори та архітектори. В перші пореволюційні роки яскраво проявився талант Й. М. Чайкова, Ф. П. Балавенського, В. В. Климова, С. Ф. Булаківського, М. І. Гельмана, А. Й. Страхова, Г. В. Нерода, І. П. Кавалерідзе. Головною темою їх творчості стало художнє втілення героїчного пафосу своєї епохи, образів незламних революційних борців, прогресивних діячів культури минулого.

В Катеринославі, наприклад, за проектом А. Й. Страхова до 1 травня 1919 р. був споруджений 25-метровий обеліск з барельєфами Г. С. Теннера «Вирішальний бій паризьких комунарів», «Взяття Зимового палацу», «Союз робітників і селян». Поряд з обеліском було встановлено масштабний плакат-діораму «Один боєць упав — мільйони йдуть на зміну». Зведення цього своєрідного меморіального комплексу стало першою народною будовою Катеринослава. Лише три дні простояв обеліск, його зруйнували озвірілі білогвардійці, які вдерлися в місто 4 травня 1919 р. З визволенням губернії та її центру в 1920 р. А. Й. Страхов продовжує активно працювати над проектами перших радянських пам'ятників. За його задумом, зокрема, споруджена відома тріумфальна арка на честь 1-ї Кінної Армії. Велику допомогу автору в цій роботі подавав Катеринославський губревком і особисто полум'яна більшовичка С. І. Гопнер. Як символ історичних перемог Червоної Армії, тріумфальна арка дістала високу оцінку С. М. Будьонного та К. Є. Ворошилова²⁷.

У яскраве революційне свято вилилося відкриття пам'ятника Всеобучу в Києві у липні 1919 р. Як пригадує автор пам'ятника Й. М. Чайков, історія його така. Політуправління 12-ї армії оголосило в Києві Тиждень Всеобучу, який мав закінчитися 27 липня «Днем Всеобучу». До цього дня було вирішено спорудити на Думській площі (нині — пл. Жовтневої революції) тимчасовий монумент, який втілював би ідею загального військового навчання. Незважаючи на велику складність в роботі, пам'ятник був завершений точно в строк. У відкритті його взяли участь Д. З. Мануїльський, Ф. Я. Кон, П. Ю. Дибенко, частини Київського гарнізону, колективи трудящих міста²⁸.

В Одесі у липні 1920 р., до відкриття II конгресу Комінтерну, було зведено дерев'яну колону на честь III Інтернаціоналу, а в Кам'янському (нині — Дніпродзержинськ) за проектом архітектора О. Я. Соко-

²⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури.— К., 1970.— С. 10.

²⁶ Гельман М. І. В Одесі, у 1920-му // За ленінським планом.— С. 90.

²⁷ Страхов А. Й. За покликком революції // За ленінським планом.— С. 84—88.

²⁸ Чайков Й. М. Перші пам'ятники: Сторінки спогадів // За ленінським планом.— С. 76.

ла — встановлено монумент на честь Жовтневої революції — 20-метрової колону з каменю й бетону, увінчану статуєю Прометей, що розірвав кайдани і попирає ногою орла. Ініціаторами спорудження пам'ятника в Кам'янському виступили робітники заводу Південноросійського товариства (нині — Дніпровський металургійний завод ім. Ф. Е. Держинського), які брали участь у виготовленні скульптури. У 1919 р. в Харкові було оголошено конкурс на проект монумента героям, «що полягли жертвами реакції на Україні, розстріляним приспівниками гетьмана і Директорії, в боротьбі за владу Рад»²⁹.

Яскраві сторінки у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди на Україні пов'язані з іменем І. П. Кавалерідзе. Лише протягом 1918—1923 рр. ним споруджено три великих пам'ятники — Героям революції та Т. Г. Шевченку в Ромнах і Г. С. Сковороді у Лохвиці. Пам'ятники в Ромнах споруджувалися за ініціативою секретаря Роменського повітового комітету партії З. Й. Сідерського³⁰.

В Лохвиці, невеликому містечку на Полтавщині, до 200-річчя з дня народження Г. С. Сковороди було вирішено здійснити комплекс заходів по вшануванню великого українського філософа, поета, просвітителя, зокрема спорудити йому пам'ятник. 18 серпня 1922 р. Малий Раднаком УРСР на своєму засіданні ухвалив: «Не заперечувати проти здійснення Лохвицькою комісією пропозиції встановити на місці народження Г. С. Сковороди або в Лохвиці пам'ятника до дня його ювілею», «залучити до спорудження пам'ятника у Лохвиці І. Кавалерідзе»³¹. Відкриття його відбулося 23 грудня 1923 р.

Пам'ятники видатним діячам культури минулого встановлювалися і в багатьох інших містах і селах республіки. За даними Л. В. Владича, в 1920 р. у Броварах, Любарцях, Княжичах під Києвом виконав декілька погрудь Т. Г. Шевченка відомий самодіяльний митець, різьбяр по дереву П. П. Верна. Кобзарю були також споруджені пам'ятники в Харкові (1919 р.), Одесі (1920 р.), Києві (1920 р.), с. Лядова на Вінниччині (1920 р.). Погруддя Г. С. Сковороди було зведено у Чорнухах на Полтавщині (1922 р.)³².

Серед образів, які в перші роки Радянської влади привертати найбільшу увагу художників-монументалістів України, були образи основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса, засновника першої в світі соціалістичної держави В. І. Леніна, видатних діячів більшовицької партії Я. М. Свердлов, Ф. А. Артема, міжнародного робітничого руху — К. Лібкнехта та Р. Люксембург.

Важливу роль в увічненні пам'яті В. І. Леніна відіграла постанова ІІ з'їзду Рад СРСР від 26 січня 1924 р., згідно з якою передбачалося спорудити пам'ятники Володимиру Іллічу в Москві, столицях братніх республік — Харкові, Тифлісі (нині — Тбілісі), Мінську, містах Ленінграді й Ташкенті³³. 9 січня 1925 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про конкурс 1-го ступеня проектів на спорудження монумента В. І. Леніну на Красній площі в Москві, а також затвердив положення «Про центральні та місцеві комісії по увічненню пам'яті В. І. Ульянова-Леніна»³⁴. На Україні така комісія, яку очолював Г. І. Петровський, діяла ще з лютого 1924 р. В її компетенцію входило, зокрема, увічнення пам'яті Володимира Ілліча засобами монументальної пропаганди.

²⁹ Владич Л. В. Монументальна пропаганда на Україні в 1918—1922 роках // За ленінським планом.— С. 27, 32, 41.

³⁰ Кавалерідзе І. П. Так починалася робота на революцію // За ленінським планом.— С. 56.

³¹ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1165, арк. 21, 34 (далі — ЦДАЖР УРСР).

³² Кавалерідзе І. П. Назв. стаття.— С. 70—71; Владич Л. В. Назв. стаття.— С. 22, 36, 39.

³³ Охрана памятников истории и культуры: Сб. документов.— М.— 1973.— С. 40—41.

³⁴ Сборник законов СССР.— 1925.— № 2.— Ст. 16—17.

Численні фотографії та кінокадри зберегли для сучасників такі хвилюючі події, як урочисте відкриття тимчасового бюста В. І. Леніна 27 січня 1924 р. на площі Жовтневої революції в Одесі, у с. Новогеорґіївському на Полтавщині 7 листопада 1924 р., мітинг під час закладення першого пам'ятника вождю на Привокзальній площі в Києві у 1925 р. Вони донесли свідчення про пам'ятники Володимирі Іллічу в Донецьку (1932 р.), Києві (1933 р.), Горлівці (1934 р.), с. Покровці на Дніпропетровщині (1939 р.), м. Мелітополі, райцентрах Богуславі, Ржищеві, Старосіллі (до 1941 р.)³⁵.

Важливим напрямом роботи радянських монументалістів з початку 30-х років стало увічнення трудових звершень радянського народу, уславлених новаторів промислового й сільськогосподарського виробництва, зачинателів стахановського руху. В роки перших п'ятирічок радянські скульптори створили цілу галерею портретних бюстів кращих представників робітничого класу, колгоспного селянства, радянської інтелігенції. Ці портрети були встановлені на одній із алей Центрального парку культури і відпочинку у Москві. Провідне місце займала тема праці також у творах радянських монументалістів, представлених на всесвітніх виставках 1937 і 1939 років у Парижі та Нью-Йорку.

Кращі з кращих праць встановлювалися на вулицях і площах міст і сіл СРСР, збагачуючи літопис монументальної пропаганди, поглиблюючи її ідейний зміст. У довоєнний період функції проектування пам'ятників, визначення їх тематичної спрямованості були покладені на Комітет у справах мистецтв при РНК СРСР. У прийнятому Радою Народних Комісарів 25 вересня 1939 р. положенні про нього говорилося, що Комітет «...розглядає і затверджує проекти пам'ятників громадсько-політичним діячам, діячам науки, техніки і мистецтва, проекти архітектурно-скульптурних споруд, присвячених великим історичним подіям і т. ін.»³⁶.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в громадських колах, творчих організаціях широко й зацікавлено обговорювалися плани створення монументального літопису вітчизняної історії. На жаль, на той час здійснитись їм не вдалося.

У грізний час фашистської навали монументальне мистецтво Країни Рад стало полум'яним агітатором і пропагандистом. Воно надихало радянських людей на ратні і трудові звершення в ім'я Перемоги. Наприклад, у найтяжчі дні блокади міста-героя на Неві на центральному його проспекті поряд з фронтovими плакатами і бойовими наказами з'явився 30-метровий барельєф М. Томського «На захист Ленінграда»³⁷. В романі О. Б. Чаковського «Блокада» виведено вражаючу постать радянського патріота — архітектора, який навіть у критичні для міста хвилини звертався у своїй творчості до образу Перемоги. Постать ця цілком реальна. Взимку 1942 р. в блокадному Ленінграді архітектор А. Нікольський натхненно працював над проектами майбутніх триумфальних арок³⁸.

В 1942 р. Спілка архітекторів СРСР та її відділення регулярно проводили конкурси, влаштовували громадські перегляди і обговорення проектів пам'ятників. Важливе місце серед них займали меморіальні споруди з дерева. Вперше вони були продемонстровані на конкурсі Московського відділення Спілки навесні 1942 р. А в 1944 р. про-

³⁵ Маркітан Л. П. Перші пам'ятники В. І. Леніну (за кінофотодокументами) // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР.— К.—1984. Вип. 1.— С. 85—86.

³⁶ Справочник керівних матеріалів Комітета по делам искусств при СНК Союза ССР.— М.; Л.—1941.— С. 5.

³⁷ Толстой В. П. Ленинский план монументальной пропаганды в действии // Искусство.— 1952.— № 1.— С. 64.

³⁸ Малинина Т. И мрамор лейтенантов — фанерный монумент // Декоративное искусство СССР.— 1977.— № 5.— С. 32.

екти тріумфальних арок і тимчасових пам'ятних знаків експонувалися на виставці, присвяченій VI сесії Академії архітектури СРСР³⁹.

Роки фашистської окупації завдали непоправних втрат творам монументального мистецтва. Фашисти по-варварському знищували культурні надбання народу, в тому числі втілені засобами монументальної пропаганди образи В. І. Леніна, видатних партійних і державних діячів, борців за владу Рад, майстрів вітчизняної та світової культури. Так, у Києві вони зруйнували пам'ятник героям-арсенальцям, у Миколаєві — 61 комунару, в Житомирі й Коростені — М. О. Щорсу⁴⁰. Надихаючи їх на це, один з ідеологів нацизму Розенберг цинічно твердив, що достатньо знищити пам'ятники народу, щоб він уже у другому поколінні перестав усвідомлювати себе самостійною нацією⁴¹.

Радянські патріоти всіляко перешкоджали окупантам знищувати історичні реліквії, монументальні твори. Ціною власного життя розплатився за збереження бюста В. І. Леніна С. Г. Бонь із села Пісаного Черкаської області. Фашисти катували його дружину, дітей, але ніщо не допомогло їм довідатися, де захований пам'ятник Іллічу⁴². Ризикуючи життям, переховували в приміщенні сільського пожежного депо бюст В. І. Леніна жителі с. Приходьки Пирятинського району Полтавської області. В 1945 р. його було урочисто встановлено біля приміщення контори колгоспу⁴³. У Дніпродзержинську фашисти висадили у повітря пам'ятник Прометею. Саму ж скульптуру, відлиту з чавуну, направили на переплавку. Та робітники міського трамваю І. Д. Головки, І. Г. Халимонов, В. Є. Іванов, Д. Л. Корнеєв відвели платформу із статуєю в тупик трамвайної колії. Тут, на околиці міста, її переховували до вигнання фашистських загарбників з Дніпродзержинська⁴⁴.

З визволенням території Радянської України, поряд з відповідальними народногосподарськими завданнями, вирішувалися й питання обліку та відбудови пам'яток історії та культури*. Активізувалися форми монументальної пропаганди, визначалися її тематичні напрями. Цілком природно, що в той час у центрі уваги монументалістів був подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні. На це, зокрема, націлювала митців постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни». Нею передбачалося встановлення пам'ятників на братських могилах солдатів і офіцерів Червоної Армії та партизанів⁴⁵.

В цей період також активно ставилося питання про необхідність увічнення засобами монументальної пропаганди важливих воєнних операцій, подвигів окремих підпільних груп, партизанських загонів. Так, відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 28 липня 1945 р. «Про організацію державного історичного музею в м. Корсунь-Шевченківському»⁴⁶ почала працювати комісія по проектуванню меморіального комплексу, а серед населення розгорнувся масовий збір коштів⁴⁷. 24 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У розглянули пропозиції комсомольських організацій країни про спорудження у

³⁹ Там же.— С. 28.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 99, арк. 19.

⁴¹ Известия.— 1987.— 4 апр.

⁴² Пономаренко Г., Макаренко А. Дорожчий за життя // Пам'ятники України.— 1972.— № 4.— С. 37—38.

⁴³ Наук. арх. Полтав. краєзнавч. музею, 11—209, арк. 3.

⁴⁴ Владич А. В. Назв. стаття.— С. 32.

* У травні 1942 р. при Комітеті у справах мистецтв при РНК СРСР була створена Комісія по обліку та охороні пам'яток мистецтва — архітектури, скульптури, живопису. Її головою був затверджений І. Є. Грабар (Див.: Культурная жизнь в СССР. 1941—1950: Хроника.— М.— 1977.— С. 55, 62).

⁴⁵ Культурне будівництво в Українській РСР: Найважливіші рішення Ком. партії і Рад. уряду: 36. документів.— К.— 1961.— Т. 2.— С. 32—33.

⁴⁶ Там же.— С. 84—85.

⁴⁷ Наук. арх. Держ. іст. музею УРСР, ф. Р-1260, оп. 3, спр. 8, арк. 1.

Краснодоні пам'ятника героям-молодогвардійцям і схвалили поданий ЦК ЛКСМУ його проект, який підготували скульптори В. І. Агібалов, В. І. Мухін та В. Х. Федченко⁴⁸.

Одночасно з монументами, що прославляли подвиг народу-переможця в цілому, вже в перші післявоєнні роки в республіці широко споруджуються пам'ятники конкретним героям Великої Вітчизняної війни, видатним радянським полководцям і воєначальникам. Центральне місце серед них посідали пам'ятники Й. В. Сталіну. На жаль, монументальна пропаганда стала могутнім засобом утвердження культу його особи, який відіграв найнегативнішу роль у житті радянського суспільства. Причому цей процес активно стимулювався партійними та радянськими органами. Наприклад, у постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 11 жовтня 1945 р. проектування та спорудження пам'ятників Сталіну по суті прирівнювалося до увічнення пам'яті В. І. Леніна⁴⁹. З 1944 р. до 1 червня 1949 р. в УРСР було споруджено 99 монументів В. І. Леніну (в тому числі 1946 р. в Києві) і 61 монумент Й. В. Сталіну⁵⁰.

Важливу роль у дальшому розвитку монументальної пропаганди відіграла постанова Ради Міністрів УРСР від 31 грудня 1952 р. «Про поліпшення справи спорудження пам'ятників і монументів та підвищення якості виробництва монументальної і масової політичної та побутової скульптури в Українській РСР». Уряд республіки намітив у ній комплекс заходів, спрямованих на матеріально-технічне забезпечення монументального мистецтва, підвищення ідейного та художнього рівня його творів, залучення до цієї справи найбільш кваліфікованих творчих сил. Постановою заборонялося спорудження та встановлення у відкритих місцях монументальної і декоративної скульптури, виготовленої з нетривких, недовговічних матеріалів (гіпсу, бетону тощо)⁵¹.

Відповідно до цієї постанови у 50-ті роки було споруджено ряд високохудожніх пам'ятників, у тому числі — В. І. Леніну в Севастополі та Дніпропетровську, М. О. Щорсу в Києві, О. М. Горькому в Ялті, Т. Г. Шевченку в Донецьку та с. Шевченковому на Черкащині, І. Я. Франку в Києві та Бориславі, М. М. Коцюбинському в Чернігові, Лесі Українці в с. Колодяжному Волинської області, І. Ю. Репіну в Чугуєві на Харківщині та ін.

У той же час понад 500 історичних і пам'ятних місць республіки було увічнено меморіальними дошками. Тільки до 40-річчя Великого Жовтня в містах і селах УРСР встановлено близько 80 меморіальних дошок, які увічнюють події, пов'язані з боротьбою за владу Рад на Україні, пам'ять про видатних діячів ленінської партії. Яскраві сторінки першої російської революції увічнили 13 пам'ятних знаків, встановлених з нагоди її 50-річного ювілею. На відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією в населених пунктах республіки було встановлено 11 меморіальних дошок і пам'ятних знаків⁵².

Питання монументальної пропаганди постійно перебувало в полі зору партійних і радянських органів. 24 червня 1966 р. була прийнята спільна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, в якій визначався порядок проектування та спорудження пам'ятників і монументів. Встановлювалося, що зведення тих з них, які мають загальнодержавний характер, є особливо важливі за темою і вимагають значних матеріальних затрат, здійснюється з дозволу ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. Центральним Комітетам компартій і Радам Міністрів союзних республік надавалося право приймати рішення про спорудження над-

⁴⁸ Культурне будівництво в Українській РСР.— Т. 2.— С. 120.

⁴⁹ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки.— 1945.— № 15—16.— С. 352.

⁵⁰ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 1761, арк. 62.

⁵¹ Культурне будівництво в Українській РСР.— Т. 2.— С. 254—258.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 5116, оп. 10, спр. 99.

гробних пам'ятників, пам'ятників-бюстів, обелісків та інших пам'ятників. Вони були зобов'язані «при вирішенні питань про спорудження пам'ятників суворо керуватися критеріями їх громадського значення, пред'являти високу вимогливість до ідейно-художнього рівня пам'ятників»⁵³. Проаналізувавши стан монументального та архітектурно-художнього оформлення міст і сіл Української РСР, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли 2 квітня 1969 р. спеціальну постанову, в якій вказувалося на ряд істотних недоліків у цій важливій справі. Зокрема, говорилося про те, що проекти планування та забудови міст республіки не завжди передбачали розміщення творів монументального мистецтва. В ряді випадків мало місце порушення встановленого порядку проектування та спорудження пам'ятників і монументів. Окремі підприємства, установи і колгоспи допускали надмірності у витрачанні коштів на оформлення громадських приміщень і встановлення пам'ятних знаків, доручали виконання цих робіт випадковим людям, без затвердження проектів і погодження з архітектурними органами⁵⁴.

В 60—70-х роках було здійснено ряд заходів, спрямованих на те, щоб надати монументальній пропаганді планового, системного характеру. Прикладом цього може служити постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 10 січня 1978 р. «Про проектування пам'ятників у 1978—1980 рр.», якою передбачалося спорудження 36 об'єктів⁵⁵. Серед них — пам'ятники В. І. Леніну в містах Жданові Донецької, Ізмаїлі Одеської, Новому Роздолі Львівської, Переяслав-Хмельницькому Київської областей і в с. Стара Котельня на Житомирщині, Алея героїв громадянської та Великої Вітчизняної воєн у Чернігові, монументи героям танкової битви 1941 р. під Дубно, на честь стхановського руху на Ворошиловградщині, руху п'ятисотенниць у с. Старосілля Черкаської області та ін. В цілому в цей період було нагромаджено цінний досвід спорудження пам'ятників і монументів та їх використання в ідеологічній, політико-виховній роботі. На сьогодні в республіці створено досить повний монументальний літопис України. Понад 85 тис. пам'ятників відтворюють різні періоди її історії⁵⁶.

Разом з тим у 70-ті — на початку 80-х років виявилися й поглибилися негативні тенденції, які загалом не могли не вплинути на стан монументальної пропаганди, її ідейний та художній зміст. Відсутність гласності, ігнорування громадської думки призводили до того, що обиралися й затверджувалися далеко не кращі проекти пам'ятників і монументів. А «академічне генеральство» в мистецтві гальмувало творче зростання молодих митців, відбивало у них інтерес до практичних питань монументальної пропаганди. До чого призводить це в кінцевому результаті, можна простежити на прикладі спорудження Меморіалу Перемоги у Москві на Поклонній горі, яке, незважаючи на величезні затратені кошти, було припинено.

Важливу роль у поліпшенні стану монументальної пропаганди покликана відіграти постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку образотворчого мистецтва та підвищенню його ролі в комуністичному вихованні трудящих» (1986 р.)⁵⁷, якою передбачено збільшення державних асигнувань на благоустрій пам'яток історії та культури, зміцнення матеріально-технічної бази їх реставрації, підвищення критеріїв оцінки ідейного і художнього рівня пам'ятників.

Досвід партійних організацій республіки, Рад, громадськості, творчих спілок Радянської України у здійсненні ленінського плану монументальної пропаганди

⁵³ Законодавство про пам'ятники історії та культури.— С. 193—194.

⁵⁴ Там же.— С. 195—198.

⁵⁵ Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки.— 1978.— № 1.— С. 4.

⁵⁶ Пам'ятники історії та культури Української РСР: Каталог-довідник.— К., 1987.— С. 9.

⁵⁷ Правда.— 1986.— 11 сент.

ментальної пропаганди потребує всебічного дослідження й узагальнення. На жаль, на сьогодні в українській радянській історіографії ще відсутні фундаментальні праці, в яких би порушувалися і вирішувалися ці проблеми.

Підсумки у здійсненні ленінських ідей монументальної пропаганди повинен підвести «Звід пам'яток історії та культури народів СРСР» — багатотомна фундаментальна праця про пам'ятки археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, в якій буде узагальнено надбання багатющої культурної спадщини.

Водночас наукового підходу потребує і сама «монументальна пропаганда». Настав час говорити про розробку науково обгрунтованого плану її ведення, який базувався б на глибоких регіонально-історичних дослідженнях.

УВІЧНЕННЯ ПОДІЙ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА УКРАЇНІ В ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Велика Жовтнева соціалістична революція найвидатніша подія ХХ століття. Вона поклала початок новій ері в житті людства, зазначається у Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» в зв'язку з 70-річчям Великого Жовтня¹. Перемога соціалістичної революції — це підсумок багаторічної діяльності і боротьби більшовицької партії, очолюваної В. І. Леніним. З іменем Володимира Ілліча пов'язані й перші заходи по увіковіченню пам'яті героїв революції. Ще в період першої російської революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін підкреслював, що «нам треба подбати ...про те, щоб народ знав ці сповнені життя, багаті змістом і великі за своїм значенням і своїми наслідками дні...»².

Очолити першу в світі соціалістичну державу, Володимир Ілліч брав безпосередню участь у підготовці декретів про збереження культурного надбання, у відкритті меморіальних дошок і пам'ятників на честь героїв Великого Жовтня. Виступаючи 7 листопада 1918 р. у Москві при відкритті меморіальної дошки борцям революції, В. І. Ленін сказав: «Вшануймо ж пам'ять жовтневих борців тим, що перед їх пам'ятником дамо собі клятву іти по їх слідах, наслідувати їх безстрашність, їх героїзм»³.

Наприкінці 1918 р. Секретаріат ЦК РКП(б) звернувся з листом до всіх партійних організацій, в якому просив надсилати всі видання, протоколи зборів і засідань, резолюції тощо, підкреслюючи, що «для майбутнього історика Великої Російської революції кожна газета, кожний заклик найдрібнішої організації буде цінним матеріалом»⁴.

Велику роботу по виявленню та збиранню матеріалів провела комісія з історії Жовтневої революції й російської Комуністичної партії, створена 21 вересня 1920 р. при Наркомосі⁵. Одночасно з пошуками історичних документів про героїв Великого Жовтня в країні проводилася значна робота по виявленню місць їх поховання та впорядкуванню могил. Особливо активізувалася вона у період підготовки до 5-ої (1922 р.) і 10-ї (1927 р.) річниць Жовтня. Велику кількість пам'ятних місць та будівель, пов'язаних з революційними подіями 1917 р.,

¹ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

² Ленін В. І. Проти бойкоту // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 25.

³ Ленін В. І. Промова при відкритті меморіальної дошки борцям Жовтневої революції, 7 листоп. 1918 р. // Там же.— Т. 37.— С. 164.

⁴ Верховсь В. Красная гвардия в Октябрьской революции.— М., 1976.— С. 7.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду, 1917—1959 рр.: Зб. документів. У 2 т. Т. 1 (1917—червень 1941 рр.).— К., 1959.— С. 112.

було виявлено й увічнено в період підготовки до відзначення 40-річчя, 50-річчя і 60-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя створення СРСР. Під час пошукової роботи з'являлися нові імена героїв, факти про їх життя та діяльність. На їх честь встановлювалися меморіальні дошки на будинках, де вони жили і працювали, споруджувалися пам'ятники та обеліски.

У Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу» з нагоди 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції підкреслюється, що «у вдячній пам'яті радянських людей вічно житимуть революціонери-ленінці, сподвижники Ілліча, які поклали початок героїчним традиціям більшовизму і крізь усі знегоди і випробування пронесли непохитну вірність комуністичним ідеалам»⁶.

Численні пам'ятки, що увічнюють події Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, можна згрупувати так:

— пам'ятні місця, будинки, де проходили перші легальні збори більшовиків, працювали комітети РСДРП(б), розміщувалися редколегії більшовицьких газет, Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, штаби загонів Червоної гвардії, військово-революційні комітети, де жили й працювали визначні діячі партії, активні учасники революційного руху;

— пам'ятні місця, де відбувалися мітинги, на яких проголошувалося про встановлення влади Рад;

— місця боїв червоногвардійських загонів проти сил контрреволюції;

— могили визначних діячів партії, активних учасників революційного руху, червоногвардійців, які загинули в боях за владу Рад.

Висвітлення досліджуваної теми ми розпочнемо з пам'яток історії, що увічнюють діяльність більшовицьких комітетів на Україні. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції вперше в історії своєї діяльності партія більшовиків одержала можливість працювати в легальних умовах. Протягом березня 1917 р. у Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську та інших містах відбулися легальні збори, на яких більшовики обговорювали поточні питання, накреслювали конкретні плани роботи на майбутнє.

У нашій республіці увічнені будинки, в яких проходили перші легальні збори більшовиків. Так, у Києві меморіальне позначення встановлено на будинку по вул. Воровського, 26. Там в актовому залі колишньої Народної аудиторії 6(19) березня 1917 р. більшовики міста провели свої перші легальні збори й обрали Тимчасовий комітет РСДРП, редколегію газети, організаційну комісію по створенню фабрично-заводських партійних осередків, районних комітетів партії та ін. Обговорити всі питання збори не встигли і продовжували свою роботу 8(21) березня в приміщенні по вул. Воровського, 30⁷. У Дніпропетровську увічнено будинок по проспекту Калініна, 57. 5(18) березня в приміщенні Олександрівської початкової школи відбулася перша легальна конференція Катеринославської партійної організації, в якій брали участь і представники від більшовицьких організацій Донбасу⁸.

Перші легальні збори більшовиків Єнакієвого відбулися 4(17) березня 1917 р. у приміщенні кінотеатру «Иллюзион»⁹. Про це розповідає меморіальна дошка, встановлена в 1970 р. на фасаді будівлі по вул. Щербакова, 114. Меморіальне позначення встановлено в 1967 р. на будинку по вул. Новикова, 46 у Конотопі. Там 3(16) березня 1917 р. проходили перші легальні збори більшовиків міста, на яких був об-

⁶ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-партийных и революционных событий.— К., 1977.— Ч. 1.— С. 24—25, 27.

⁸ Там же.— С. 20.

⁹ Там же.— С. 18.

раний комітет. До його складу увійшли І. М. Марута, К. Т. Неровня, П. І. Новиков, А. Ф. Овсянников, В. А. Преображенський та ін.¹⁰ Невеликий перелік пам'ятних місць — всього 4*, які увічнюють діяльність партії більшовиків у легальних умовах, пов'язаний з тим, що багато будинків, на жаль, до наших днів не збереглося.

24 пам'ятки історії увічнюють діяльність 16 комітетів РСДРП(б). У Харкові меморіальні дошки встановлені в 1947 р. по вул. Кузнечній, 2, в 1957 р. — на будинку, розташованому по Костюринському провулку, 2, в 1971 р. — на будинку № 57 по вул. Клочковській, в яких протягом 1917 р. розміщувався Харківський комітет більшовиків. Меморіальну дошку встановлено в 1953 р. (замінену в 1975 р.) на фасаді багатоповерхового будинку по вул. К. Маркса, 66 у Дніпропетровську, де в січні — березні 1918 р. працював Катеринославський комітет РСДРП(б). Пам'ятною дошкою позначено будинок по вул. Кірова, 8-а у Дніпродзержинську, в якому розміщувався Кам'янський міський комітет більшовиків із серпня 1917 р. У 1954 р. увічнено будинок по вул. Кірова, 9 у Донецьку, в якому працював Юзівський комітет РСДРП(б). У Жданові — в 1947 р. будинок по вул. Енгельса, 26. У Києві увічнені пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю Міського райкому, — по вул. Володимирській, 60, Печерського — по вул. Мечникова, 5. Меморіальну дошку встановлено в 1958 р. на честь Київського міського комітету РСДРП(б) на будинку по вул. Кірова, 5. Пам'ятними дошками позначені також будівлі в Одесі у 1957 р. по вул. Р. Люксембург, 39, де в червні — грудні 1917 р. розміщувався Одеський комітет РСДРП(б), в 1960 р. — будинок по вул. Діда Трохима, 4, в якому працював Пересипський районний комітет. Увічнено будинки і місця, пов'язані з діяльністю Севастопольського комітету РСДРП(б) по вулицях Маяковського, 7, Новоросійській, 11, Леніна, 10.

У ході перебудови партійної роботи, відповідно до легальних умов діяльності, у містах України створювалися самостійні від меншовиків більшовицькі організації. До початку Жовтня 1917 р. вони практично були створені скрізь¹¹. Нині в Українській РСР під охороною держави налічується 10 будинків, у яких проходили організаційні збори РСДРП(б). У числі таких пам'яток можна назвати будинок по вул. Леніна, 42 у Острі Чернігівської області, де у квітні 1917 р. була створена самостійна більшовицька організація — одна з перших на Чернігівщині. Меморіальна дошка з текстом-присвятою встановлена на фасаді будинку в 1973 р.

У червні 1917 р. у квартирі робітника-більшовика О. П. Головіна на ст. Сариголь відбулися збори більшовицької організації Феодосії. Про це свідчить меморіальна дошка, встановлена в 1960 р. на будинку по вул. Головіна, 13. Житомирська більшовицька організація сформувалася в липні місяці. Збори проходили в приміщенні профспілки «Металлист», що збереглося до наших днів (нині вул. Любарська, 3). Меморіальна дошка з текстом-присвятою встановлена в 1957 р. У гострій дискусії в червні 1917 р. проходило розмежування більшовиків з меншовиками в Одесі. Меморіальне позначення встановлено на будівлі по вул. Комсомольській, 44, де була створена більшовицька організація. Більшовики Бердянська оголосили про вихід з об'єднаної з меншовиками і про створення самостійної більшовицької організації у вересні 1917 р. Меморіальною дошкою, встановленою на будинку по вул. Дюміна, 35, увічнено пам'ятне місце, де відбулися ці збори. На честь перших організаційних зборів меморіальні дошки встановлені у Сумах по вул. Леніна, 56 у 1957 р.; у Сімферополі по вул. Більшови-

¹⁰ Там же.— С. 17.

* Підрахунки автора.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 198.

цькій, 11 у 1967 р. У Прилуках Чернігівської області будинок по вул. Шевченка, 30 знаходиться під охороною держави.

В республіці увічнено 5 будинків, пов'язаних з виданням перших більшовицьких газет, що відігравали важливу роль у політичному вихованні трудящих мас. 5 березня 1917 р. відновила свою діяльність газета «Правда». На Україні почали виходити «Пролетарий» — у Харкові з 10 березня, «Голос социал-демократа» — в Києві з 14 березня, «Звезда» — з 4 квітня в Катеринославі, «Донецкий пролетарий» — у Луганську з 1 червня та ін.¹²

На сторінках більшовицьких газет України лише з березня по 4 липня 1917 р. було вміщено 64 ленінських праць (102 публікації в 75 номерах)¹³, а з липня по 25 жовтня 1917 р.—23 статті (50 публікацій у 50 номерах)¹⁴. Меморіальні дошки встановлені на будинках по вулицях Клочковській, 57, Кузнечній, 2, по Костюринському провулку, 2, де працював Харківський комітет РСДРП(б) і редакція газети «Пролетарий». У Ворошиловграді меморіальна дошка встановлена на будівлі по вул. Пушкінській, 2, де 1(14) червня 1917 р. був надрукований перший номер газети «Донецкий пролетарий» — орган Луганського комітету РСДРП(б)¹⁵. З листопада 1917 р. ця газета стала органом обласного комітету Донецького і Криворізького басейнів та Харківського міського комітету РСДРП(б)¹⁶.

Найчисленнішу групу становлять пам'ятки, що увічнюють діяльність Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції в країні виникло двовладдя. Одночасно існували революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства в особі Рад і диктатура буржуазії в особі Тимчасового уряду. В боротьбі за перемогу соціалістичної революції партія більшовиків приділяла велику увагу Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. В. І. Ленін підкреслював, що «саме Ради знаходяться в центрі революції»¹⁷. В Радах більшовики вели рішучу боротьбу проти дрібнобуржуазних партій з корінних питань революції, послідовно боролися за перетворення Рад в органи державної влади. Саме Ради стали школою політичного виховання робітників, солдатів і селян, сприяли створенню їх тісного союзу, який перетворився в могутню силу, що не змогли зламати вороги.

На Україні, як і по всій території Росії, Ради були організовані за короткий строк. До кінця 1917 р. їх уже налічувалося 500¹⁸.

Активізації діяльності Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів сприяло створення трьох обласних об'єднань Рад, що виникли у квітні — травні 1917 р. У Києві знаходився центр, який об'єднав Ради Волині, Поділля, Чернігівщини, Полтавщини, Київщини; в Харкові — Катеринославщини і Харківщини, в Одесі — Центральний виконком Рад Чорноморського флоту, Румунського фронту та Одеського військового округу (Румчерод), що об'єднував Ради Херсонщини, Таврії, Бессарабії¹⁹.

¹² Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-партийных и революционных событий.— Ч. 1.— С. 33, 42, 46, 87, 233.

¹³ Шморгун П. М. Ленінським шляхом.— К., 1977.— С. 17.

¹⁴ Варгатюк П. Л. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції // Укр. іст. журн.— 1977.— № 10.— С. 53.

¹⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-партийных и революционных событий.— Ч. 1.— С. 346.

¹⁶ Там же.— Ч. 2.— 1982.— С. 100—101.

¹⁷ Ленін В. І. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б): Доп. про поточний момент, 24 квіт. (17 трав.) // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 354.

¹⁸ Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради на Україні в 1917 р.— К., 1974.— С. 322.

¹⁹ Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 54.

Близько 80 меморіальних дошок, встановлених на будинках у містах і селах республіки, увічнюють місця діяльності майже 60 Рад. До 10-ої річниці Великого Жовтня (1927 р.) була встановлена меморіальна дошка в Дніпропетровську по вул. Леніна, 14, де в 1917—1918 рр. працювала Катеринославська Рада робітничих і солдатських депутатів; у 1967 р. меморіальне позначення встановлено на будівлі, що розміщується на площі Гагаріна, 3 у Дніпродзержинську, де відбулося перше засідання Кам'янської Ради робітничих депутатів. Увічнено місце діяльності Алчевської (нині Комунарськ) Ради робітничих депутатів по вул. К. Маркса, 6 Ворошиловградської області. У Кривому Розі в 1975 р. увічнено будинок по вул. Леніна, 56, де знаходилася Рада робітничих і солдатських депутатів; у 1964 р. — по вул. К. Лібкнехта, 68 у Миколаєві, де в 1917 р. розміщувалася Нікопольська Рада робітничих і солдатських депутатів; у Ворошиловграді в 1957 р. меморіальну дошку встановлено на будинку по вул. Пушкінській, 2, де проходило засідання Ради робітничих і солдатських депутатів. У Краматорську Донецької області меморіальна дошка, встановлена на будівлі кінотеатру «Жовтень» по вул. Луначарського, 7, розповідає про те, що на цьому місці у приміщенні кінематографа (не збереглося) 21 березня 1917 р. була обрана перша Рада робітничих депутатів. У Запорізькій області меморіальні позначення встановлені: у 1978 р. по вул. Леніна, 52 (Запоріжжя), де проходило засідання першої Ради робітничих і солдатських депутатів, працював виконком волосної Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; у Бердянську по вул. Ульянович, 39, де проходили засідання першої Бердянської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У столиці Радянської України меморіальною дошкою позначено будинок по вул. Леніна, 5, де проходило пленарне засідання Ради робітничих і солдатських депутатів, у якому брали участь представники полкових комітетів, фабзавкомів, профспілок. На ньому більшістю голосів (489 проти 187) було прийнято рішення про підтримку збройного повстання в Петрограді та передачу влади ревкому. В 1947 р. (замінена в 1978 р.) була встановлена меморіальна дошка на будівлі Педагогічного інституту по бульвару Шевченка, 22/24, де в січні 1918 р. відбулося об'єднане засідання Ради робітничих і солдатських депутатів за участю представників фабзавкомів і профспілок міста, на якому було прийнято рішення про початок збройного повстання проти Центральної ради й обрано ревком.

В Одесі увічнено місце роботи першої Ради робітничих депутатів — Краснофлотський провулок, 2; будівля, де наприкінці 1917 р. — на початку 1918 р. розміщувався Румчерод — Приморський бульвар, 9. Головою Румчероду в грудні 1917 р. було обрано більшовика В. Г. Юдовського²⁰.

Вирішальну роль у боротьбі за перемогу соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Україні відіграв I Всеукраїнський з'їзд Рад. Він проходив 11—12 (24—25) грудня 1917 р. у Харкові. З'їзд проголосив Україну Республікою Рад. День прийняття (12(25) грудня) цього рішення став днем народження Української Радянської Соціалістичної Республіки. На жаль, будівля, в якій відбулася ця знаменна подія, до наших днів не збереглася. Вона була зруйнована в роки Великої Вітчизняної війни. Нині на цьому місці споруджено монумент на честь проголошення Радянської влади на Україні. Меморіальною дошкою позначено в 1967 р. (рек. 1978 р.) будинок по вул. К. Маркса, 97 у Дніпропетровську, де працював 17—19 березня 1918 р. II Всеукраїнський з'їзд Рад.

²⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-партийных и революционных событий.— Ч. 2.— С. 487.

Ми назвали лише незначну частину пам'ятних місць, пов'язаних з діяльністю Рад. Всі вони знаходяться на державному обліку й охороняються державою. Ведеться пошукова робота по виявленню нових пам'ятних місць, що вимагає глибокої перевірки й уточнення даних про конкретні факти і події, пов'язаних з тим чи іншим будинком.

Готуючись до вирішальних боїв за владу Рад, партія більшовиків велику увагу приділяла створенню Червоної гвардії. В 1917—1918 рр. червоногвардійські загони були організовані в 586 губернських і повітових містах й на залізничних станціях 73 губерній та областей. За неповними даними, у жовтні 1917 р. у рядах Червоної гвардії налічувалося 100 тис. чол., а з листопада по квітень 1918 р. — понад 255 тис. чол.²¹ За прикладом пролетарських центрів — Петрограда і Москви — у квітні — травні 1917 р. почали формуватися загони Червоної гвардії й на Україні. Вони були організовані практично в усіх промислових центрах. У грудні 1917 р. чисельність бійців у них досягла близько 40 тис. чол., а в січні — лютому 1918 р. — понад 120 тис.²² Активну участь у формуванні червоногвардійських загонів брали визначні діячі партії: К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко — в Луганську; С. І. Покко, М. Л. Рухимович — у Харкові; В. Н. Боженко, В. М. Довнар-Запольський, О. О. Сивцов — у Києві; Т. Л. Бондарев — у Катеринославі; А. В. Трофимов, М. І. Чижигов — в Одесі та ін.²³

Нині меморіальні позначення встановлені на 35 будинках і спорудах майже у 30 містах України. Вони увічнюють місця роботи штабів Червоної гвардії, розміщення та формування червоногвардійських загонів, склади зброї. Так, у Харкові увічнені місця розміщення штабів Червоної гвардії — Холодногірського району по вул. Червоножовтневій, 57/77; Петинського району — на площі Повстання, 16 і Петинській вул. 77 та ін.

На честь районних штабів червоногвардійських загонів м. Києва меморіальні дошки встановлені по вул. 40-річчя Жовтня, 6 на будівлі колишнього Снарядного заводу (нині «Червоний гумовик»), де розміщувався штаб Червоної гвардії Деміївського району; по проспекту Перемоги, 39 на одному з корпусів Київського політехнічного інституту на честь штабу Червоної гвардії Шулявського району; по Андріївському узвозу, 2 на честь штабу Червоної гвардії Подільського району.

У Донбасі центром формування загонів Червоної гвардії була Горлівка. Там, на залізничній ст. Микитівка (нині вул. Дубкова, 24) розміщувалися штаби червоногвардійських загонів та загін Р. Ф. Сіверса, який прибув з Москви на допомогу робітникам Донбасу. Меморіальне позначення встановлено на будівлі в 1968 р. У Дніпропетровську на честь штабу Червоної гвардії Брянського заводу меморіальна дошка встановлена в 1925 р. на будинку по вул. Червоногвардійській, 2. У Ворошиловградській області діяльність штабів Червоної гвардії увічнена в м. Олександрівську — Червона площа, 2 у 1958 р., будівля залізничного вокзалу — ст. Попасна в 1967 р.; у м. Старобільську — будинок по вул. Володарського, 6 у 1968 р., де в 1917—1918 рр. розміщувався штаб червоногвардійського загону Старобільщини; в Кіровограді меморіальні дошки встановлені в 1957 р. на будинках по вул. Орджонікідзе, 1 і по вул. Леніна, 2. Увічнено місце роботи штабу Червоної гвардії Пересипського району Одеси — вул. Лісна, 9 та ін.

У період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції більшовицькі організації створювали військово-революційні комітети (ВРК). Виникли вони у жовтні 1917 р. при Петроградській, Московській та інших Радах робітничих і солдатських депутатів. Незва-

²¹ Верхось В. Красная гвардия в Октябрьской революции.— М., 1976.— С. 242.

²² Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції.— Х., 1969.— С. 264—265.

²³ Нариси історії Комуністичної партії України.— С. 187.

жаючи на те, що військово-революційні комітети діяли недовго, вони відіграли важливу роль у розгромі контрреволюції та в зміцненні завоювань соціалістичної революції на місцях. Меморіальні дошки на їх честь встановлені в 46 населених пунктах Української РСР. Вони увічнюють понад 50 пам'ятних місць, будинків, пов'язаних з їх діяльністю.

У багатьох містах військово-революційні комітети розміщувалися у тих же приміщеннях, де знаходилися більшовицькі комітети, штаби Червоної гвардії, Ради робітничих, солдатських депутатів. У Києві ВРК, створений у жовтні 1917 р., розташовувався в будинку колишнього Маріїнського палацу. В складі ВРК активну роботу по підготовці збройного повстання проводили більшовики А. В. Іванов, В. П. Затонський, О. Б. Горвіц та ін. У Ворошиловграді меморіальна дошка встановлена по вул. Робкорівській, 78, де розміщувався комітет більшовиків і ВРК; у Дніпропетровську — на будівлі по вул. Червоногвардійській, 2. Воно присвячене ревкому і штабу Червоної гвардії Брянського заводу (нині завод ім. Бабушкіна). На честь Катеринославського губернського ревкому меморіальну дошку встановлено на будинку по проспекту Калініна, 33-а, де він розміщувався в 1918 р.; на залізничному вокзалі ст. Чапліне меморіальну дошку встановлено на честь станційного ревкому. В Севастополі ВРК був створений 16 грудня 1917 р. Будівля, де він працював, була зруйнована в роки Великої Вітчизняної війни. Меморіальну дошку з текстом-присвятою встановлено в 1957 р. на новому будинку, спорудженому на цьому місці. На честь ревкомів меморіальні дошки встановлені також у 1976 р. в Євпаторії на будинку по вул. Революції, 50; у 1922 р. у Феодосії — по проспекту Леніна, 9.

Діяльність ревкомів на селі представлена незначною кількістю пам'ятних місць. Серед них назвемо будинки, що збереглися до наших днів, у яких працювали сільські ревкоми: в с. Чкалове Веселівського району Запорізької області; у с. Степне Ямпільського району Сумської області; в с. Дем'янівка Нижньосірогозького району, в смт. Нова Маячка Цюрупинського району Херсонської області; у смт. Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області та ін.

Волосним ревкомам меморіальні дошки встановлені у Старобільську Ворошиловградської області по вул. Володарського, 6, де наприкінці 1917 — на початку 1918 р. розміщувався ревком Старобільщини; у м. Котельва Полтавської області по вул. Петровського, 1, де волосний ревком працював у 1917 р.

Лише кілька пам'яток історії увічнюють діяльність більшовиків у революційних комітетах армій, дислокованих на території України. Серед них будівля колишнього театру (нині Будинок культури) по вул. К. Лібкнехта, 21 у м. Бердичеві Житомирської області, де 18—24 листопада 1917 р. відбувся Надзвичайний з'їзд представників Південно-Західного фронту. Пам'ятна дошка встановлена на будівлі в 1967 р.

У Могилеві-Подільському Вінницької області під охороною держави знаходиться будинок по вул. Леніна, 14/18. У ньому в 1917—1918 рр. працював революційний комітет 8-ої армії. Активну участь в його роботі брав більшовик П. І. Баранов. 3 жовтня 1917 р. він був головою ревкому та армійського комітету РСДРП(б) 8-ої армії.

Невелика кількість пам'ятних місць — всього лише 9, увічнюють місця боїв за владу Рад на Україні.

Центром боротьби за владу Рад у Києві був завод «Арсенал». Дізнавшись про перемогу революції в Петрограді, 27 жовтня 1917 р. у Києві було скликано об'єднане засідання Рад робітничих і солдатських депутатів та представників фабзавкомів, профспілок і військових частин. Засідання прийняло рішення про підтримку петроградських робітників та про передачу влади ревкому, створеному тут же. Проте штаб Київського військового округу почав активно готуватися до бо-

ротьби проти робітників. За його наказом 28 жовтня був заарештований майже весь склад ревкому, що розміщувався в колишньому Маріїнському палаці. Проте вночі 29 жовтня більшовики обрали новий склад ревкому, намалювали план збройного повстання. Робітників підтримали солдати 3-го авіапарку. Вуличні бої проти юнкерів і козаків продовжувалися кілька днів й велися в основному в Печерському районі міста. В той час, коли робітники боролися на барикадах проти військ Тимчасового уряду, Центральна рада зайняла важливі об'єкти Києва і вся влада перейшла в її руки. Після цього центром зосередження сил для боротьби з контрреволюцією став Харків. Велику небезпеку там становив контрреволюційний автобронедивізіон, що мав 4 броньовики, озброєних кулеметами та іншою зброєю. Харківський комітет РСДРП(б) спільно з центральним штабом Червоної гвардії і штабом Північного загону під командуванням Р. Ф. Сіверса розробили план роззброєння автобронедивізіону. Операція проходила в ніч з 8 на 9 грудня 1917 р. і закінчилась успішно. Місце цієї історичної події взято під охорону держави — вул. Чернишевського, 14.

Слідом за пролетаріатом Харкова на боротьбу за встановлення Радянської влади піднялися робітники Катеринослава. Головним оплотом революції у місті став Брянський завод, де був створений оперативний штаб. Збройна боротьба розпочалася одночасно у кількох місцях — Кайдаках, Амур-Нижньодніпровську, в районі головного вокзалу і в центрі міста. Особливо запеклі бої проходили в центральній частині Катеринослава, де в приміщенні головпоштамту зосереджувалися гайдамацькі частини. З 27 на 28 жовтня вони кілька разів ходили в атаку й штурмували будівлю, в якій знаходився невеликий загін червоногвардійців (нині вул. Леніна, 14). 28 жовтня 1917 р. на прохання ВРК на допомогу із ст. Синельниково прибув загін червоногвардійців з Москви під командуванням П. В. Єгорова. Бої закінчилися перемогою робітників і 29 жовтня у місті було встановлено Радянську владу²⁴. Меморіально-художню дошку на честь цієї події встановлено на головпоштамті — К. Маркса, 62. Три дні (з 27 жовтня 1917 р.) ішли бої за встановлення влади Рад у Вінниці. Підготовку збройного повстання очолили більшовики, які працювали у ревкомі і Раді робітничих депутатів. Робітників підтримали воїни 15-го запасного полку та 2-ої повітряної ескадри. Бої велися в центрі міста біля Народного будинку (нині Жовтнева площа). На місці подій споруджено обеліск, що у 1968 р. був перенесений і установлений на братській могилі бійців, які загинули за владу Рад на Вінниччині — парк по вул. Козицького. А в центрі міста споруджено новий пам'ятник на честь Жовтневого збройного повстання у Вінниці.

В Одесі проти Радянської влади виступили Румчерод, націоналістичні й білогвардійські сили. Під керівництвом ревкому 14 січня 1918 р. розпочалося повстання. Загони матросів, червоногвардійців зайняли пошту, телеграф, штаб військового округу, вокзал та інші стратегічні об'єкти. Протягом 3 днів ішли завзяті вуличні бої проти сил контрреволюції. 18 січня 1918 р. в Одесі перемогла Радянська влада²⁵. На честь цієї знаменної події в 1958 р. на Привокзальній площі встановлено стелу з написом: «Тут, в районі вокзалу, в січні 1918 р. у жорстоких боях за владу Рад повсталими робітниками та солдатами були розгромлені війська Центральної ради».

Після розгрому гайдамацьких частин у Катеринославі почалася підготовка до операції по визволенню Києва. До цього часу протягом грудня 1917 р. і січня 1918 р. збройні сили революції розгромили каледінські банди й визволили Донбас. У січні Радянську владу було

²⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-партийных и революционных событий.— Ч. 2.— С. 584, 588, 593.

²⁵ Там же.— С. 733, 744, 758.

встановлено в Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Олександрівську, Кривому Розі, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Жмеринці та інших містах України.

10 січня 1918 р. у Києві був створений штаб по підготовці повстання й організовані районні ревкоми. У ніч з 15 на 16 січня на засіданні Київської Ради робітничих депутатів і представників фабзавкомів було прийнято рішення про початок збройного повстання й обрано військово-революційний комітет. Центром повстання знову, як і в жовтневі дні 1917 р., був обраний завод «Арсенал». Протягом кількох днів робітники заводу відбивали численні атаки військ Центральної ради. Після того як у них закінчилися боєприпаси й продукти, вони 22 січня вирішили припинити опір. Увірвавшись на завод, гайдамаки влаштували жорстоку розправу над червоногвардійцями. У цей час наступаючі загони Червоної гвардії та підрозділи Червоного козацтва підійшли до Києва. 26 січня 1918 р. місто було визволено. У 1947 р. на честь цих героїчних днів на стіні заводу, зраненій осколками снарядів і кулями, встановлено меморіальну дошку, а в 1961 р. — горельєф «Арсенальці на барикадах».

Серед пам'ятних місць, присвячених Великому Жовтню, важливе місце займають будинки, в яких проголошувалася Радянська влада, проводилися мітинги. Таких пам'яток історії на Україні налічується близько 15. У Дніпропетровську цю подію увічнено меморіальною дошкою, встановленою на будівлі мостового цеху колишнього Брянського заводу, де 26 жовтня 1917 р. відбувся 6-тисячний мітинг робітників, які прийняли резолюцію про те, що єдиною владою вони визнають Ради. В Одесі Радянська влада була проголошена 14(27) січня 1918 р. на загальних зборах Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що проходили в будинку біржі. Меморіальну дошку на ньому встановлено в 1957 р. 3(16) листопада 1917 р. на Барачній площі Коростеня Житомирської області за дорученням райкому про перемогу Радянської влади у місті повідомив більшовик Л. М. Табукашвілі. Меморіальну дошку на честь цієї події було встановлено в 1957 р. на будинку по вул. Табукашвілі, 15.

Братерський союз між народами нашої країни, особливо між росіянами й українцями, скріплений кров'ю, пролитою у боях її вірними синами — бійцями революції. Тисячі з них загинули смертю хоробрих, захищаючи завоювання Великого Жовтня на фронтах громадянської війни. Понад 1000 братських та окремих могил учасників революції й громадянської війни взято під охорону держави. Важко розділити цю категорію пам'ятників хронологічними рамками. Ще багато слід зробити по всебічному вивченню пам'яток історії цього виду. Адже сотні бійців, відданих партії, буквально «згоріли в революції», присвятивши їй все своє свідоме життя.

Вивчення біографій учасників революційного руху сприятиме повнішому висвітленню таких видів пам'яток, як будинки, де жили і працювали діячі революційного руху, визначні діячі партії. В Українській РСР увіковічено понад 15 будинків, в яких народилися й жили учасники революційного руху, і понад 20 будинків, де вони працювали в 1917 р.

У Ворошиловграді увічнено видатного діяча партії — К. Є. Ворошилова (вул. Фрунзе, 107). Там він працював у 1903—1907 рр. і в 1917 р. Меморіальну дошку встановлено в 1970 р. У с. Пархоменко Краснодарського району — будинок, в якому народився і жив у 1886—1896 рр. О. Я. Пархоменко. Меморіальна дошка встановлена в 1966 р. У Дніпропетровську меморіальною дошкою в 1967 р. позначено будинок по вул. Аверіна, 48, в якому в 1917 р. жив відомий партійний діяч В. К. Аверін; по вул. Гопнер, 2, де жили партійні діячі С. І. Гопнер та Е. І. Квірінг у 1917—1918 рр.; у Дніпродзержинську на металургійному заводі ім. Дзержинського меморіальними дошками увічне-

ні місця роботи активних учасників революційного руху — Е. Я. Локтюхова, І. М. Харитонова, М. І. Арсеничева; у Миколаєві меморіальною дошкою в 1967 р. позначено місце роботи у локомотивному депо в 1910—1918 рр. революціонера-професіонала Н. І. Куксіна. У с. Іванівка Малинського району Житомирської області меморіальною дошкою в 1972 р. позначено будинок, в якому народився і жив активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни, комендант «Арсеналу» С. М. Міщенко. Меморіальні дошки встановлені в 1957 р. в Одесі на будинку, що розміщується по узвозу Книповича, 7, де жив державний і партійний діяч Г. П. Ачканов; на будинку по вул. Лісній, 9, де жив один з організаторів Червоної гвардії А. В. Трофимов; у Конотопі Сумської області в 1961 р. меморіальною дошкою позначено будинок, в якому в 1914—1917 рр. жив перший голова Конотопського комітету РСДРП(б) П. І. Новиков. Меморіальною дошкою позначено місце будинку у смт. Меджибож Хмельницької області, де в 1891 р. народився В. Є. Войтович — учасник штурму Кремля у жовтні 1917 р. Під охорону держави взято також будинок, в якому він жив — полустанок Немія Могилів-Подільського району Вінницької області. У с. Чмирівка Чигиринського району Черкаської області меморіальною дошкою позначено в 1954 р. будинок, де народився і жив учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни І. Н. Дубовий.

Названі нами пам'ятки історії, що увічнюють події Великого Жовтня, становлять особливий інтерес і можуть стати предметом окремого дослідження. До активного вивчення історії революційного руху закликав В. І. Ленін. У праці «Ідейна боротьба в робітничому русі» Володимир Ілліч зазначав, що «не може бути свідомим робітником той, хто ставиться, як Іван Непомнящий, до історії свого руху»²⁶.

XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслив, що у системі ідеологічного виховання трудящих велику роль відіграє виховання історією. Член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС Є. К. Лигачов у своєму виступі наголошував на необхідності ґрунтовного вивчення історії партії, оскільки «...історія ленінської партії — це не відгриміле славне минуле. Це — невід'ємна частина живої сьогоденної політичної справи й розуму всіх комуністів. Партія високо цінить і підтримує піднесення патріотичних почуттів, які володіють усіма нами, зрослий суспільний інтерес до історії Вітчизни, до багатств нашої багатовікової, багатонаціональної культури. Історія, революція, їх пам'ятки — це могутнє джерело виховання народу. І людей наших треба виховувати так, щоб вони були ревними хранителями духу народного, який живе в пам'ятках історії і культури...»²⁷.

У цій справі велику виховну роль мають відіграти пам'ятки історії, що увічнюють події Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вони є неоціненними реліквіями нашого народу, свідками безсмертного подвигу партії більшовиків, ім'я якого — Великий Жовтень.

Т. Ф. ГРИГОР'ЄВА (Київ)

²⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 25.— С. 128.

²⁷ Рад. Україна.— 1986.— 28 лют.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

ПУБЛІКАЦІЇ ПРАЦЬ В. І. ЛЕНІНА В ГАЗЕТІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РУМЧЕРОДУ * «ГОЛОС РЕВОЛЮЦІИ»

Питання про публікацію ленінських творів у періодичній пресі неодноразово порушувалися в радянській історіографії. Ряд дослідників України, наприклад, вивчили публікації творів В. І. Леніна в таких більшовицьких газетах, як «Солдатская мысль», «Голос пролетария», «Известия Одесского Совета рабочих депутатов...», «Звезда», «Донецкий пролетарий» та ін.¹

Під час роботи в Одесі 2-го фронтового й обласного з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Румунського фронту й Одеської області (середина грудня 1917 р.) на більшовицькі позиції перейшла ще одна газета — орган Румчероду «Голос революції»².

Вперше твори В. І. Леніна, опубліковані в «Голосе революції», згадуються в статті І. Л. Гошуляка, В. Ф. Солдатенка, П. Х. Біляєвої, О. М. Вовчок (див.: УІЖ—1977.— № 4.— С. 43—57). Ними наводяться дві публікації: 31 січня 1918 р.— Третий Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Заседание 18 января. Речь В. И. Ленина // Полн. собр. соч.— Т. 35.— С. 286; 21 лютого 1918 р.— Совет Народных Комиссаров и выступление германцев // Там же.— С. 339.

Дослідження текстів газети дало можливість автору даної замітки встановити ще кілька праць В. І. Леніна, вміщених на її сторінках:³ 11 січня 1918 р.— Проводы первых эшелонов социалистической армии. (Речь на проводах первых эшелонов социалистической армии, 1 (14) января 1918 г.) (Там же.— С. 216—217); Декларация прав трудящегося и эксплуатируемого народа (Там же.— С. 221—223); Постановле-

* Центральний виконавчий комітет Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеського військового округу. Обраний на Першому фронтовому й обласному з'їзді Рад, що відбувся 10—27 травня 1917 р. в Одесі. Переважну більшість на ньому становили меншовики та есери.

¹ Дмитрієнко М. Ф. Публікація творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України. Березень 1917 р.— лютий 1918 р. // Укр. іст. журн.— 1966.— № 4.— С. 41—48; Шморгун П. М. Ще раз про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України 1917 р. // Там же.— № 7.— С. 101—102; Солдатенко В. Ф. Нові відомості про публікацію творів В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (березень—грудень 1917 р.) // Там же.— 1972.— № 4.— С. 54—59; Ткаченко С. В. Произведения В. И. Ленина в большевистской печати Украины (февраль 1917 г.— февраль 1918 г.) // Из истории борьбы КПСС за победу социалистической революции и построение коммунистического общества: Сб. аспирантских науч. статей.— Изд-во МГУ, 1974.— Вып. 4.— С. 46—70; Гошуляк І. Л. Про публікацію творів В. І. Леніна в газетах України 1920 р. // Укр. іст. журн.— 1974.— № 4.— С. 52—57; Біляєва П. Х., Вовчок О. М. Нові дані про публікацію творів В. І. Леніна на Україні (1917—1920 рр.) // Там же.— 1975.— № 1.— С. 109—113; Корольов Б. І. Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня // Там же.— № 7.— С. 126—131.

² Троицкий М. Наша газета // Голос революції.— 1918.— 16 дек.; Раковский М. Ю. В борьбе за власть Рад. (З історії більшовицької преси в Одесі у 1917 р.) // Праці Одес. держ. ун-ту. Сер. сусп. наук, 1957.— Т. 147.— Вип. 2.— С. 228; Солдатенко В. Ф. Большевистская пресса Украины в 1917—1918 гг.: Ист.-библиогр. обзор.— Киев, 1979.— С. 98, 102; Солдатенко В. Ф. Идти впереди всех. Из опыта борьбы большевистской прессы Украины за победу соц. революции.— Киев, 1986.— С. 115. Загалом з 16 грудня 1917 р. по 13 березня 1918 р. вийшло 57 номерів газети, з яких збереглося 48.

³ Публікації наводяться під тими назвами, під якими друкувалися в газеті. В дужках посилання даються за Повним зібранням творів В. І. Леніна (5-те російське видання).

ние, принятое на заседании ЦИК 3 января 1918 года. (Постановление ВЦИК 3 (16) января 1918 г.) (Там же.— С. 226); 14 січня 1918 р.— В армии и флоте⁴. (Общеармейскому съезду по демобилизации армии, 3 (16) января 1918 г.) (Там же.— С. 224); 21 січня 1918 р.— Съезд Советов в Петрограде. Речи Ленина, Троцкого и Спиридоновой⁵⁻⁶. (Заключительное слово по докладу Совета Народных Комиссаров, 12 (25) января 1918 г.) (Там же.— С. 280—284).

Таким чином, на сторінках газети «Голос революції» було вміщено 7 творів В. І. Леніна. Публікації праць вождя революції сприяли боротьбі більшовицького Румчероду за перемогу і зміцнення Радянської влади. Так, опубліковані промови Володимира Ілліча на проводах перших ешелонів соціалістичної армії (11 січня 1918 р.) та його листа Загальноармійському з'їзду по демобілізації армії (14 січня 1918 р.) мали особливе значення в умовах, коли ЦВК Румчероду вживав заходи не тільки по демобілізації старої армії, а й по створенню нової, соціалістичної робітничо-селянської армії⁷, коли йшла жорстока боротьба проти військової інтервенції боярської Румунії⁸.

Постанова, прийнята на засіданні ВЦВК 3 (16) січня 1918 р., була опублікована 11 січня, коли Румчерод готував в Одесі повстання проти Центральної ради. В ній, зокрема, говорилося, що «згідно з прийнятою... Декларацією трудового і експлуатованого народу вся влада в Російській Республіці належить Радам і радянським установам. Тому всяка спроба з боку кого б то не було або якої б то не було установи присвоїти собі ті чи інші функції державної влади розглядатиметься, як контрреволюційна дія»⁹. Важко переоцінити значення такої публікації, що з'явилася за три дні до початку збройного повстання в Одесі.

Таким чином, слід приєднатися до думки ряду авторів про необхідність дальшої роботи по виявленню творів В. І. Леніна, опублікованих у пресі України в перші роки Радянської влади¹⁰.

Крім праць Володимира Ілліча в «Голосе революції» опубліковані декрети, постанови та інші важливі документи, підписані В. І. Леніним, а деякі з них підготовлені за його участю. Зрозуміло, правий Б. І. Корольов, коли вказував на необхідність відрізнити праці Володимира Ілліча від тих, які він лише редагував і не включені в Повне зібрання творів¹¹. Дійсно, відредаговані чи просто підписані ним тексти слід розглядати окремо.

Документи, підписані В. І. Леніним, викликали особливий інтерес у читачів газети, яка широко розповсюджувалася в регіоні, де діяв Румчерод¹².

З числа документів, у підготовці яких брав участь В. І. Ленін, в «Голосе революції» вміщені: 22 (9) лютого 1918 р.— Красная Армия. (Декрет об ассигновании 20 млн. руб. на организацию рабоче-крестьянской Красной Армии 16 (29) 01. 1918 г.) (Т. 35.— С. 440);

⁴ Текст неповний: опущені перших сім рядків та останній.

⁵⁻⁶ У газеті текст вміщено частково і в іншій редакції.

⁷ Це підкреслив на пленарному засіданні Румчероду, що відбулося 2 січня 1918 р., його голова В. Г. Юдовський (Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 16, арк. 8 зв.) (далі ЦДАЖР УРСР).

⁸ З протоколів засідань ЦВК Румчероду, які збереглися, видно, що тільки до 14 січня 1918 р. питання боротьби проти агресії боярської Румунії розглядалися 23 рази на 17 засіданнях Пленуму, президії, виконавчого бюро (ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 13, арк. 4, 7 зв., 10; спр. 14, арк. 8, 11, 11 зв., 12, 12 зв.; спр. 15, арк. 12 зв., 20, 25, 26, 27 зв.; спр. 101, арк. 1—3 зв.; спр. 102, арк. 1—2, 4—6).

⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 217.

¹⁰ Шморгун П. М. Назв. праця.— С. 102; Гошуляк І. Л., Солдатенко В. Ф., Беляева П. Х., Вовчок О. М. Назв. праця.— С. 57.

¹¹ Корольов Б. І. Назв. праця.— С. 129.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 104, арк. 9 зв.; оп. 2, спр. 314, арк. 36—39, 46, 51—52; та ін.

(В. І. Ленін. Біографічна хроніка.— М., 1974.— Т. 5.— С. 207); 28 лютого 1918 р.— Реорганізація Врaчeбно-санітарного совета. (Декрет об упраздненні Центрального вrачeбно-санітарного совета 16.02. 1918 г.) (Т. 35.— С. 440); Націоналізація зернохранилищ. (Декрет о націоналізації всіх зернохранилищ, 15 февраля 1918 г.) (Там же).

Крім того, в газеті опубліковано ще два документи, у підготовці яких брав участь В. І. Ленін, але надруковані без його підпису: 28 лютого 1918 р. (продубльовано 2 березня 1918 р.) — Воззвание Совета Народных Комиссаров. К трудящемуся населению всей России. (Биогр. хроника.— Т. 5.— С. 268); 28 лютого, 1 березня 1918 р.— Основной закон о социализации земли. (Там же.— С. 194, 202).

У «Голосе революції» вміщені також документи за підписом Володимира Ілліча, але його участі в їх складанні не встановлено: 30 січня 1918 р.— Голод на Севере. (Всем совдепам, штабам, округам и железнодорожным комитетам. Всем, всем, всем!)¹³ (Там же.— С. 234); 20 (7) лютого 1918 р.— Декрет об облигациях займа свободы. (Декрет о выпуске облигации «Займа свободы» в качестве денежных знаков) (Там же.— С. 252); 22 (9) лютого 1918 р.— Порядок организации. (Декрет Совета Народных Комиссаров об учреждении Всероссийской коллегии по формированию РККА) (Там же.— С. 208); 27 лютого 1918 р.— К мирным переговорам с Германией. (Радиограмма в Берлин, Двинск, Вену, Софию, Константинополь с сообщением о ходе переговоров с Германией относительно заключения перемирия и согласии Советского правительства принять условия мира, предоставленные германским правительством)¹⁴. (Декреты Советской власти.— М., 1959.— Т. 2.— С. 645; Труш М. И. Международная деятельность В. И. Ленина: Год Великого Октября.— М., 1980.— С. 118; Центр. держ. арх. Військово-Морського флоту, ф. Р-58, оп. 2, спр. 395, арк. 135 зв.— 137).

Таким чином, у газеті «Голос революції» опубліковано 7 праць В. І. Леніна; 5 документів, у підготовці яких він брав участь, у тому числі 3 документи за його підписом; 4 документи, підписаних В. І. Леніним,— всього 16 публікацій у 12 номерах газети.

А. Г. КОЖЕКИН (Сімферополь)

¹³ У дужках даються назви з Біографічної хроніки.

¹⁴ У дужках наводиться назва збірника документів «Декреты Советской власти».

К. Е. ДЗЕРЖИНСЬКИЙ — БОЄЦЬ АНТИФАШИСТСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

У квітні 1946 р. після закінчення Республіканської школи пропагандистів при ЦК Компартії Білорусії я був направлений на роботу секретарем Івенецького райкому ЛКСМБ Барановицької області. В той час там ще живі були спогади про родину Ф. Е. Дзержинського і, зокрема, про трагічну долю його брата, інженера за освітою, Казимира Едмундовича Дзержинського. Його, вже пенсіонера, разом з дружиною Люцією війна застала у рідному селі Дзержиновому Івенецького району (нині Столбцовський район Мінської області). В 1942 р. родина Дзержинських переїхала до Івенця, де Люція, яка добре знала німецьку мову, влаштувалася перекладачкою до районної торговельно-господарської організації, що входила до Центральної торгової спілки «Схід». Казимір Едмундович почав працювати приймальником на складі сільськогосподарської продукції.

Приблизно з весни 1943 р. Дзержинські встановили зв'язок з радянськими партизанськими бригадами імені В. П. Чкалова і Й. В. Ста-

ліна та повідомляли їм цінні розвідувальні дані. Зокрема, як свідчить колишній комісар партизанської бригади ім. В. П. Чкалова І. П. Козак, вони передали штабу дані про кількість німців і поліцаїв у Івенецькому гарнізоні, про розташування вогневих точок і складів ворога, про графік караульної служби біля будинку німецької комендатури. Ці дані були використані партизанами під час операції по розгрому гарнізону в червні 1943 р.

У липні-серпні 1943 р. гітлерівці організували каральну експедицію під кодовою назвою «Герман» проти партизанів Барановицького з'єднання, що дислокувалося у Налибоцькій пущі. Саме тоді разом з іншими жителями Івенця та його околиць були заарештовані Казимир Едмундович та його дружина. Всіх їх було розстріляно у лісі неподалік міського селища. Про ці та інші злочинства гітлерівських окупантів на території Барановицької області говорилося у спеціальній радіограмі командування партизанського з'єднання області, надісланий у березні 1944 р. на ім'я VI сесії Верховної Ради БРСР, яка відбувалася у виволоненому від ворога Гомелі.

Однак досі ми маємо дуже мізерні дані про Казимира і Люцію Дзержинських як партизанських зв'язкових, про конкретні факти їх підпільної й розвідувальної діяльності. Все, що говорилося вище про цю родину, відомо із спогадів їх земляків та колишніх партизанів Барановицького партизанського з'єднання. До останнього часу не вдавалося знайти жодного архівного документа, що б підтверджував зв'язок К. Е. Дзержинського та його дружини з партизанськими формуваннями Барановицької області.

Нещодавно в партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії Білорусії знайдено довідку про долю Казимира Едмундовича. Вона була складена завідуючим сектором пропаганди ЦК КП(б)Б П. Ярошком 19 березня 1945 року для секретаря ЦК Компартії Білорусії Т. С. Горбунова. В цьому документі говорилося: «Казимир Едмундович Дзержинський народження 1872 року (тут помилка, треба 1875 р. — О. Х.). Під час німецької окупації проживав у Барановицькій області, Івенецький район, селище Івенець, працював на приймальному пункті, вів отоварювання промтоварами за зданий хліб та інші сільгосппродукти. Під час цієї роботи Казимир Дзержинський мав зв'язок з партизанами, працював як зв'язківець». Далі у доповіді повідомляється про арешт Дзержинських та їх розстріл, а також про те, що друзі патріотів потай, вночі заховали їх на католицькому кладовищі¹.

Отже, ми маємо архівний документ, що підтверджує патріотичну, антифашистську діяльність Казимира і Люції Дзержинських під час гітлерівської окупації Білорусії. У книзі колишнього начальника Центрального штабу партизанського руху П. К. Пономаренка «Всенародна боротьба в тилу німецько-фашистських загарбників 1941—1944 рр.» (М.: Наука, 1986) вміщено рідкісну фотографію з написом: «К. Е. Дзержинський (брат Ф. Е. Дзержинського) та його дружина Люція Дзержинська — партизани Західної Білорусії. Розстріляні фашистами».

У середині 50-х років на могилі Казимира Едмундовича та його дружини в Івенці було встановлено обеліск, а в 1951 р. в селі Петриловичі відкрито меморіальну дошку, присвячену Ф. Е. Дзержинському. З 1977 р. в рідні місця Дзержинських відкритий Всесоюзний туристський маршрут Мінськ — Івенець — Держинове. До цих пам'ятних місць ніколи не заросте народна стежка.

О. Ф. ХАЦКЕВИЧ (Мінськ)

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Білорусії, ф. 4, оп. 47, спр. 46, арк. 5.

70-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІВ

У «Листі до американських робітників» в 1918 р. В. І. Ленін писав, що «...наша революція була б, і вона буде перед **всесвітньою історією**, велика і непереможна, бо **вперше** не меншість, не одні тільки багаті, не одні тільки освічені, а справжня маса, величезна більшість трудящих **самі** будують нове життя, **своїм досвідом** розв'язують найтрудніші питання соціалістичної організації»¹. Висловлюючи непохитну впевненість в успіх Великого Жовтня, Володимир Ілліч водночас говорив і про величезні труднощі, які треба було подолати революційному народові. «...Соціалізм,— попереджав В. І. Ленін,— ніколи не вдасться будувати в такий час, коли все гладко і спокійно, соціалізм ніколи не вдасться здійснити без шаленого опору поміщиків і капіталістів»².

Вся героїчна історія Радянської держави неодноразово підтверджувала це ленінське передбачення. З перших же годин після перемоги революції новій владі чинився страшенний опір. Треба було збройно захищати Радянську республіку, створювати робітничо-селянську Червону Армію.

Спільними зусиллями революційного народу під керівництвом очолюваної В. І. Леніним партії таку армію було створено до початку 1918 р. Одним з вирішальних факторів її формування і навчання стала діяльність інституту військових комісарів, запровадженого декретом ВЦВК від 8 квітня 1918 р. «Без військкома ми не мали б Червоної Армії»³ — так В. І. Ленін оцінював роль інституту військових комісарів. Цей висновок мав під собою глибоку основу.

Відомо, що 6 квітня 1918 р. Народний комісаріат у військових справах опублікував наказ про військових комісарів, а 8 квітня інститут військових комісарів було запроваджено у волосних, повітових, губернських і окружних комісаріатах, в управліннях, частинах і з'єднаннях Червоної Армії. Крім інших причин, його створення зумовлювалося складом армійських командирів, де колишні офіцери царської армії становили в 1918 р. 76%, 1919 — 53, у 1920 р. — 42,5%, а червоні командири, відповідно, — 12,8%, 17,3 і 37,1%⁴.

На військових комісарів покладалися завдання політичної освіти в армії, зміцнення військової дисципліни і забезпечення контролю за роботою військових спеціалістів. Однак час зумовлював втручання комісарів у всі сфери армійського життя, об'єктивно розширюючи і поглиблюючи їхні функції. «Комісари в армії,— відзначалося на VIII з'їзді РКП(б),— є не тільки прямими і безпосередніми представниками Радянської влади, а й насамперед носіями духу нашої партії, її дисципліни, її твердості та мужності в боротьбі за здійснення поставленої мети»⁵. У зв'язку з цим у Програмі РКП(б), прийнятій з'їздом, записано: «Робота військового навчання і виховання Червоної Армії проводиться на основі класового згуртування і соціалістичної освіти. Тому потрібні політичні комісари з надійних і самовідданих комуні-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 59.

² Ленін В. І. V Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів, 4—10 лип. 1918 р.: Доповідь Ради Народних Комісарів 5 липня // Там же.— Т. 36.— С. 476.

³ Ленін В. І. Промова на 2-й Всеросійській нараді відповідальних організаторів по роботі на селі, 12 черв. 1920 р. // Там же.— Т. 41.— С. 139.

⁴ Политработник (Ежемесячный орган Политуправления революционного Военного Совета Республики).— 1923.— № 1—2.— С. 36.

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1898—1970.— К., 1979.— Т. 2.— С. 64.

стів поряд з бойовими начальниками і створення в кожній частині комуністичних осередків для встановлення внутрішнього ідейного зв'язку і свідомої дисципліни»⁶.

Ленінські принципи добору і розстановки кадрів повною мірою виявилися і в роботі з комісарами, основну частину яких становили робітники. «Кожного разу, коли перед Радянською владою в надзвичайно важкій справі будівництва соціалізму постають труднощі,— писав В. І. Ленін,— Радянська влада знає тільки один засіб боротьби з ними: звернення до робітників, кожен і кожен раз до більш і більш широких верств робітників»⁷. За станом на 1 липня 1921 р., комісари — вихідці з робітників — становили в Червоній Армії 84%, із селян — 14%, інших верств населення — 2%, а серед усього складу армії відповідно — 19%, 75 і 6%⁸.

Інститут комісарів мав важливе значення для України. Це пояснюється, на наш погляд, двома причинами. По-перше, на території України була тривалішою, порівняно з іншими районами країни, боротьба проти контрреволюції. По-друге, Україна мала власні військові формування. Тому цілком природною була потреба в чіткій організації діяльності комісарів і армійських політорганів.

8 квітня 1919 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який зобов'язав Наркомвійськ і Реввійськраду, усі політвідділи і всі партійні органи, що ведуть політичну роботу в армії, суворо керуватися постановою VIII з'їзду РКП(б) в питаннях військового будівництва, яка має на меті здійснення в армії організованої гегемонії партії зверху донизу⁹. З серпня 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У, розглянувши питання про роботу в армії, підтвердив лінію VIII з'їзду РКП(б) на використання військових спеціалістів для створення боєздатної Червоної Армії. «Залучати військспеців на командні і адміністративні посади,— наголошувалося в постанові Пленуму,— встановивши над ними неослабний, здійснюваний через комісарів централізований партійно-політичний контроль; разом з тим зобов'язати усі партійні організації, політвідділи, політкоми, політпрацівників і комосередки боротися з огульним цькуванням військспеців, роз'яснюючи масам точку зору партії»¹⁰.

Особливу роль у безпосередній реалізації ідей партії в масах виконували комісари полків, які через бойові умови частіше вибували із строю. Тому 22 липня 1919 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання «Про полкових комісарів» і ухвалило рішення відкрити спеціальні короткострокові курси для їх підготовки¹¹.

Щоб організувати повсякденну діяльність комісарів, за дорученням партійних органів і під їх керівництвом розроблялися вказівки, інструкції, положення та інші документи. Так, однією з перших можна вважати «Інструкцію політичним комісарам воїнських частин Радянської Армії України», затверджену Військово-Революційною Радою Армії України у грудні 1918 р., де, зокрема, вказано, що «політичний комісар має бути для всіх червоноармійців зразком революційної і бойової доблесті, дисциплінованості, вірності воїнському обов'язку, першим у наступі, останнім у відступі, словом, духовним вождем полку, політичним і військовим, живим знаменом пролетарської революції»¹².

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 416.

⁷ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК Московської Ради і Всеросійського з'їзду професійних спілок, 17 січ. 1919 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 406.

⁸ Див.: Политработник.— 1922.— № 2.— С. 55.

⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 54.

¹⁰ Там же.— С. 64.

¹¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 223, арк. 55 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України).

¹² Гражданская война на Украине, 1918—1920: Сб. документов и материалов.— Киев, 1967.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 534.

У березні 1919 р. Політуправління Червоної Армії України затвердило тимчасове «Положення про військових комісарів військових частин», в якому § 1 гласить: «Військовий комісар є безпосереднім військово-політичним представником військової влади і захисником завоювань пролетаріату та найбіднішого селянства. На комісара покладається весь тягар створення Червоної Армії і загального навчання населення військової справи. Тому військовий комісар має бути бездоганим революціонером, людиною виняткових здібностей, здатною в найстисліший час, у найскладніших обставинах бути втіленням революційного обов'язку»¹³. Керуючись такими документами, комісари не тільки здійснювали контроль за діяльністю військспеців, а й проводили різнобічну партійно-політичну роботу. Про це свідчить, наприклад, донесення політкомісара 2-ї Української Радянської дивізії І. І. Мінца (згодом відомого радянського історика, академіка АН СРСР) від 8 травня 1919 р. За 6 місяців, що минули, політвідділ і політпрацівники, відзначав політкомісар, активно працювали в напрямі зміцнення дисципліни й організованості, брали участь у створенні органів Радянської влади у визволених від ворога районах, налагоджували в ротах, батальйонах і полках роботу комуністичних осередків, приділяли увагу підготовці й вихованню кадрів революційних командирів, відкрили близько 40 шкіл ліквідації неписьменності, створили театральну секцію, яка підготувала шість «живих» картин («Труд і капітал», «Колісь і тепер», «Інтернаціонал» та ін.), організували школу для навчання партійно-політичного активу тощо¹⁴.

Комісари користувалися великою повагою у солдатів ще й як організатори справи удосконалення бойової і політичної підготовки воїнів. Виступаючи 6 грудня 1918 р. перед червоноармійцями, командир 1-ї Української Радянської дивізії, зокрема, сказав: «У нас тепер, товариші, є політичні комісари, до яких вам належить звертатися за всіма довідками політичного характеру»¹⁵.

Якими ж були комісари, як поводитися в складних ситуаціях, чому червоноармійці вірили їм, йшли за ними в бій і перемагали? Суть полягає, на нашу думку, в тому, що трудове загартування і відданість Радянській владі, справі революції поєднували в них слова і практичні дії. Прикладів тому безліч. В. П. Затонський згадував, зокрема, що навесні 1919 р. йому як члену Реввійськради 12-ї армії було доручено терміново виїхати до Фастова, де один з полків, направлених на боротьбу проти частин під командуванням Григор'єва, виявився нестійким. В. П. Затонського, який тільки-но вийшов з вагона, одразу впізнав солдат, що з ним вони зустрічалися раніше у Глухові, і сказав своїм товаришам: «Це той самий Затонський, який допомагав партизанам у нейтральній зоні». Ситуація одразу змінилася, прибулого визнали «своєю людиною». Розпочався мітинг, що тривав понад годину. Солдати розібралися в подіях і повеселішали. Закінчився мітинг співом «Інтернаціоналу» і урочистою клятвою йти «на Григор'єва». Обіцянку свою бійці виконали¹⁶.

Ще один приклад. 7-ма Владимирська стрілецька Червонопрапорна дивізія входила до складу 12-ї армії. 25 квітня 1920 р. у районі Коростеня її оточили білополяки, які мали вдсятеро більше сил. Комісар дивізії Ф. Ф. Рогальов разом з її начальником вжили необхідних заходів до того, щоб до кінця дня 1 травня вивести особовий склад з оточення разом з 5 бронепоездами, 33 ешелонами й майном різних частин 12-ї армії. Відбувся жорстокий бій біля станції Малин, за який дивізію і її комісара було нагороджено орденами Червоного

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 5, оп. 5-1, спр. 253, арк. 100, 101.

¹⁴ Гражданская война на Украине, 1918—1920.— Киев, 1967.— Т. 2.— С. 21—26.

¹⁵ Гражданская война на Украине, 1918—1920.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 482.

¹⁶ Див.: Армия и революция (Издание военно-редакционного совета У. В. О.).— Харьков, 1923.— С. 11—12.

Прапора. Згодом за участь у визволенні Києва і вдалу переправу військ через Дніпро, поблизу пристані Тички Ф. Ф. Рогальова вдруге було удостоєно ордена Червоного Прапора¹⁷.

Досвід діяльності інституту військових комісарів знадобився і в роки Великої Вітчизняної війни. Запровадження його в липні 1941 р. було викликано надзвичайно складною обстановкою на фронті у початковий період воєнних дій, необхідністю радикального поліпшення партійно-політичної роботи в лавах Червоної Армії і серед особового складу Військово-Морського флоту, а також подання дійовішої допомоги армійським командирам у воєнних операціях. Почалася термінова підготовка комісарів. Так, з 2660 керівних партійних працівників, мобілізованих до РСЧА за постановою ЦК ВКП(б) від 10 листопада 1941 р., було підготовлено 400 військомів і начальників політвідділів дивізій, 804 комісари стрілецьких полків, 200 — штабів з'єднань, 293 — артилерійських полків і дивізіонів, 240 — танкових полків та батальйонів¹⁸. Однак основну частину комісарів становили кадрові політпрацівники. У 1942 р., наприклад, у стрілецьких полках вони становили 64%, артилерійських — 81, в авіаційних — 96%¹⁹.

Один з найзлочинніших фашистських документів, підготовлених гітлерівським командуванням за два тижні до початку війни, свідчить, як воно боялося наслідків діяльності військомів, вважаючи їх реальною загрозою безпеки нацистів і швидкого умиротворення населення окупованих територій. У зв'язку з цим було віддано наказ вживати проти захоплених комісарів найжорстокіших заходів, як правило, негайно знищувати²⁰.

У роки Великої Вітчизняної війни тисячі комісарів і політпрацівників виявили величезну відданість справі партії. В одному строю з бійцями й командирами вони нещадно боролися проти фашистських загартників. До плеяди героїв — політпрацівників належить, зокрема, Яків Пантелійович Сивожелезов. У січні 1943 р. у боях під Великими Луками другий батальйон 1195-го полку залишився без командира. Комісар Сивожелезов узяв командування на себе. Десять діб батальйон захищав висоту 210-Бурцеве. 6 разів водив його бійців в атаку комісар. 45 танків ворога було виведено ними з ладу. Комісара Сивожелезова було тяжко поранено. Життя йому врятував відомий радянський хірург М. Н. Бурденко. За мужність, виявлену комісаром батальйону під Великими Луками, його нагороджено орденом Леніна²¹.

І таких прикладів можна навести багато. Навіть гітлерівські генерали змушені були оцінити високі бойові і моральні якості комісарів. Характерне щодо цього визнання колишнього фашистського генерала Ф. Меллентіна. «Майже всі комісари, — писав, зокрема, він, — є жителями міст і вихідцями з робітничого класу. Їхня відвага межує з безглуздя; ці люди розумні й рішучі. Їм вдалося створити в російській армії те, чого їй бракувало в роки першої світової війни, — залізну дисципліну»²².

Політпрацівники Збройних Сил СРСР свято бережуть пам'ять про комісарів громадянської і Великої Вітчизняної воєн, примножують славні традиції героїзму, мужності і високої відповідальності за доручену їм справу захисту миру. На нараді з питань докорінної перебудови управління економікою, проведеної в Центральному Комітеті

¹⁷ Див.: Политрук (орган Политуправления всех Вооруженных Сил Украины и Крыма. Изд. Военно-Редакционного Совета ВСУК).— 1922.— № 7.— С. 28—29, 35, 37—40.

¹⁸ Арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 32, оп. 11 296, спр. 264, арк. 39.

¹⁹ Лытов Б. В. Военные комиссары в Великой Отечественной войне.— М., 1971.— С. 17.

²⁰ Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне.— М., 1963.— С. 113—114.

²¹ Див.: Правда Украины.— 1975.— 15 марта.

²² Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939—1945 гг.— М., 1957.— С. 243.

КПРС 8—9 червня 1987 р., Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, зокрема, відзначив: «Не забувайте, що політкомісари діяли завжди в екстремальних умовах: у громадянську війну, у Велику Вітчизняну»²³. В сучасних умовах, сказав далі Михайло Сергійович, нам потрібні комісари для перебудови в умовах демократії, партійні вожаки, здатні очолити справу. Тобто в умовах широкої гласності, ділової критики і наполегливої боротьби з негативними явищами від нинішніх керівників вимагається глибоко демократична діяльність, спрямована на боротьбу за соціалізм, за дальше зміцнення порядку й дисципліни.

О. О. ВОСКРЕСЕНСЬКИЙ (Харків), М. П. БОНДАРЕНКО (Харків)

²³ Рад. Україна.— 1987.— 14 черв.

**СЕРАФИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ
ЮШКОВ**

**[До 100-річчя
з дня народження]**

Виповнилося 100 років від дня народження відомого радянського вченого, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР С. В. Юшкова. Він народився 4 травня

1888 р. у с. Трофимовщина Пензенської губернії (нині — Мордовська АРСР). У 1906 р. після закінчення із срібною медаллю класичної гімназії вступив до Петербурзького університету. У 1912 р. закінчив його юридичний та історико-філологічний факультети. Ще у студентські роки виявив неабиякі здібності до наукової роботи. Юнак відвідував петербурзькі архівосховища, де подовгу вивчав унікальні писемні пам'ятки часів давньої Русі. Студент С. В. Юшков підготував монографію, присвячену питанням історії та правового становища сільської церкви на півночі Росії. Працю молодого вченого помітили. Невдовзі вона була надрукована в одному з джерелознавчих часописів. Очевидно, це сприяло тому, що його залишили в університеті для підготовки до професорського звання. Успішно склав магістерські іспити і в 1916 р. почав читати лекції як приват-доцент Петербурзького університету.

Після 1917 р. Серафим Володимирович викладав у ряді вузів країни (Саратовському університеті, Самаркандській педагогічній академії, Дагестанському педагогічному і Свердловському юридичному інститутах), працював у Всесоюзному інституті юридичних наук у Москві, де вчений очолив сектор історії держави і права. Серафим Володимирович одночасно співробітничав з рядом науково-дослідних установ Академії наук УРСР. У 1939 р. його обрано членом-кореспондентом АН УРСР. У 1943—1949 рр.— старший науковий співробітник Інституту історії і археології АН УРСР, а в 1949—1950 рр.— Інституту історії АН УРСР¹. Під час своєї роботи в Києві підготував і опублікував кілька історичних та джерелознавчих досліджень². Він також узяв участь у написанні фундаментальних колективних монографій з історії України. Зокрема, за його безпосередньою участю в 1943 р. вийшов з друку перший том «Історії України»³.

Великою і різноманітною є наукова спадщина С. В. Юшкова. Перу вченого належить узагальнююча праця з історії держави і права

¹ Історія Академії наук Української РСР.— К., 1967.— Кн. 2.— С. 671—672.

² Руська Правда // Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій склав і підготував до друку проф. Юшков С.— К., 1935.— 193 с.; Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К., 1939.— 208 с.; Юшков С. В. Про феодальний устрій Київської Русі (перехід від варварської держави до феодалізму).— Наук. зап. Ін-ту істор. і археолог. України.— 1946.— Кн. 2.— С. 107—117.

³ Історія України // Т. 1. Під ред. проф. М. Н. Петровського.— Уфа, 1943.— 330 с.

СРСР⁴. Ця фундаментальна книга витримала ряд видань і тривалий час була підручником для університетів та інших вузів країни. Серафим Володимирович і надалі плідно працював у цій галузі наукових знань. Так, він підготував ряд цікавих видань з історії права народів Казахстану і Північного Кавказу. Одночасно С. В. Юшков здійснив археографічну й джерелознавчу обробку юридичних пам'яток Київської Русі і Російської держави XIV—XVI ст. Наприклад, у 1929 р. учений опублікував важливі документи — «Правосудие митрополичье»⁵, а згодом — кодекс законів — знамениту Руську правду. Цими виданнями він практично підбив підсумки своїх досліджень останньої пам'ятки. Перед радянською історіографією відкрилися нові перспективи щодо вивчення процесів формування державності, розвитку феодальних відносин і класоутворення у східних слов'ян. С. В. Юшков досліджував також церковні устава князів Володимира і Всеволода, псковську Судну Грамоту, Судебник 1497 р. та ін.⁶ Значення проведеної вченим археографічної роботи важко переоцінити. Адже він довів, наприклад, що Устав князя Володимира є аутентичною пам'яткою X ст., котра була конспективним кодексом церковного права з часу прийняття християнства на Русі до XVIII ст. Це, на думку С. В. Юшкова, було вагомим аргументом на користь того, що у Київській Русі в період князювання Володимира Святославича існувало церковне законодавство. Висновок автора став надійною зброєю у боротьбі проти теорій норманізму. Серафим Володимирович піддав критиці погляди буржуазних істориків, які вважали Судебник 1497 р. компілятивною пам'яткою. Вчений довів, що останній відіграв в історії вітчизняного права таку ж роль, як і Руська правда.

З ініціативи вченого почалося також видання серіалу «Памятники русского права» (перші два випуски вийшли під редакцією С. В. Юшкова)⁷.

З його ім'ям тісно пов'язується початок глибокого й систематичного дослідження проблем генезису феодалізму на Русі. Ще у середині 20-х років він опублікував кілька праць⁸, де зробив спробу простежити розвиток феодальних відносин у Київській Русі. Постановка цих питань була новою для тих часів. У цьому відношенні погляди С. В. Юшкова були співзвучними ідеям Б. Д. Грекова, які той висловив на початку 30-х років⁹. Незважаючи на те, що погляди обох учених з ряду принципів питань історії Київської Русі не в усьому збігалися, вони були єдині, зокрема, у питанні про формування феодального землеволодіння та виникнення різних форм соціальної експлуатації тощо. Все це об'єктивно сприяло утвердженню в радянській історіографії судження про Київську Русь як феодальну державу. Наукова концепція

⁴ Юшков С. В. Конспект лекцій по истории государства и права СССР / До Великой Октябрь. соц. революции.— М., 1940.— 308 с.; Юшков С. В. История государства и права СССР.— М., 1946.— Ч. 1.— 332 с.

⁵ Правосудие митрополичье // Летопись занятий археограф. комиссии за 1927—1928 гг.— Л., 1929.— Вып. XXXV.— С. 115—120; Русская Правда: происхождение, источники, ее значение.— М., 1950.— 379 с.

⁶ Юшков С. В. Устав кн. Владимира — историко-юридическое исследование.— Новоузенск, 1925.— 151 с.; Юшков С. В. Судебник 1497 года (К внешней истории памятника) // Уч. зап. Саратов. гос. ун-та.— 1926.— Т. 5.— Вып. 3.— С. 1—46.

⁷ Памятники русского права // Памятники права Киевского государства X—XII вв.— М., 1952.— Вып. 1.— 287 с.; Памятники права феодальной раздробленности Руси XII—XV вв.— М., 1953.— Вып. 2.— 442 с.

⁸ Юшков С. В. К вопросу о смердах // Уч. зап. Саратов. ун-та.— 1923.— Т. 1.— Вып. 4.— С. 46—82; Юшков С. В. Феодальные отношения в Киевской Руси // Уч. зап. Саратов. ун-та.— 1925.— Т. 3.— Вып. 4.— С. 1—108.

⁹ Греков Б. Д. Рабство и феодализм в Древней Руси.— Изв. Гос. Академии истории материальной культуры (далі — ИГАИМК).— М.; Л., 1934.— Вып. 86.— С. 5—66; Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России // Система господства и подчинения в феодальной деревне.— ИГАИМК.— 1934.— Вып. 72.— С. 25—159; Греков Б. Д. Начальный период в истории феодализма.— Вестник Академии наук (далі — ВАН) СССР.— 1933.— № 7.— С. 13—18.

С. В. Юшкова відіграла значну роль у подоланні помилкових і спрощених схем та уявлень деяких істориків щодо обов'язкової послідовності в заміні первіснообщинної формації рабовласницькою, виняткової ролі рабської праці в процесі формування феодального способу виробництва.

Солідна археографічна та мовна підготовка дали можливість С. В. Юшкову переглянути загальноновизнані положення, які домінували у працях таких авторитетних представників буржуазної науки, як В. О. Ключевський, О. Є. Пресняков, В. І. Сергєєвич, М. Ф. Владимирський-Буданов. Так, Серафим Володимирович вніс значні корективи у трактування питання про смердів у Київській Русі. На відміну від своїх попередників, котрі визначали юридичне становище останніх за аналогією з правом Московської держави, згідно з яким «смерд Киевской Руси переряживается в хорошо известное платье Московского покроя»¹⁰, вчений за допомогою великого порівняльно-історичного матеріалу показав, що у Київській Русі в XI—XIII ст. смерди були однією з особливих груп феодально залежного населення, яке значно відрізнялося від рабів. Віддаючи належне його висновкам, зауважимо, що новітня радянська історіографія подолала однобічний підхід до оцінки смердів тільки як феодально залежного населення Русі. Останні дослідження наших істориків дають змогу визначити їх статус¹¹.

Разом з цим слід сказати і про певну обмеженість його теоретичних узагальнень і висновків. Адже проблему становлення феодальних відносин у Київській Русі С. В. Юшков вивчав у межах традиційних поглядів представників буржуазної історичної науки, зокрема, під впливом праць М. П. Павлова-Сільванського, в яких уперше у вітчизняній історіографії було висунуто питання про феодалізм — стосовно його появи й існування на Русі. Так, на думку Серафима Володимировича, генезис феодальних відносин у Київській Русі був зумовлений не стільки розвитком продуктивних сил у східних слов'ян, скільки зменшенням обсягів міжнародної торгівлі й впливом соціально-економічного розвитку Західної Європи, де в XII ст., як вважав учений, спостерігалися розклад феодального способу виробництва й зародження торговельного капіталу¹². Зіставляючи основні віхи феодалізації Русі й Західної Європи, він відзначив, що основна причина цього полягала в деформації господарського механізму Давньоруської держави та Візантії. Таким чином, дослідник певною мірою недооцінював фактори внутрішнього соціально-економічного й політичного розвитку східнослов'янського суспільства, в надрах якого народжувалися й визрівали феодальні виробничі відносини. Вчені обґрунтували — щодо історії Київської Русі — два етапи: перший — дофеодальний, коли селяни ще не були закріпачені, та другий — феодальний, коли кріпацтво перетворилося в основу суспільних відносин. На їх протиставленні і ґрунтувалися висновки монографії С. В. Юшкова, що побачила світ наприкінці 30-х років¹³⁻¹⁴. На думку вченого, вододілом між ними виступив 1054 р., коли помер Ярослав Мудрий. Характеризуючи IX—X ст. як дофеодальний етап в історії Русі, він наголошував на тому, що то був час, коли «починають з'являтися, особливо з половини X ст., паростки феодальних відносин»¹⁵.

Процес генезису феодального способу виробництва більшість радянських істориків трактує як наслідок розкладу родоплемінного

¹⁰ Юшков С. В. К вопросу о смердах.— С. 47.

¹¹ Рыбаков Б. А. Смерды // История СССР.— 1979.— № 1.— С. 41—58; № 2.— С. 36—75; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983.— С. 138—146.

¹² Юшков С. В. Феодальные отношения в Киевской Руси.— С. 13—15.

¹³⁻¹⁴ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі (далі — Нариси...) — К., 1939.— 208 с. Одночасно цю працю було видано й російською мовою // Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.— М.; Л., 1939.— 256 с.

¹⁵ Юшков С. В. Нариси...— С. 35.

устрою, іманентного соціально-економічного й політичного розвитку східних слов'ян у VI—VIII ст. Прийнята нині в науці схема періодизації еволюції феодальних відносин у Київській Русі дає можливість охарактеризувати епоху кінця IX—X ст. як ранньофеодальний період, коли верховна власність держави на землю була пануючою. З другої половини XI ст. Русь вступила у період розвинутих феодальних відносин, коли вже превалювала вотчинна власність¹⁶. Таким чином, думка С. В. Юшкова про те, що у XII ст. процес феодалізації давньоруського суспільства повністю ще не завершився, не була підкріплена матеріалами конкретно-історичних досліджень радянських учених у повоєнний період.

У своїй праці, присвяченій генезису феодальних відносин у Київській Русі, він зробив чимало оригінальних спостережень і висновків. Великого значення С. В. Юшков, зокрема, надавав дослідженню системи поземельних відносин, яка кваліфікувалася ним як основна ланка на шляху виникнення й початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. Враховуючи рівень досягнень тогочасного джерелознавства, вчений розглянув різні форми феодального землеволодіння, простежив шляхи його формування та розміри. Чи не вперше в історіографії проблеми він зробив спробу вирішити питання про роль князівського домену¹⁷. На його думку, еволюція останнього була одним з основних моментів у процесі феодалізації Київської Русі. Деякі висновки С. В. Юшкова, що стосуються цієї проблеми, не втратили своєї актуальності й донині, співзвучні найновішим дослідженням радянських істориків¹⁸.

Він вивчав також питання перетворення холопів на кріпосне селянство, способи виникнення й форми феодальної залежності. Серафим Володимирович запропонував таку їх класифікацію: «1) виникнення феодальної залежності з форм холопської експлуатації; 2) закабалення сільського населення; 3) поступове перетворення данини у феодальну ренту; 4) патронат; 5) наймання; 6) насильницьке закріпачення сільського населення»¹⁹. Теоретичні та конкретно-історичні висновки, зроблені ним, стали новим вагомим словом у радянській історіографії 30-х років. Це, зокрема, стосується його думки щодо значення данини як одної з перших форм експлуатації та її оформлення у вигляді феодальної ренти. У спеціальній літературі підтримується й твердження вченого про те, що реформи княгині Ольги 40-х років X ст. сприяли цьому процесові.

С. В. Юшков одним з перших серед істориків виступив з ідеєю про необхідність комплексного вивчення проблеми давньоруського міста²⁰. Він спробував вкласти в це поняття притаманний для феодальної формації соціально-економічний зміст, класифікувати його типи. На думку дослідника, таке місто у XI—XII ст. було феодально-адміністративним центром, осередком особливої фінансової округи²¹. Звичайно, нині можна твердити, що цим не вичерпується вся його функціональна характеристика²². І все ж таки спостереження й зауваження вченого з цього приводу продовжують зберігати свою цінність.

Неабияке значення мало й те, що він комплексно розглянув стан державних інститутів Київської Русі, показав класову суть князівської

¹⁶ Черепнин Л. В. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.— М., 1972.— С. 165—166; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 251—254.

¹⁷ Юшков С. В. Нариси...— С. 36—41.

¹⁸ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— М., 1977.— 261 с.; Свердлов М. Б. Указ. соч.— С. 106—130.

¹⁹ Юшков С. В. Нариси...— С. 48.

²⁰ Советская историография Киевской Руси.— Л., 1978.— С. 98.

²¹ Юшков С. В. Нариси...— С. 115.

²² Древнерусский город // Материалы Всесоюз. археолог. конференции, посвященной 1500-летию Киева.— К., 1984.— 159 с.; Древняя Русь: Город, замок, село // Археология СССР.— М., 1978.— Т. 15.1 а.— 431 с.

влади, її походження і характер, розкрив соціальну роль віча, а також висунув питання про феодальні з'їзди та організацію державного управління. Їх трактування дослідник поглибив у праці про суспільно-політичний устрій Київської Русі²³. Ця монографія, підготовлена на основі його попередніх досліджень, з урахуванням результатів наукових розробок Б. Д. Грекова, М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна та інших,— своєрідний підсумок творчих пошуків ученого в галузі історії Давньоруської держави й права. У книзі, в якій вміщено значний конкретно-історичний матеріал, автор переконливо показав зрілість розвитку феодальних відносин у Київській Русі, високий рівень матеріальної і духовної культури тогочасного суспільства. Вона, як і інші праці С. В. Юшкова, привертає увагу науковців і нині.

Звичайно, не всі ідеї, висунуті ним, утвердилися в історичній науці. Однак у цілому його дослідження витримали перевірку часом.

Багатогранна наукова й громадська діяльність вченого були високо оцінені партією і урядом. У 1944 р. С. В. Юшков був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. У 1946 р. його обрали дійсним членом АН Казахської РСР. Серафиму Володимировичу було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки РРФСР. Нині, враховуючи наукову цінність творчого доробку С. В. Юшкова, доцільно було б перевидати його найголовніші праці, які вже стали бібліографічною рідкістю. Цим би ми вшанували пам'ять талановитого вченого-історика.

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. М. РИЧКА (Київ)

* * *

Добра доля дала мені можливість заприятелювати з відомим ученим-істориком Серафимом Володимировичем Юшковим під час написання кандидатської дисертації «Утворення Української СРР». За рекомендацією Інституту історії АН УРСР він став моїм науковим консультантом, подавав кваліфіковану допомогу. Його поради, висока вимогливість дали змогу написати дисертацію на належному рівні. Я відчув у ньому людину великої, доброї душі.

Багаторазові зустрічі з ним (як у Москві, де він у ті роки жив, так і в Києві, куди він приїздив) допомогли ознайомитися з його науковими працями, які я з інтересом вивчав, хоча вони й стосувалися дожовтневого періоду.

Тоді С. В. Юшков готував друге видання свого підручника «Історія держави і права СРСР» для вузів (перше було здійснене в 1940 р.). Ця праця побачила світ у 1947 р. Я з цікавістю прочитав її. Після захисту дисертації я продовжував підтримувати зв'язки із Серафимом Володимировичем, що тривали до кінця його життя, яке обірвалося у серпні 1952 р.

Ознайомлення і вивчення наукових праць С. В. Юшкова було однією з причин того, що я серйозно зацікавився історією держави й права СРСР і протягом більш як двадцяти років викладав цю дисципліну у Київському державному університеті. Особливий інтерес для мене становили ті видання, що стосувалися еволюції руської державності. Виходячи з марксистсько-ленінської теорії, С. В. Юшков довів, що ця державність виникла не завдяки привнесенню її ззовні, а внаслідок закономірного розвитку тогочасного суспільства. Особливу увагу дослідник приділив проблемі утворення централізованої держави. В 1946 р. розгорнулася гостра дискусія з цього питання. Свою точку зору вчений висловив у підручниках з історії держави й права СРСР, виданих у 1947 та 1950 рр. У даних працях ідеться про те, що цей процес бере свій початок у часи Івана Калити, а завершується він, на думку автора, у період опричинни Івана Грозного.

²³ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства.— М., 1949.— 543 с.

Чимало зробив С. В. Юшков для визначення характеру суспільно-політичного ладу Росії у середині XVI—XVIII ст. На противагу деяким історикам, що писали про виникнення абсолютної монархії у XVI ст., С. В. Юшков у своїх дослідженнях, зокрема у вищезгаданих підручниках, доводить, що вона не могла з'явитися в Росії у той період, бо для цього ще не існувало ані соціальних, ані організаційно-політичних передумов. Із середини XVI ст., починаючи з першого Земського собору, підкреслив учений, формується станово-представницька монархія, що являла собою проміжну форму між ранньофеодальною й абсолютною монархіями. В ту епоху основною політичною силою було дворянство, яке у своїй боротьбі проти старої феодальної знаті діяло спільно з міським населенням — «посадськими людьми». Царі, спираючись на ці сили, завдали серйозних ударів старій феодальній верхівці, створили сильний бюрократичний апарат та постійне військо й розчистили ґрунт для абсолютизму. С. В. Юшков зазначив, що найважливішим моментом у цьому процесі було утворення в другій половині XVII ст. всеросійського ринку. Але то був лише початковий період російського самодержавства. При цьому дослідник посилається на слова В. І. Леніна, який писав, що воно «...з боярською Думою і боярською аристократією не схоже на самодержавство XVIII століття з його бюрократією, служилими станами, з окремими періодами «освіченого абсолютизму...»¹.

С. В. Юшков був різнобічним істориком. Його перу належить ряд праць з історії окремих народів, зокрема України.

Відомий учений, людина щедрої душі, Серафим Володимирович Юшков залишив після себе велику наукову спадщину. Зокрема, за його підручником з історії держави і права СРСР навчалися тисячі студентів, істориків та юристів. Вони не втратили свого значення й сьогодні.

П. К. СТОЯН (Київ)

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 17.— С. 325.

ЛИСТІВКИ В. І. ЛЕНІНА В КОЛЕКЦІЇ ЦНБ АН УРСР

У відділі книгознавства ЦНБ АН УРСР зберігається велика колекція листівок і прокламацій, виданих головним чином на території України.

Збирання листівок почалося відразу ж після створення Всенародної бібліотеки України (ВБУ; нині — ЦНБ АН УРСР). У березні 1919 р. секретаріат ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій із закликом, в якому говорилося: «Товариші! Для майбутнього історика великої російської революції кожна газета, кожний заклик найдрібнішої організації буде дорожчим матеріалом. Цей історичний матеріал не повинен пропадати. Надсилайте його нам»¹.

Навесні 1919 р. колектив ВБУ звернувся з проханням до вчених, музейних і архівних працівників тих міст України, де утвердилася Радянська влада, збирати всі відозви, прокламації, газети та інші матеріали, що друкувалися там, та передавати їх до ВБУ. У травні того ж року бібліотека одержала значну кількість таких видань².

Для збирання та первісної обробки подібного роду літератури було намічено створити спеціалізований відділ, до фонду якого, крім листівок і відозв, потрапляли «метелики», плакати та оголошення. Його було відкрито наприкінці 1925 р.³ Колекція видань, які вже стали надбанням історії, поповнювалася за рахунок подарунків, шляхом купівлі та обміну з іншими архівосховищами⁴. Наприкінці 1926 р. у фонді налічувалося 157 тис. номерів⁵.

До 20-річчя Великого Жовтня організовано кабінет революційної преси, де було зосереджено листівки, які відбивають героїку боротьби за владу Рад на Україні⁶. Кабінет ліквідували у 1954 р., а колекцію передали до відділу книгознавства, де вона зберігається донині.

Аби наблизити наукові розробки до завдань соціалістичного будівництва, ширше ознайомити дослідників з багатющою збір-

кою листівок, у 30-ті роки почали готувати до друку капітальне бібліографічне видання — анований покажчик обсягом 25 друк. арк. «Більшовицькі листівки УРСР 1917—1920 рр.». На жаль, Велика Вітчизняна війна перервала цю роботу. Безслідно зникла величезна картотека⁷. Можна зробити припущення (документи про це відсутні), що й колекція значно постраждала в той час (нині в ній лише близько 5 тис. одиниць).

У 50—60-ті роки ЦНБ АН УРСР одержала як дарунок бібліотеку і архів члена-кореспондента АН УРСР, колишнього завідуючого відділом стародруків (нині — книгознавства) С. І. Маслова⁸. Серед цих матеріалів було 576 листівок перших років Радянської влади⁹.

Особливе місце в колекції належить лєнінським документам. Це були найактуальніші, найзободенніші матеріали, що висвітлювали важливі проблеми стратегії і тактики боротьби за владу Рад на кожному конкретному її етапі. Такі листівки можна розділити на три категорії: а) в яких опубліковано праці В. І. Леніна цілком; б) ті, де вміщено фрагменти, або їх виклад; в) державні акти — декрети, закони, постанови, відозви, підписані вождем (але такі, що не ввійшли як авторські до Повного зібрання творів).

Колекція відкривається публікацією декретів про мир і землю на одному великоформатному аркуші. Перший з них надрукований повністю, другий — без селянського наказу про землю¹⁰. Тут же віддруковано матеріал під назвою «Про робітничий контроль». Це публікація лєнінського «Проекту положення про робітничий контроль», який у доповненому вигляді був вміщений на сторінках газети «Правда» 3 (16) листопада. Проте до Повного зібрання творів цей документ не ввійшов.

Покажчик «Произведения В. И. Ленина в листовках» інформує дослідників, що листівку видано у Харкові (у праці є посилення на олівцевий напис на зворотному боці аркуша «Харьков. 1917»). Та чи це достатня підстава для визначення міс-

¹ Восьмой съезд РКП(б), март 1919 г. // Протоколы.— М., 1959.— С. 513.

² История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.— Киев, 1979.— С. 29.

³ Архів ЦНБ АН УРСР, оп. 1, спр. 110, арк. 48.

⁴ Сагарда М. Всенародна бібліотека України.— 1926.— № 6.— С. 99; Іванченко М. Всенародна бібліотека України при ВУАН // Журн. бібліотечного та бібліограф.— 1929.— № 3.— С. 107—110.

⁵ Звідомлення Всеукраїнської академії наук у Києві за 1926 р.— К., 1927.— С. 8.

⁶ В кабінеті революційної преси // Вісті Акад. наук УРСР.— 1938.— № 5.— С. 97.

⁷ Розенберг К. А. Кабінет революційної преси Бібліотеки АН УРСР // Журн. Біб-ки АН УРСР.— 1946.— № 1.— С. 34.

⁸ Вядро Ш. Дар ученого // Библиотекарь.— 1958.— № 12.— С. 59—60.

⁹ История Центральной научной библиотеки...— С. 136.

¹⁰ ЦНБ АН УРСР // Відділ книгознав., кол. листівок, од. зб. 2000 (далі — ЦНБ АН УРСР, ВК, КЛ, од. зб.).

ця видання? На наш погляд, ні. Якоїсь певної ознаки видавця на ній немає.

8 квітня 1919 р. у Києві в друкарні Наркомвійська за підписом «Політичний відділ революційної військової ради українських радянських армій» було видано листівку з викладом доповіді В. І. Леніна про роботу на селі, виголошеної 23 березня того ж року на VIII з'їзді РКП(б)¹¹. Йому передують коротенька довідка ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України, в якій, зокрема, є такі рядки: «На цьому з'їзді товариш Ленін виступив з доповіддю, яку ЦК КП(б)У (в документі повна назва — *Л. М.*) пропонує вам, товариші селяни, уважно прочитати... Ви зрозумієте, як дурять вас різні панські наймити, що шепчуть вам на вухо, ніби комуністи вороги селянам». Таким чином, ми маємо точну адресу листівки — селянство. В покажчику вона розглядається як публікація доповіді В. І. Леніна (із скороченнями та різночитанням). З цим не можна погодитися. На наш погляд, ми маємо справу із справжнісіньким викладом головних думок ленінського документа. Очевидно, і сама форма його розповсюдження (текст надруковано на двох сторінках одного аркуша російською і українською мовами), а, головне, рівень освіти аудиторії змусив видавців вдатися до спрощеного за мовою (та не за думками!) викладу головних положень доповіді. В тексті є лише окремі ленінські цитати, але й вони, так би мовити, підредаговані. Ось лише один приклад.

В. І. Ленін: «Нам необхідно від завдання придушення буржуазії перенести нашу увагу на завдання влаштування життя середнього селянства. Ми повинні з ним жити в мирі. Середнє селянство в комуністичному суспільстві тільки тоді буде на нашому боці, коли ми полегшимо і поліпшимо економічні умови його життя»¹².

Листівка (український варіант): «Нам необхідно перевести нашу думку від завдання придушувати буржуазію на завдання упорядкувати життя середнього селянина. Ми повинні жити з ним у згоді, бо тільки тоді він буде на наших боці, коли ми змінимо господарчі умови його життя».

Листівка «Більшовики-комуністи про селян і до селян» (мова російська)¹³ видана у Харкові «Всеиздатом». Вона дослівно повторює текст викладу попередньої, але вже містить постанову VIII з'їзду РКП(б) «Про ставлення до середнього селянства», переказану тим же способом, що й доповідь вождя. Окремі ленінські вирази в обох документах виділені жирним шрифтом або набрані великими літерами.

Листівка (од. зб. 1936—2) містить резолюцію ЦК РКП (так у документі — *Л. М.*) про Радянську владу на Україні, в основу якої було покладено тези, написані В. І. Леніним. Її було прийнято на Пле-

нумі ЦК РКП(б) 29 листопада 1919 р.¹⁴. Видана за підписом «Крайовий комітет Комуністичної партії (більш.) України» російською і українською мовами, вона повністю відтворює текст ленінського документа. Відзначимо лише незадовільний з точки зору сучасної української літературної мови переклад російського тексту та той факт, що ЦНБ УРСР, як інформує покажчик, — єдине місце її зберігання. Таким чином, пам'ятка набуває справді унікального характеру.

У колекції — 3-я листівка з «Листом до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім». Перша — у вигляді невеличкої незшитої брошури — надрукована у Політуправлінні Реввійськради Н-ської армії (од. зб. 1934). Це — повний ленінський текст. Привертає увагу великоформатна листівка з тією ж працею вождя, яку опублікувало в Києві управління Південно-Західної залізниці. В ній вузлові моменти листа виділені жирним шрифтом. В усіх інших публікаціях цього документа такі виділення відсутні. Зокрема, відзначені ленінські думки про недопустимість будь-яких проявів великодержавного шовінізму серед російських комуністів. Видавці наголошують на необхідності зберегти найтісніший союз між двома республіками, Росією та Україною, спрямований проти Денікіна, капіталістів і куркулів «нашої країни й усіх країн» (од. зб. 1444). У третьому виданні листівки (Політвідділ 14-ї армії)¹⁵ в ленінському тексті пропущені слова «угодовські партії».

Ленінська стаття «Коли війна, то повоєнному» віддрукована окремою листівкою під назвою «Все для транспорту». Це видання російське, про що свідчить марка літературно-видавничого відділу Реввійськради РРФСР. Майже половину аркуша займає червоно-чорний малюнок А. Соколова, на якому зображені робітник і робітниця, що стоять по обидва боки паровоза. Всупереч інформації, опублікованій у покажчику, ніяких розбіжностей з ленінським текстом у листівці немає. Відзначимо, що фрази «Тепер черга за військовою безкровною», «Коли війна, то повоєнному», «Всі на роботу, товариші!» виділені абзацами і великими літерами, як і ленінський курсив «відбудова транспорту»¹⁶.

Окремою листівкою 1920 р. (зрозуміло, що не раніше 15 березня — дати виступу В. І. Леніна) в Одесі видано промову В. І. Леніна на III з'їзді робітників водного транспорту¹⁷. Головні її положення набрані в тексті жирним шрифтом. Випущено не лише півтора абзаци на початку тексту, як слушно відзначає покажчик, але й далі, особливо в першій половині промови, зроблені значні купюри. За даними покажчика, ЦНБ — єдине місце зберігання пам'ятки.

¹¹ Там же, од. зб. 1935.

¹² Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б): Доповідь про роботу на селі 23 березня. — Повне збір. творів. — Т. 38. — С. 197—198.

¹³ ЦНБ АН УРСР, ВК, КЛ, од. зб. 1362.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 487 (прим. 122).

¹⁵ ЦНБ АН УРСР, ВК, КЛ, од. зб. 157.

¹⁶ Там же, од. зб. 1441.

¹⁷ Там же, од. зб. 160.

Листівка «До роковин Червоної Армії» видана у Харкові. В ній вміщено статтю М. Подвойського про шлях, який пройшли революційні збройні сили республіки від дня їх заснування¹⁸. Водночас майже третину аркуша займає факсимільне відтворення декрету РНК про створення Робітниче-Селянської Червоної Армії з вправленнями і підписом В. І. Леніна. Певний інтерес становить питання про датування листівки. У покажчику названо дату — 1920 р. Але в тексті зовсім не згадуються розгром Денікіна, інші важливі перемоги РСЧА, здобуті у 1919 р. Очевидно, йдеться про першу річницю збройних сил революції, а, отже, її видано десь на початку 1919 р.

Є в колекції листівки з окремими цитатами з творів В. І. Леніна, надруковані у 1920 р. Політуправлінням Київського військового округу російською мовою¹⁹. Що це дійсно ленінські тексти, свідчить підпис «Ленін», який є на кожному виданні. Довгий час вони залишалися недослідженими. Невідомо було, з яких творів

¹⁸ Там же, од. зб. 1512.

¹⁹ Там же, од. зб. 1937, 1938, 1939, 1940, 1941.

вождя взято вислови. Автору цих рядків удалося встановити походження поки що трьох з п'яти цитат.

«...Ми повинні бути напоготові. Ми ні в якому разі не можемо сказати, що від війни ми вже гарантовані» (од. зб. 1941).

«...Военну готовність ми повинні зберегти в будь-якому разі» (од. зб. 1937).

«Ми доб'ємося того, що при скороченні армії ми збережемо таке основне ядро її, яке не покладатиме непомірної ваги на республіку в розумінні утримання, і в той же час при зменшеній кількості армії ми краще, ніж раніш, забезпечимо можливість в разі потреби знов поставити на ноги і мобілізувати ще більшу військову силу»²⁰ (од. зб. 1938).

Всі ці листівки мають неабияке значення для істориків. Досліджуючи період 1917—1920 рр., можна з певністю визначити, в якому історичному контексті використовувалися ленінські твори як засіб величезного ідейного впливу на маси, найдієвіший фактор пропаганди й агітації.

Л. П. МАРКІТАН (Київ)

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 124.

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КАЗАНІ «ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ТА СТУДЕНТІВ НА ПРИКЛАДІ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА»

9—11 грудня 1987 р. в Казані відбулася Всесоюзна наукова конференція «Виховання молоді та студентів на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна», присвячена 100-й річниці революційної сходки казанських студентів, у якій брав участь В. І. Ленін. Організували конференцію Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР, Татарський обком КПРС, ЦК ВЛКСМ та Казанський держуніверситет ім. В. І. Ульянова-Леніна. У її роботі взяли участь суспільствознавці, педагоги, партійні та комсомольські працівники з понад 50 міст країни (Москви, Ленінграда, Києва, Дніпропетровська, Клайпеди, Єревана, Душанбе, Вільнюса, Баку та ін.), науковці з 7 соціалістичних країн (НРБ, УНР, СРВ, НДР, МНР, ПНР, ЧССР), а також науковці та пропагандистський актив Казані та Татарської АРСР. Було заслухано 114 доповідей та повідомлень, з них 11 — на пленарних засіданнях. Напередодні конференції були видані тези доповідей*.

Вступним словом конференцію відкрив ректор Казанського університету проф. О. І. Коновалов. З вітальним словом до присутніх звернувся секретар Татарського обкому КПРС Н. К. Кадирметов. Доповіді на пленарному засіданні зробили:

* Воспитание молодежи и студентов на примере жизни и деятельности В. И. Ленина.— Казань, 1987.— Вып. 1—3.

д-р філос. наук М. І. Труш (Москва) — «Ленінізм — революційний прапор епохи», заст. міністра вищої і середньої спеціальної освіти В. І. Зубарев — «Перебудова вищої школи і завдання по дальшому вдосконаленню комуністичного виховання молоді і студентів у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», зав. відділом студентської молоді ЦК ВЛКСМ В. П. Афанасьєв — «Ленінський комсомол — бойовий помічник партії по вихованню молоді на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії та радянського народу», секретар парткому Казанського університету Я. Г. Сафіуллін — «Виховання молоді і студентів в Казанському університеті на прикладі життя та діяльності В. І. Леніна». Про досвід братніх країн у справі виховання молоді та студентів йшлося у доповідях доц. Н. Ангелова Стефанова (Софія), д-ра Й. Шелмеці (Будапешт), проф. Фан-Хиу-Зата (Ханой), Т. Намжила (Улан-Батор), доц. Р. Риби (Прага), доц. Н. Ольшевського (Люблін).

Далі робота конференції, що відзначалася діловим і творчим духом, проходила в чотирьох секціях. Серед багатьох тих, хто взяв активну участь у цій роботі, були й представники Української РСР. Так, в секції «Ленінська ідейно-теоретична спадщина і завдання по дальшому вдосконаленню комуністичного виховання у світлі рішень

XXVII з'їзду КПРС» з повідомленнями виступили кандидати іст. наук Г. М. Книш, Л. О. Бардагова (Дніпропетровськ), Г. І. Мусієнко (Київ), Ю. Ф. Очерет (Жданов), М. С. Конох (Дніпродзержинськ), Г. В. Горбань, Г. Я. Томіліна (Запоріжжя) та ін. На секції «Ленінські традиції патріотичного та інтернаціонального виховання та сучасність» було заслухано повідомлення канд. іст. наук М. О. Багмета (Миколаїв). На засіданні секції «Життя та діяльність В. І. Леніна, революційні, бойові та трудові традиції партії і радянського народу — важливе джерело розвитку й вдосконалення соціалістичного способу життя» з доповіддю «Ленінське мистецтво ведення політичної полеміки та дискусії — студентам» виступив д-р іст. наук, проф. Р. І. Ветров (Дніпродзержинськ). З інтересом були сприйняті повідомлення кандидата іст. наук, доц. К. Ю. Богомаза та Л. Ю. Білоусова (Дніпродзержинськ), Я. І. та Т. Я. Денисових (Львів).

Крім виховних проблем, розглядалися й питання історичної науки. Вони обговорювалися на засіданні секції «Розробка біографії В. І. Леніна в історико-партійній науці». Перша доповідь одного з керівників цієї секції д-ра іст. наук, проф. А. М. Черненка (Дніпропетровськ) «Проблема закордонної операційної бази більшовиків у науковій біографії В. І. Леніна» викликала гаряче обговорення цього важливого питання історії КПРС та партійного будівництва. Учасники дискусії д-ри іст. наук Ю. І. Смиків (Казань), проф. Р. І. Нафігов (Казань) звернули увагу на великі досягнення в розробці проблеми «В. І. Ле-

нін і закордонні організації РСДРП (1900—1917 рр.)» дослідницького колективу (дніпропетровської школи), яким керує А. М. Черненко, говорили про необхідність відображення в узагальнюючих працях результатів його роботи (зокрема, поняття «закордонна операційна база»), висловили свої погляди.

Результати праці казанських істориків, які створили десяти томну «Ленініану Радянської Татарії», були відображені у доповіді проф. Р. І. Нафігова «Дослідження біографії В. І. Леніна (Деякі важливі теми, перспективні напрями)».

З повідомленнями виступили кандидати іст. наук Є. І. Бородин, Ю. І. Коломоець, аспіранти В. А. Ведькад, Н. А. Гарнік (Дніпропетровськ), викл. Г. І. Панасюк (Дрогобич).

Були обговорені також питання формування марксистського світогляду В. І. Леніна, а також проблеми, пов'язані з необхідністю відображення історичної правди в наукових працях та художній літературі, ліквідацією «білих плям», перекуреннь дійсних подій тощо. В рекомендаціях секції говорилося про необхідність спільного обговорення гострих проблем історії партії науковцями ІМЛ при ЦК КПРС з вузівськими суспільствознавцями, про потребу перевидання протоколів та стенограм з'їздів партії, інших документів.

Конференція прийняла рекомендації, спрямовані на впровадження передового досвіду комуністичного виховання молоді та студентів.

Є. І. БОРОДИН (Дніпропетровськ)

РЕГІОНАЛЬНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УЧНІ ТА СОРАТНИКИ В. І. ЛЕНІНА У ТРЬОХ РОСІЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЯХ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ»

10 листопада 1987 р. у Дніпропетровську відбулася регіональна наукова конференція «Учні та соратники В. І. Леніна у трьох російських революціях на Катеринославщині», присвячена 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Конференцію було організовано Придніпровським науковим центром Академії наук УРСР та кафедрою історії КПРС Дніпропетровського державного університету. В її роботі взяли участь близько 30 чол. — з Дніпропетровська, Запоріжжя, Дрогобича, Дніпродзержинська й Кривого Рога.

Вступним словом конференцію відкрив зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету, проф. А. М. Черненко. З доповіддю «Документи ЦК КПРС про 70-річчя Великого Жовтня» виступив канд. іст. наук, доц. І. О. Кривий. Він відзначив, що, вивчаючи революційний період, необхідно висвітлювати діяльність учнів та соратників В. І. Леніна, які в переломний для країни час очолили героїчну боротьбу робітничого класу і тру-

дового селянства за перемогу нового, соціалістичного ладу.

У доповіді д-ра іст. наук, проф. А. М. Черненка «Великий Жовтень — забуті імена та сторінки», зокрема, вказувалося на необхідність повернення в історію імен незаконно репресованих у період культу особи більшовиків, які брали участь у підготовці й проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, у тому числі і на Катеринославщині. Встановлення історичної правди, наголосив доповідач, є першим і найголовнішим обов'язком радянських дослідників.

Питанням розробки більшовицької персоналістики в історико-партійній історіографії було присвячено доповідь канд. іст. наук, доц. В. К. Якуніна. Охарактеризувавши стан справ у цій галузі, починаючи з 20-х років, він підкреслив, що дослідникам ще є над чим працювати, зокрема, досконально вивчити багато джерел.

У повідомленнях, з якими виступили учасники конференції, головна увага приділя-

лася участі учнів і соратників В. І. Леніна у визвольному русі на Катеринославщині на етапі буржуазно-демократичної революції. Так, про членів Катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» розповів викладач С. В. Гур'єв (Дніпропетровськ). Участі більшовиків Катеринославщини у діяльності закордонних організацій партії присвятили свої виступи канд. іст. наук, доц. Ю. І. Коломоєць та викладач Є. І. Бородін (обидва — Дніпропетровськ). У повідомленні аспіранта В. В. Яценка (Дніпропетровськ) дістали відображення питання дожовтневої історіографії проблеми «Соратники В. І. Леніна на Катеринославщині».

Значну увагу на конференції було приділено участі окремих більшовиків у боротьбі

за перемогу влади Рад на Катеринославщині. У виступах кандидатів історичних наук, доцентів В. В. Стецькевича, В. В. Ленської (обое — Кривий Ріг), Л. О. Бардагавої, П. В. Агапова, Л. П. Шумрикової (всі — Дніпропетровськ), М. Д. Некоза, В. М. Мороко (обидва — Запоріжжя), М. С. Савчина, В. С. Батюка (обидва — Дрогобич) та аспіранта О. І. Савченка (Дніпропетровськ) було висвітлено діяльність Р. С. Землячки, В. А. Валявка, Ф. А. Сергеева (Артема), Е. Й. Квірінга, Г. І. Петровського в період Великого Жовтня на Катеринославщині.

Ю. І. КОЛОМОЄЦЬ (Дніпропетровськ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИЄВІ, ПРИСВЯЧЕНА ПОВСТАННЮ ДЕКАБРИСТІВ

14—15 грудня 1987 р. у Києві відбулася науково-практична конференція, присвячена повстанню декабристів. Її організували кафедра історії СРСР дожовтневого періоду Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Музей історії м. Києва та обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

Конференцію відкрив декан історичного факультету д-р іст. наук, проф. А. Ф. Кізнченко. Із вступним словом виступив зав. кафедрою історії СРСР дожовтневого періоду д-р іст. наук, проф. Я. М. Серіщев. Вони відзначили важливість вивчення руху декабристів у Росії, зростаючий інтерес науковців, студентів до цієї події. «Революційний подвиг декабристів» — тема доповіді д-ра іст. наук, проф. Г. Я. Сергієнка. Він змалював цілісну картину руху декабристів у Росії та на Україні, спинився на малодосліджених аспектах проблеми. У виступі д-ра філолог. наук, проф. І. Я. Заславського на основі нових архівних знахідок було розкрито духовне й моральне обличчя П. Х. Граббе, його участь у декабристському русі.

На конференції працювали 3 секції, в роботі яких взяли участь понад 40 науковців, викладачів, аспірантів та студентів. На першій з них — «Історичній» — з доповідями виступили канд. іст. наук, доц. М. П. Савичев «Майбутні декабристи — учасники Вітчизняної війни 1812 року»; канд. іст. наук, доц. В. С. Шиловцева «Декабрист А. Брігген про кризу падіння Римської республіки»; канд. іст. наук, доц. Д. Г. Поджіо «Декабристи — брати Поджіо»; канд. іст. наук, доц. Г. Д. Казьмирчук «Висвітлення в радянській історіографії проблеми «Декабристи і Шевчен-

ко»; д-р іст. наук, проф. Г. Г. Фруменков (Архангельськ) — «Декабристи — в'язні Соловецького монастиря». Було заслухано також інші повідомлення з цієї теми.

В роботі другої секції — «Краєзнавство і музеєзнавство» — взяли участь: О. А. Рафальський «Пам'ятні місця декабристів на Кіровоградщині»; Л. К. Гунченко «З досвіду увічнення пам'яті декабристів на Васильківщині»; О. А. Іваненко «Декабристи — в'язні Київської фортеці». У виступах Л. Д. Худолій, О. І. Карбачинського, В. М. Вербицького йшлося про пам'ятні місця декабристів на Україні. Краєзнавець Т. Л. Кавецька розповіла про свої пошуки матеріалів декабриста — киянина Сутгофа.

Під час роботи третьої секції було розглянуто питання літературної спадщини декабристів. З доповідями виступили: канд. філолог. наук, доц. З. В. Кирилюк «Історизм у художніх творах декабристів»; член Спілки письменників СРСР Г. Г. Ігнатенко «Тривожна дума про Батьківщину». Декабристські традиції і сучасність — тема доповіді канд. філософ. наук, члена Спілки журналістів СРСР В. О. Жадько. Були заслухані й інші повідомлення.

На заключному засіданні було підбито підсумки роботи конференції й прийнято відповідні рекомендації. Мова йшла про необхідність дальшого розгортання досліджень декабристського руху, зокрема на Україні, вивчення малорозроблених аспектів проблеми. Наступні «Декабристські читання» відбудуться у Василькові в грудні 1988 р.

Г. Д. КАЗЬМИРЧУК (Київ),
С. П. СТЕЛЬМАХ (Київ)

ПРО СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ РАДИ АН УРСР З ПРОБЛЕМ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Згідно з постановою Президії АН УРСР при Відділенні історії, філософії та права Академії наук Української РСР створено Наукову раду АН УРСР з проблем історії. Створення сприятиме дальшому поліпшенню координаційної діяльності в галузі історичної науки.

Рішенням бюро Відділення замість чотирьох координаційних рад, що існували при Інституті історії АН УРСР, створено бюро Наукової ради (голова — акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор) і чотири секції з таких проблем: вітчизняна історія дожовтневого періоду, історія радянського суспільства, загальна історія і міжнародні зв'язки України, історичне краєзнавство (списки складу бюро та членів секцій додаються).

В усіх секціях відбулися засідання, на яких було розглянуто плани роботи на 1988 р. та рекомендовано бюро ради, затверджено тематику дисертаційних досліджень і монографій. Відбулося також засідання бюро ради, на якому було заслухано звіти голів секцій про роботу в 1987 р. й затверджено плани роботи секцій та бюро ради на 1988 р. і тематику дисертаційних та монографічних праць.

При обговоренні тематики праць було висловлено рекомендацію для спеціалізованих рад по захисту дисертацій — приймати праці для захисту тільки після затвердження їх на бюро Наукової ради АН УРСР з проблем історичної науки (список затверджених праць додається).

Бюро наукової Ради АН УРСР з проблем історичної науки

- Ю. Ю. КОНДУФОР, директор Ін-ту історії АН УРСР, акад. АН УРСР (голова ради).
П. С. СОХАНЬ, заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР (заст. голови ради).
І. Ф. КУРАС, заст. директора Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, чл.-кор. АН УРСР.
В. М. КУРИЛЮ, заст. міністра освіти УРСР, д-р іст. наук.
О. Г. МИТЮКОВ, начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, канд. іст. наук.
М. В. КОВАЛЬ, зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Ін-ту історії АН УРСР, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р іст. наук.

- С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, зав. відділом історії соціалістичного і комуністичного буд-ва Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
В. Г. САРБЕИ, зав. відділом історії капіталізму Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
В. А. СМОЛІИ, зав. відділом історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
П. Т. ТРОНЬКО, зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Ін-ту історії АН УРСР, акад. АН УРСР.
І. М. ХВОРОСТЯНИЙ, заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук.
Ю. І. ЗІНЧЕНКО, ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук (секретар ради).

Склад секції з проблем вітчизняної історії дожовтневого періоду

- В. А. СМОЛІИ, зав. відділом історії феодалізму Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук (голова секції).
В. Г. САРБЕИ, зав. відділом історії капіталізму Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
О. Ф. ОВСІЄНКО, ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук (учений секретар секції).
Л. Г. МЕЛЬНИК, зав. кафедрою історії УРСР Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, д-р іст. наук.
О. А. ПАРАСУНЬКО, зав. кафедрою історії Київ. держ. ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука, д-р іст. наук.
Ф. П. ШЕВЧЕНКО, головний наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР.

- М. Ф. КОТЛЯР, зав. сектором історії Київської Русі Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
М. П. КОВАЛЬСЬКИЙ, зав. кафедрою історіографії та джерелознавства Дніпропетр. держ. ун-ту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, д-р іст. наук.
В. А. ПІРКО, зав. кафедрою історіографії і методики викладання історії Донец. держ. ун-ту, канд. іст. наук.
Ф. І. СТЕБЛІИ, заст. директора Ін-ту суспільних наук АН УРСР, канд. іст. наук.
А. Д. БАЧИНСЬКИЙ, зав. кафедрою історії України Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова, канд. іст. наук.

Склад секції з проблем історії радянського суспільства

- Ю. Ю. КОНДУФОР, директор Ін-ту історії АН УРСР, акад. АН УРСР (голова секції).

- А. П. ГРИЦЕНКО, провідний наук. співроб.-консультант Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.

- С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, зав. відділом історії соц. і ком. буд-ва Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- В. І. КЛОКОВ, головний наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР.
- М. В. КОВАЛЬ, зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Ін-ту історії АН УРСР, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р іст. наук.
- А. Г. СЛЮСАРЕНКО, зав. кафедрою історії СРСР радянського періоду Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, д-р іст. наук.
- Г. В. ЗАПЛАТНИКОВА, наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук (учений секретар секції).
- Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ, головний наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- П. І. ГАРЧЕВ, зав. кафедрою історії КПРС Сімфероп. держ. ун-ту д-р іст. наук.
- В. І. ІЛЬКО, декан історичного факультету Ужгород. держ. ун-ту, д-р іст. наук.
- Ю. О. КУРНОСОВ, зав. сектором історії культури Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- В. Є. ЛОБУРЕЦЬ, проректор Полтав. держ. педінституту, д-р іст. наук.
- З. Г. ЛИХОЛОБОВА, зав. кафедрою історії СРСР Донец. держ. ун-ту, д-р іст. наук.
- І. М. МАКОВИЙЧУК, зав. сектором історії селянства Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- І. К. РИБАЛКА, зав. кафедрою історії УРСР Харків. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, д-р іст. наук.
- Р. Г. СИМОНЕНКО, зав. відділом історії дружби народів СРСР Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- Ю. Ю. СЛИВКА, зав. відділом історії соц. буд-ва Ін-ту суспільних наук АН УРСР, д-р іст. наук.
- А. М. ЧЕРНЕНКО, декан історичного факультету Дніпропетр. держ. ун-ту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, д-р іст. наук.

Склад секції з проблем загальної історії та міжнародних зв'язків України

- П. С. СОХАНЬ, заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР (голова секції).
- І. М. МЕЛЬНИКОВА, зав. відділом історії соц. країн і міжнародних зв'язків України Ін-ту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР (заст. голови секції).
- І. М. КУЛИНИЧ, головний наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук (заст. голови секції).
- С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ, ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук (учений секретар секції).
- І. М. ГРАНЧАК, зав. кафедрою нової і новітньої історії Ужгород. держ. ун-ту, д-р іст. наук.
- М. М. ВАРВАРЦЕВ, головний наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- А. Ф. КІЗЧЕНКО, декан історичного факультету Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, д-р іст. наук.
- І. М. ХВОРОСТЯНИЙ, заст. директора Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук.
- І. С. ХМІЛЬ, зав. відділом зарубіжної історіографії і проблем ідеологічної боротьби Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- В. П. ЧУГАЙОВ, ректор Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка, зав. кафедрою нової і новітньої історії, д-р іст. наук.
- А. С. ЗАВ'ЯЛОВ, зав. кафедрою загальної історії Дніпропетр. держ. ун-ту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, д-р іст. наук.
- Г. М. ПОПОВ, зав. кафедрою загальної історії Харків. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, д-р іст. наук.
- І. Ф. ЧЕРНИКОВ, зав. відділом Ін-ту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, д-р іст. наук.
- Ю. І. МАКАР, декан історичного факультету Чернів. держ. ун-ту, канд. іст. наук.
- П. К. ТАРАСОВ, зав. кафедрою нової і новітньої історії, декан історичного факультету Сімфероп. держ. ун-ту, канд. іст. наук.

Склад секції з проблем історичного краєзнавства

- П. Т. ТРОНЬКО, зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Ін-ту історії АН УРСР, акад. АН УРСР (голова секції).
- В. О. ГОРБИК, провідний наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, д-р іст. наук.
- О. І. ЛУГОВА, ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук (учений секретар секції).
- П. П. ТОЛОЧКО, директор Ін-ту археології АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР
- В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ, проф. Івано-Франків. держ. педінституту, д-р іст. наук.
- Я. Д. ІСАЄВИЧ, зав. відділом пам'яток історії і культури Ін-ту суспільних наук АН УРСР, д-р іст. наук.
- Р. Д. ЛЯХ, зав. кафедрою історіографії і джерелознавства Донец. держ. ун-ту, д-р іст. наук.
- Є. М. ПІСКОВА, ст. наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. філол. наук.
- В. П. СМІШКО, наук. співроб. Ін-ту історії АН УРСР, канд. іст. наук.
- В. І. ТИМОФІЄНКО, провідний наук. співроб. Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, канд. мистецтвознавства.

Докторські дисертації

Белан М. Я. (Дніпропетровськ) — Діяльність сільських Рад Української РСР у 1961—1986 рр.

Буравченков А. О. (Київ) — Демократичне офіцерство в революційному русі в армії та його роль в організації захисту Великого Жовтня (березень 1917 р. — травень 1918 р.).

Григоренко О. П. (Кам'янець-Подільський) — Розвиток трудової активності сільської молоді Української РСР у 60—80-ті роки.

Іванов М. І. (Одеса) — Становлення і розвиток політичного співробітництва СРСР та НРБ (друга пол. 40-х — 80-ті роки).

Казанчанц П. Т. (Сімферополь) — Соціалістичне будівництво в Криму (20—30-ті роки).

Мирончук В. Д. (Дніпропетровськ) — Залізничний пролетаріат України в період капіталізму (1861—1917).

Никифоров М. П. (Чернівці) — Вклад

робітничого класу в розвиток сільського господарства 1961—1985 рр. (На матеріалах західних областей Української РСР).

Писарева Г. П. (Горлівка) — Діяльність КПРС і БКП по розвитку радянсько-болгарського співробітництва в галузі освіти (1944—1984 рр.).

Рой Є. Є. (Київ) — Соціально-економічний і політичний розвиток Анголи в останнє десятиріччя португальського колоніального панування (50—70-ті роки).

Рибак І. В. (Кам'янець-Подільський) — Перетворення побуту колгоспного села Української РСР (1926—1986 рр.).

Семенов В. П. (Одеса) — Соціалістичне поновлення Польщі у 80-ті роки.

Хворостяний І. М. (Київ) — Участь Української РСР в боротьбі Радянського Союзу в ООН за роззброєння.

Шевчук А. А. (Київ) — Інтернаціональний характер антифашистського Опору у Франції в роки другої світової війни (1940—1944 рр.).

Кандидатські дисертації

Виговський М. Ю. (Київ) — Суспільно-політична діяльність працівників освіти Української РСР у роки відбудови народного господарства. 1943—1950 рр.

Вознюк Ю. С. (Київ) — Соціалістичний інтернаціоналізм зовнішньої політики НРБ у висвітленні радянської і болгарської історіографії.

Воропаєв Ю. М. (Харків) — Роль Рад України у підвищенні добробуту сільського населення у 60-ті роки.

Горошочек В. Я. (Харків) — Діяльність наркомату праці УРСР по поліпшенню матеріального становища робітничого класу (1920—1933 рр.).

Заблоцька К. В. (Донецьк) — Соціальний склад робітників важкої промисловості Української РСР у 60—80-ті роки.

Заболоцький В. П. (Авдіївка) — В. В. Берві-Флеровський у російському визвольному русі.

Задеков В. І. (Сімферополь) — Діяльність Радянської держави по розвитку промислової кооперації. 1924—1930 рр.

Ковпак Л. В. (Київ) — Діяльність Рад Української РСР по підвищенню добробуту трудящих у 80-ті роки.

Кравчук С. В. (Луцьк) — Діяльність преси по вихованню молоді на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу (на матеріалах молодіжної преси Української РСР. 1976—1986 рр.).

Лопатін Ю. А. (Дніпропетровськ) — Радянська держава та суспільні організації у боротьбі за тверезий побут.

1917 — 1932 рр. (На матеріалах Української РСР).

Лисенко О. Є. (Київ) — Діяльність робітничого класу по створенню органів Радянської влади на Україні (1919—1920 рр.).

Маринівський Ю. Ю. (Полтава) — Черкаси: виникнення і рання історія до XV ст. (до 1471 р.).

Назаренко Ю. В. (Запоріжжя) — Дослідження історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією в радянській історіографії 30 — середина 80-х рр.

Пікалов В. Г. (Харків) — Радянське державне будівництво на Україні. 1917 — 1920 рр. Історіографія проблеми.

Рогач Л. М. (Київ) — Трудове виховання студентської молоді. 1976—1985 рр.

Савчук Б. П. (Ровно) — Діяльність суспільних організацій по військово-патріотичному вихованню радянської молоді (80-ті роки).

Тараненко Ю. В. (Київ) — Розвиток загальноосвітньої школи Української РСР у 80-ті роки.

Тумаков А. І. (Харків) — Болгаро-радянське співробітництво на інтеграційних об'єктах у СРСР.

Турбаба В. Ф. (Сімферополь) — Діяльність місцевих Рад Української РСР по реалізації Продовольчої програми у 80-ті роки.

Яцула М. С. (Львів) — Залізничники західних областей України в соціалістичному будівництві. 1946—1960 рр.

Монографії

Водотка С. Г. (Харків) — Формування колгоспного селянства Української РСР. 1917—1937 рр.

Завальнюк О. М. (Кам'янець-Подільський) — Суспільно-політичне життя радянського доколгоспного села (1917—1929 рр.). (На матеріалах Української РСР).

Мирончук В. Д. (Дніпропетровськ) — Залізничний пролетаріат України в період капіталізму (1861—1917 рр.).

Морозов О. Г. (Черкаси) — Розвиток сільськогосподарської кредитної кооперації на Україні. 1921—1929 рр.

Нікілев О. Ф. (Дніпропетровськ) — Підготовка кадрів вищої кваліфікації для сільського господарства Української РСР. 60—80-ті роки.

Світленко С. І. (Дніпропетровськ) — Революційна підпільна преса на Україні в буржуазно-демократичний період визвольного руху (1861—1895 рр.).

Хенегар Г. П. (Івано-Франківськ) — Великий Жовтень та зміцнення інтернаціональної солідарності народів Радянського Союзу і Румунії (1917—1944 рр.).

Ю. І. ЗИНЧЕНКО (Київ)

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?

Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».